مەسعوود محەمەد

دەستەودامانی نالی

مەسعوود محەمەد

دەستەودامانی نالی

وەشانخانەی: «کیتابی ئەرزان»، سوێد 1998

Masoud Mohammad

Destew Damanî Nalî (Entreating Nalî) 1998

Kitab-i Arzan

ستۆکهۆلم 1998

مێژساڵێکە مەراقی کارێکی پێویستی سەرشانی ئەدەبدۆستیی کوردەواری هەستم دەڕووشێنێت و دنەم دەدات و دەستم پێی ناگات: دەمەوێ، پاتەوپات و بێ مەرایی، بڵێم شەرحەکەی دیوانی نالی لەلایەن مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕریس و، گیانشاد، فاتیحی ڕۆڵەی بیگەرد و بێتەقسیریەوە کە خانەی ویرانی خاکوخۆڵی بۆ کورد و کوردستان سەرلەنوێ ئاوەدان کردەوە و بێنوبەرامەی گوڵستان و بۆستان و بەهارستانی ئەدەبی پەردەپۆشی کەڵەشاعیری کوردی لە دەماغی خەیاڵ و خەون و خولیای هەموو هەستەوەری ناسک گێڕا، کاتی ئەوەی هاتووە، ئەگەر نەڵێم پیربووە، درزێکی سەربان و کەلێنێکی دیوار و تیکێکی تاق و پەنجەرەکانی بە کوتانەوە و پڕکردنەوە و مشتوماڵدان کەمتاکورتە ڕەونەقێکی تازە بخەنە سەر پرشنگی چراغانی دیوانەوە کەوا لە حەقیقەتدا کارێک دەبێ بریتی لە هەڵکێشانی فتیلی چراکە نەک خواستنەوەی نەوت بۆی.

لێرەشدا حەقە بەسەرمەوە لەچاو ئەدەبدۆستانی دیکەی کورد کە خۆم بەرپرسیارتر بزانم بۆ ئەم کارە، هەر نەبێ، لەبەر دوو هۆی سەرەکی:

هۆی یەکەم ئەوەیە کە شەرحی دیوانی نالی لەلایەن باوک و ڕۆڵەی پەرۆشدارەوە کاتێک درایە «کۆڕی زانیاری کورد» بۆ لەچاپدانی یەکسەر بە من سپێردرا بینرخێنم (ئەوسا ئەندامی تەرخان و کارای کۆڕ بووم و هەر لەسەر بڕیاری ئەنجومەنی کۆڕ دیراسەی نالی و حاجی قادرم بە ملەوە بوو، ئەوسا کە شەرحەکەی مامۆستا و ڕۆڵەی بە من درا ڕیزە گوتارم لەسەر نالی لە گۆڤارەکەی کۆڕ بڵاو دەکردەوە) ئەو شەرحەی باسکراو کارێکی سادە و کەمبڕشت بوو، ڕەنگە سێیەکی شەرحی دواتری نەدەبوو. گیانشاد، فاتیح، چەند کۆبوونەوەیەکی لەگەڵمدا کرد و هەندێک لایەنی واتا ونەکانی بەشێک لە هەڵبەستی «نالی»م بۆ ڕوون کردەوە و، هەر لەبیرمە، بە نموونەی هەوەڵ جار، ئەم بەیتەم بۆ شەرح کرد:

خاو و بێ خاوی دوو زولفی خاوم ئەز

چاوە چاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

گوتم: سەیرکە، لە نێوەدێڕی یەکەمدا «خاو و بێ خاو» دوو وەصفن بۆ دوو زولف. لە نیوەدێڕی دووهەمدا «یەک» هاتووە بۆ غەزال کەچی دوو چاوی هەیە. بەو پێیە «چاوە چاو» و «یەک غەزالە چاو»یش لەنگەریان لەگەڵ یەکتردا بەستووە وەک کە «خاو، بێ خاو» لەنگەریان بەستووە لەگەڵ «دوو زولف». بەدەم وتووێژی چەند ڕۆژەمان بایی بڕشتی زەینی خۆم، بەشێک لە لایەنە شرایەوەکانی شیعری نالیم بۆ فاتیح ڕوون کردەوە ئیتر متمانەم هات کە دەبێ جارێکی دیکە بە شەرحی دیوانەکەدا بچنەوە، وابوو کاک محەمەدی برایشی لە سەفەری هەندەران گەڕایەوە و بەشداری سەروبەری شەرح و لەچاپدانی دیوانەکە بوو تا بوو بەو شەرحە مەزنەی وا لەبەر دەستاندایە.

هۆی دووهەم ئەوەیە کە گیانشاد فاتیح باوەڕی بە بۆچوونەکانی من هەبوو دەربارەی تەمەن و مێژووی ئاوارەبوون و هەڵسوکەوتی نالی لە غەریبی. سەیرێکی پەراوێزی لاپەڕە 31 ی شەرحەکە بکرێت دەدیترێت فاتیح نووسیویەتی «ئەم بەڵگانەم هەموو لە دەستنووسێکی فلان وەرگرتووە». هەر ئەو دەستنووسە بوو دواتر بووە بەشێکی گوتارەکانم لە بارەی نالی کە بوون بە کتێبی *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* بە پێشەکییەکی بیندرێژەوە. یەکەم ئاڵقەی گوتارەکان لە ساڵی 1976 بڵاوبۆتەوە کە دەکاتەوە ساڵی لەچاپدانی شەرحەکەی مەلا کەریم و فاتیح.

ساڵمەرگی نالی لە گوماندا نەما دوای ئەوەی مامۆستا عەبدوڵڵا حەدداد لە خوێندنی ئەوروپای گەڕایەوە و لە تەلەڤیزیۆنێک بڵاوی کردەوە کە نووسەرێکی فەڕەنسی نووسیویەتی: نالی لە 1290 ک لە ئەستەنبوڵ بە خاک سپێردراوە و نووسەر خۆی لە دەمی ناشتنی تەرمەکەی حازر بووە. [1]

لەم نووسینەمدا تەنها یەخەگیری شەرحی ئەو بەیتانە دەبم کە لە دیوانەکەدا هاتووە و من جۆرێکی جودا پەسەند دەکەم. بێگومان زۆر شوێنی دیوانی نالی، جارێ بە واتاگومی ماوەتەوە ئیتر سەبەب هەرچی بێت. لە نموونەدا دەڵێم قەصیدەی «ئەی جیلوەدەری حوسن» کە لە دیوانەکەدا بە ستایشی خودا حیساب کراوە، ئەویش بە تەئویلێکی دووەرەدەست، هەڵدەگرێ بە هەمان ئەرکی تەئویل، بدرێتەوە بە مەدحی یار، بەتایبەتی لە نیوەی دووهەمی بەیتی سەرپەڕگی لاپەڕە 76 کە دەڵێ «ئەی شەوقی ڕوخ و ذەوقی لەبت ذائیقە بەخشا»، ئنجا لە بەیتی دووای ئەودا، لاپەڕە 77، کە دەڵێ:

جان بەر لەبی بۆسەی لەبتە عاشقی زارت
فالبائس یستوهب من فيك معاشا

بەلای مجێزی منەوە ئەم «خطاب»ـە ناشێ بۆ لای خوا هەڵگێڕدرێتەوە مەگەر بە زەبری کوتەک. دەبێ لێرەدا بڵێم، لە شەرحی بەیتی سەرپەڕگی لاپەڕە 76 کە ئەمە دەقیەتی بە پێی نووسینی ناو کتێبەکە:

فەییاضی ڕیاضی گوڵ و میهر و مل و لەعلی
ئەی شەوقی ڕوخ و ذەوقی لەبت ذائیقە بەخشا

وشەی «مل» بە مل و گەردەن لێک دراوەتەوە کەچی وشەکە «مول - مُل»ـە بە واتای شەراب دێت. هەر ئەم واتایەش جێی دەبێتەوە لە بەیتەکەدا چونکە لە هەموو بەیتەکەدا تەنها «شەراب» هەیە یەکسەر و بێ هەناسەسواری تام ببەخشێت و داوای «ذەوقی لەبت» و «ذائیقە بەخشا» بکات. ئەو سێ دێڕی وا لە شەرحی بەیتەکە هاتووە چ پێوەندییەکی لەگەڵ دەقی بەیتەکە نییە و لە ناچاریشەوە مل و گەردەنی باس کردووە چونکە بۆ واتای «شەراب» نەچووە، لە کۆنیشدا «گوڵ، مول، دوڕڕ...» هەمووی «گڵ، مل، در...» دەنووسرا. تێکستێکی ئەو بەیتە «مل و لەعلن»ـی نووسیوە. شەرحەکە تەئویلیکی بۆ ضەمیری کەسی دووهەمی کۆ «... لەعلن» بەوەدا پەسەند کردووە گۆیا ئەم ضەمیرەی کۆ بۆ حورمەتی خودایە کە ڕووی قسە لەوە. بەڵام ئەم تەئویلە لە خۆوە هەڵدەوەشێتەوە کە لە نیوەبەیتی دووهەمدا دەڵێ: « ذەوقی لەبت» کە قسەی لەگەڵ تاکە. وەک من بۆی

[1] – من بەپێی ئەوەی باپیرم لە ساڵی 1289 ی کۆچی، نالی لە مەککە و مەدینە دیتووە و لەوێشی بەجێ هێشتووە وەهام بە دڵدا هات نالی ئەو شوێنە بەجێ ناهێڵێ لەو تەمەنەی کۆتایی ژیان. دیارە بەهەر نیازێک بووبێ بەر لە مەرگی، ڕەنگە ساڵی 1289 یان سەرەتای 1290 بۆ ئەستەنبوڵ چووە.

دەچم ئەم ضەمیرە ڕووی لە «شەوقی ڕوخ» و «ذوقی لەبت»ـە و بە هەردوویان دەبنە کۆ. ئەمە دەڵێم بۆ دروستاندنی «لەعلن» لە بەیتەکەدا، خۆ ئەگەر «لەعلی» بێ یەکسەر بۆ یار دەچێتەوە یان بۆ هەر شتێکی تاک بێت کە لێرەدا هەر خوا بە زەیندا دێت... تەعبیری «لەعلن» تەنها «شەوقی ڕوخ و ذائیقە بەخشا» قبووڵ دەکات کە چیهرەی یارن. ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن... یش (لاپەڕە 170) کە لە شەرحەکەدا بە تێکەڵبوونی نێرۆمێ لێکدراوەتەوە لە ئاست داخوازیی مەقام کورت دەهێنێ چونکە گونجاندنێکی متمانەبەخش، نە بە وشەی پاتەوپات و نە بە زەمینەیەکی مەعنەوی دلڕاگر، لە بەیتەکانیدا نییە. من ڕایەکی یەکجارەکی لەم مەسەلەیەدا نادەم، هەر ئەوەندە دەڵێم شەرحەکە (لەبەر هەر هۆیەک بێت) خوتخوتەی دڵ کپ ناکات. لە نموونەدا دەڵێم وشەی «حدید» لە شەرحەکەدا مێینە و «پۆڵا» نێرینە حیساب کراوە: قورئان بکەین بە شایەد بۆ «حدید» تەعبیری «فیه بأس شدید»ی بەکار هێناوە نەک «فیها». تەئویلێکی نەحوی هەیە دەیکا بە مێ، گۆیا وشەیەکی لە چووککردنەوە «تصغیر»دا بوو بە مێ هەر بە مێ حیساب دەکرێت، ئیتر لەم بەیتەدا دەبێ بڵێین نالی قورئانی بەلاوە ناوە لەبەر خاتری نەحو.

نیوەی دووهەمی بەیتی سەرەتای بڕە شیعرەکە لە دەسنووس یاخود چاپکراودا دیتوومە بەم شێوەیە هاتووە «جەمعی ماء و نار و مردە و زیندە و مەرخ و عەفار». ئەم دەقە نەختێک لایەنی «مێ» و «نێر» خزمەت دەکات کە خەڵق بە زۆری لە ڕووی شەرمەوە بە مووی بەر دەڵێن مووی مردار. بەیتی دووهەم بەم جۆرەیە:

ئەم لەسەر تەعظیم و گەورەگرتنی ئەو بێ قوصوور
ئەو لەسەر تەحقیر و تەخفیف و شکستی ژاری مار

بە پێی شەرحەکە «ئەم» بۆ ئاسنە کە دەکا مێینە و «ئەو» کە گۆیا نێرینەیە... هتد (چاکترە خۆت شەرحەکە بخوێنیتەوە) من لەگەڵ شەرحەکە نیم کە «ئەم» لەو بەیتەدا بۆ دوور بەکارهاتووە، کە لە بەیتەکەدا پۆڵا سەرەتایە و ئاسن دوور کەوتۆتەوە... بە پێی دەستپێکردنی بەیتەکە وشەی «ئەم» هەرە وشەی نێزیکە و بەرانبەر پۆڵا دەوەستێ. «ئەو» بۆ ئاسنە کە دوور کەوتۆتەوە لە سەرەتای شیعر. تەعبیری «زاری مار» ژەهریش و دەمیش دەگرێتەوە: ژەهرەکە هی مارە کە دەرِشێتەوە، زارەکەش هی ئافرەتە کە ماری تێ دەچێت. لە بەیتی دوواتردا (سەرەتای لاپەڕە 173) کە دەڵێ:

ئەم بچێ، ئەو دادەنیشێ دەم وەکوو گوڵ خەندەران

ئالەتی پیاو «دەچێ» و هی ئافرەت دەم دەکاتەوە... کە دەڵێ: «ئەم دەبێ هەستێ...» هەستانەکە بێ مەکەمەکە هی ئالەتی پیاوە. لە بەیتی دوواتردا: «ئەم بە چاو دوڕڕ و بەسەر لەعلی هەدییە بۆ دەبا» دیسان هەر ئالەتی پیاوە. دوڕڕ «لوولوو»ی سپی لە کونی تاکە چاوەوە هەڵدەڕێژێ و سەروکەڵلەی سوورهەڵگەڕاویشی وەکوو لەعلی سوورە ئەمما زلە وەک «سەر» پێشی دەگوترێ سەر...

خولاسە لەگەڵ تێکڕای ئەم قەصیدەیە و شەرحەکەی دیوان نائارامم... خوێنەر بمبەخشێ شتێکی متمانەبەخشم پێ نییە. لەوانەبوو ئەگەر بڕە شیعرەکە بە ڕێنووسێکی بێقۆرت و ڕاست و دروست نووسرابایەوە باشتر سەرەدەری لێ کرابایە بەڵام داخم ناچێ. ئەم عوزرە بۆ من و بۆ شەرحەکە و هەموو کەسێک ڕەوایە. لێرەدا بەیتەکە دەنووسمەوە وەک لە شەرحدا هاتووە:

ئەم بچێ، ئەو دادەنیشێ دەم وەکوو گوڵ خەندەران
ئەم دەبێ هەستێ کە ئەو بێ، چاو یەک و قەطرە هەزار

بەیتی هەرەدووایی قەصیدەکە کە بریتییە لەمە:

نەظمی «نالی» میثلی ئاو و ئاوێنە ڕەنگی نییە
دوو ڕووە بۆ سەیری خاطر: یەک خەفی و یەک ئاشکار

وشەی «ئاوێنە» بەیتەکە تەنبەڵ دەکات و مۆسیقاکەی تێک دەدات. لە پەراوێزدا تێکستی «ک» «ئایینە»ی نووسیوە کە عەیبی لێ ناگیرێ. لزوومیش نییە گیانی کوردایەتی بە دواکاتەوە خاوەنی بەشێ لەو تێکستانە («عم» و «ت» و «عب» و «من») وشەکە بگۆڕن بە «ئاوێنە» و بەیتەکە عەیبدار بکات: وا لە پایانی بەیتەکەدا وشەی «ئاشکار» زەق زەق بە فارسی دەدوێت و نەشکرایە ئاشکرا... ڕاستییەکەی شوعەرای ئەو سەردەمانە هەتا لە پایەی شاعیرییەت هەڵدەکشان هەڵبەستیان بە وشەی دڵپەسەندی ئەوسا دەڕازاندەوە. بە نموونە سەیرێکی وەڵامەکەی سالم بکە بۆ نالی دەبینی «ئابی حەیات و ئاتەشی ئەفسوردەیە دەمت» وشەیەکی کوردی و (کە فارسیش بەکاری دەهێنێت «دەم») یەکێکی عەرەبی و سێی فارسی بەکارهێناوە لە نیوەبەیتێکدا.

لێرە بەدواوە خەریکی کارەکە دەبم بەو جۆرەی لەسەرەوەتر ڕامگەیاند، ناوناوەش ئەگەر هەڵەیەکم دیت یاخود جۆرە ڕێنووسێکی ئەوتۆ کە نالی لەو سەردەمە بە لایدا نەچووە، زەینی خوێنەری بۆ ڕادەکێشم. ئیتر پەنا بەخوا و بە چاوپۆشی خوێنەران لە کەم و کەسرییەکی بڕیاری ناچاری بەسەرمدا دەسەپێنێ.

«...»

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 90:

شەبەهی زولفی شەبەهـ گۆنەیە، ڕووگەردانی
بەسەری ئەو کە بە سەودا سەر و سامانم دا

ئەو شەرحەی بۆی دراوە لەو وشانە هەڵناستێ، گۆیا ئەمە واتایەتی: «کە من سەر و سامانی خۆم لە دڵداریدا، یا بە مامەڵە، دا بەسەری زولفی یار و ئەویش نەیدا و ڕووی وەرچەرخاند، زولفی ڕەشی دەرخست و دنیای لێ تاریک کردم...». لەو دەقەدا مومکین نییە «ڕووگەردانی» ببرێتەوە بۆ «ڕووی وەرچەرخاند». ڕووگەردانی بریتییە لە «مضاف و مضاف الیە» ئەوەی پێی دەڵێن «إسناد» بۆ «جملەی خەبەری» تێیدا نییە و نابێ. ئەگەر بیخەیتە پێش هەموو بەیتەکە و بڵێی: «ڕووگەردانی شەبەهی زولفی شەبەهـ گۆنەیە» ئیسناد پەیدا دەبێ بەڵام واتای دروستی نابێ. ڕەنگ بوو ئەگەر بە ڕێنووسی سەردەمی نالی بەیتەکە نووسرابایەوە سەرەدەریەکی لێ کرابایە چونکە لەوانەیە شەبەهی، شەبەهـ گۆنە... شبهی یاخود شبە... نووسرابایە و لەگەڵ ڕێنووسی هەموو بەیتەکەدا وێنەیەکی مەفهوومی بە دەستەوە دابایە.

لە لاپەڕەی 92، بەیتی یەکەم:

شیرەیی جانە وتم یا مەیە؟ چا بوو فەرمووی
عەکسی لەعلی لەبی مەرجانە لە فنجانمدا

پێویستە بڵێم «شیرەیی جان» دەست نادات چونکە مەبەست ڕەنگە عەکس بداتەوە، ئنجا کە «یا مەیە»ی بە دوادا بێت لە جیاتی ئەوەی بەیتەکە سەرەژوور چووبێت لە واتا و ناوەڕۆک، کەچی دادەبەزێ لە بۆ ڕێکاری شەراب کە زۆر بەرەژێری شیرەی جانە. «شێوەیی جامە» ڕاستە وەک لە بەرەوەی شەرحەکە هاتووە.

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی لێک داوەتەوە، بۆ وردیاتی بەیتەکە نەچووە. نالی دەڵێ: شێوەی جامە (کە ڕەنگی ئاڵ دەنوێنێ) یان شەرابە؟ یار فەرمووی عەکسی لەعلی ... هتد. عەکسی لەعل کە چاران «لعل» دەنووسرا ئەویش کە لە خوارەوە بۆ سەرەوەی هەمان «لعل» دێتەوە. لێوی مەرجانی یار عەکس بۆتەوە وەک لەعل، لەعلەکەش عەکس بێتەوە هەر خۆی دەردەچێت.

عەکسی لەعلی لەبی مەرجان: لە نێو شیعردۆستان «لەبی مەرجان» پیتی سەرەتای مەرجان دەبەخشێت کە «میم - م» ـە. ناوی ئەم پیتەش وەک «لعل» بە مەعکووسیش هەر دەبێتەوە میم. خۆ ئەگەر پیتی کۆتایی «مەرجان»یش مەبەست بێت دیسان «نون» بە مەعکوسی دەبێتەوە «نون». ئنجا حەرفی «میم» زاری تەشبیهـ دەکرێ وەک کە نالی خۆی گوتوەتی «لەبت میم و قەدت ئەلف و...» خولاسە نالی تەماشاخانەیەکی ساز داوە هەر دەبێ تێوەی ڕامێنیت.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 92:

بەحثی سیرڕی دەهەنی نوقطە بە نوقطە
سەری موویێ نییە بێ نوکتە لە دیوانمدا

شەرحەکە بۆ ڕاستەواتای ئاشکرای بەیتەکە چووە، وردەکارییەکی تێدایە باسی نەهاتووە. نالی لە نووسینی خۆیدا وشەی کۆتایی نیوەدێڕی یەکەمی «بکرێ» نووسیوە. هەر ئەمیش لەگەڵ «بەحث»، «باس»دا خزمە، گەڕان لێرەدا جێی نییە.

کە دەڵێ: «سەری موویێ نییە بێ نوکتە» مەبەسیەتی بڵێ پیتی سەرەتای موو کە میمە «م» نوکتە «مەبەس نوقطەیشە»ی بچێتە سەر لە لەفزی «مو»دا، دەبێتە «فو» کە لە عەرەبیدا بە واتای زار دێت. نالی خۆی لە شیعری دیکەی گوتووە: لەبت میم و قەدت ئەلف و... بەو پێیە باسی «سیرڕی زاری» (لەبەر زێدە بچووکی وەک سیرڕە) لە هەموو دیوانەکەدا هەیە، نەک بە قسە و ئیددیعا بەڵکوو هەر سەرە موویەک بێ نوکتە نییە لە دیوانەکەدا، هەمووی زارە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 92:

«نالی»، ئەو نوقطە کەوا بوو بە نیشانەی چاوی
من لە صەفحەی ڕوخی ئەو دولبەرە نیشانم دا

من لە نوسخەدا دیتوومە لە جیاتی «کەوا بوو» نووسراوە «کە بوو بوو». کە لە سەرەتاکانی حەفتاکاندا لەگەڵ مەرحوم هەژار ئەندامی کۆڕ بووین ئەم «بوو بوو»ە مان بۆ یەکتر باس کردووە و هەر یەک لەلای خۆیەوە بۆ واتاکەی چووبوو.

نالی دەڵێ: ئەو نوقطەی بۆتە نیشانەی چاوی، واتە هەمیشە چاوی تێبڕیوە، لە هەمان کاتیشدا بیبیلەی چاو دەگرێتەوە، تومەز عەکسی ئەو خاڵەیە لە ڕووی یار.

فیعلی «بوو بوو» کە دەنووسرا «بوبو» مانای بیبیلەشی هەیە کە بە عەرەبی «بۆبۆ»ە و لە گوتەی کوردیدا هەمزەکەی سوواوە. شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کەوا ڕەنگە، بە پێی مەعنایەکی شەرحەکە خۆی لێکی داوەتەوە، نالی تانەی بەسەر چاوەوە هەبووبێت. ئەم بۆچوونە بنەمای نییە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 93:

عیشقت لە دڵ و دیدەیی پڕ ئەشک و ئەلەمدا
گونجایش و تەسکینی نییە، زۆرە لە کەمدا

شەرحەکە لە هاتنی ئەشک و ئەلەم بە دوای دڵ و دیدەدا «لەفف و نەشری موشەووەش»ی بەدی کردووە کەوا دڵ لە تەرتیبدا کەوتۆتە بەرانبەر ئەشک، دیدەش کەوتۆتە بەرانبەر ئەلەم. منیش دەڵێم لە هەمان کاتدا «لەفف و نەشرێکی موشەووەش»ی دیکەشی لەوەدا پێک هێناوە کە «گونجایش» کەوتۆتە بەرانبەر دڵ و

«تەسکینی»ش کەوتۆتە بەرانبەر دیدە کە دەبوو تەسکینەکە لەگەڵ دڵدا جووت بێت و «گونجایش»یش بۆ دیدە.

لە ئاست بەیتی یەکەمی لاپەڕە 94:

لافی دەمی تۆ، غونجە لە دەمیا، بە «عمدا»
با خوستی بڕی، خستی، کە مستێکی لە دەم دا

لەم شەرحەدا دەبینم «خوست» بە واتای دامەن بێت. دەگوترێ «هەستوخوست» وەک کۆمەڵێک بێژەی ئەوتۆیی: شڕوشیتاڵ، کڵوکۆ، چشتومشت، کەلوپەلی... دەشگوترێ پێخوست، تۆ بڵێی ئەم خوستە هەمان دامەن بێت؟

شەرحەکە دەبوو بڵێ وشەی «عەمد» لەوەوە هاتووە کە بایەکە بە ئەنقەست مستی لە دەمی غونچەکە دا چونکە لافی دەمی یاری تێدا بوو.

لە کۆتایی میصرەعی یەکەمی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 94 «دیدە لە نمدا» نووسراوە. بێگومان نالی «دیدە لە نەمدا»ی مەبەست بووە چونکە هەر دە قافییەی بڕە شیعرەکە: ئیرەمدا، حەرەمدا، ئەلەمدا، لەکەمدا، بە عەمدا، لە دەم دا، لە نەمدا، لە یەمدا... غەمدا، قەڵەمدا ئەو پیتەیان فەتحەی بەسەرەوەیە.

بەیتی لاپەڕە 95:

«نالی» مەثەلی حاڵی لە ئەشکەنجەییی غەمدا
وەک ناڵە لە نەیدا، وەکو نالە لە قەڵەمدا

شەرحەکە «نال»ی بەو ماددە شکڵڵۆکەی ناو قەڵەمی قامیش لێک داوەتەوە، ڕاستیشی بۆ چووە. ئەم وشەیە واتایەکی دیکەش دەبەخشێ کە نالی ولاغە، قەڵەمیش بۆ پێی ولاغە وەک دەگوترێ: قەڵەمی دەست و پێی شکا. لەهجە هەیە بۆ دەست دەیکاتە «قولەم». لەلایەن ئەشکەنجەوە، ناڵە ولاغ پتر لە لۆکەی ناو قەڵەم بە ئازارە...

شەرحەکە وای ڕانواندووە کە «ناڵە لە نەیدا» ئیشارەتی تێدایە بۆ بەیتێکی مەثنەویی جەلالەددینی ڕوومی کە دەڵێ:

بشنو از نی چون حکایت میکند
وز جدائیها شکایت میکند

گۆیا قامیش لە ژێر پێدا زیکەی دێ. ڕازی خۆی ئەگێڕێتەوە و سکاڵای دەردی دووری دەکا... وەک من بزانم «نەی» لەو بەیتەدا شمشاڵ مەبەستە لێی کە نەغمەی لێ پەیدا دەبێت و سۆزی دڵێک دەداتەوە.
جەلالەددینیش هەر ئەمەی مەبەست بووە نەک زیکەزیکی قەمیش و زەل،

لە لاپەڕە 97، دێڕە شیعری:

ئەحوەلی تەفرەقە نەظەر تەقوییەتی سەبەب دەکا
عاریفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا

لە شەرحەکەدا هاتووە کە دەڵێن نالی ئەم پارچە شیعرەی لە ڕەتدانەوەی موفتی زەهاوی، باوکی جەمیل صیدقی زەهاوی، داناوە لەوەدا کە موفتی سەلماندوویەتی «سەبەب» بە تەئسیرە و «ئەحوەل» ـەکەش هەر موفتیی تێدا مەبەستە. ئەم باسە لە منەوە بیسترا: ساڵی 1938 (یان ئەو دەوروبەرە) کە من بە مێوانی هەمیشەیی لە ماڵی «مەلا ئەفەندی»ی هەولێر خوێندنی سانەویم تەواو دەکرد، موناسەبەیەک بوو «مەلا ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادة» هاتە سەردانی مەلا ئەفەندی دەوری دوو حەفتەیەک مایەوە و تابڵێی لەزەتم لە قسەکانی دەبرد و بە گەلێک لادا دەرگەی وتووێژی ئەدیبانەی دەکردەوە... یەکێک لەو شتانەی لەوم بیست، لە ناوتوێژی دووانی لەسەر نالی و ئەم قەصیدەیەی «ئەحوەل...» گوتی: موفتی زەهاوی پلارەکانی ناو قەصیدەکە و ئەحوەلی تەفرەقە نەظەری دەبردەوە سەر خۆی کە نالی ئەوی تێدا مەبەست بووە. ئیتر نازانم ئایا موفتی خێل بووە یان نالی لەبەر «سببیة» کە وەک شیرکە بەلای «وەحدەت ئاشنا» وە بە خێلی حیساب کردووە، کە خێڵ یەک بە دوو دەبینێ.

هەر لە بیرمە ڕەفیق ئەفەندی لە خوێندنەوەی شیعرە فارسییەکەی شێخ ڕەزا کە مەدحی صەدری ئەعظەمی پێ کردووە کاتێک گەییشتە نیوەبەیتێک کە دەڵێ:

«نە سازد چیزکی گر بر معاشم صدر أعظم ضم»

ڕەفیق ئەفەندی گوتی ئەم قافیەیەی «ظم» و «ضم»ی وەک یەک داناوە وەیا «س، ص» دەکاتە قافیەی شیعرێکە پێی دەگوترێ «شایگان - شایەگان»، کە ئەم حیکایەتەم بۆ مەرحوم هەژار گێڕایەوە زۆر گەش بۆوە کە زاراوەکەی بۆ ڕوون بۆوە. حاجی قادر لە بڕە شیعرێکی خۆی دەڵێ «ئەم قافیە شایەگانە ئەمما...» سەرەتای قەصیدەکەشی ئەمەیە:

بەم نەحوەیە صەرفی عیشقبازی
موستەقبەلی زۆرترە لە مازی

ڕەنگە وشەیەکی تری تێدابێ لە جیاتی «زۆرترە وەک بڵێین «ڕوونترە...» یان هەرچی هەیە بێ. دەبوو بڵێم قافیەی سەرلەبەری قەصیدەکەی مەدحی «صدر أعظم» دووبارەکردنەوەی یەک وشە بوو کە سەرەتا بەمیان دەستی پێ دەکرد:

مَزَن بیهودە از فضل و هنر ای یار همدم دم
کە از فضل و هنر بهتر بُوَدْ دینار و درهم هم

لەم شیعرەی نالیدا وشەی «عارف» بۆ ئەهلی تەصووف و عیلمی باطین بەکار دێت. «عرفان» ـیش عیلمی سەر بە تەصووفە. بەیتی دووهەمی قەصیدەکە:

بەندە ئەزەل بە خەططی خۆی قابیلی قیسمەتی بووە
ئیستە بە ئیقتیضای عەمەل جێگەیی خۆی طەڵەب دەکا

نوسخە هەیە بەپێی شەرحەکە لە جیاتی «خەططی خۆی»، «حەظظی خۆی» نووسیوە. من لەگەڵ «خەططی خۆی» ڕێکم. لە خەریکبوونم بە بەیتی چوارەم ئەم لایەنە ڕوون دەکەمەوە:

شەرحەکەی بەیتی سێهەمی بڕە شیعرەکە وشەی «ئیڕاک»ی نووسیوە، هەرچەند قامووسم لا نییە پرسی بکەم بەڵام وەهام بە دڵدا چووە وشەکە «ئەڕاک»بێت.

بەیتی چوارەم لە لاپەڕە 99:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە، بەحتی گیاهـ و گڵ نییە
تووتنە خەرجی سووتنە، موودنە ماچی لەب دەکا

خوالێخۆشبووی شێخ نەجمەددینی شێخ کەریمی بەرزەنجەی کۆیی، لە پیریدا بە کوڵ ئەم قەسیدەیەی دەخوێندەوە و لەم بەیتەدا دەیگوت: «بەختی گیا و گڵ نییە». بێ سێودوو لێکردن، ئەم «بەخت»ـەم بەلاوە ڕاستە. بە قیاس لەم، دیارە «خەططی خۆی» دروستە نەک «حەظظی خۆی» چونکە دیتمان لە مەسەلەی توون و مودنەدا بەخت دەورێکی نییە.

بەیتی دواتر:

لەومەی زەمان دەکەی کە بۆچ خوارییی ڕاستیی دەوێ؟!
غافڵی، دەستی ڕاستی خۆت خزمەتی دەستی چەپ دەکا

وشەی «لەومەی» کێشەکەی ناقۆڵا کردووە. بێگومان نالی «لومی زمان دکی» نووسیوە. پێویستە «لەوم» بێ نەک «لەومەی». من دیتومە نووسراوە: «غافڵە! دەستی ڕاستی خۆت...». ئەمەیش ڕاگەیەنتر و شیرنترە. هەڵبەت ئێمە لە ئاست ئەدەبەکەی نالی بێ قسەین، یاخود من بێ قسەم ئەگەرنا چ شیرینی دیار نییە لەوەدا ڕاستە خزمەتی چەپە بکات یان نەیکات... کە بەندە لە ئەزەلەوە بە خەططی خۆی قابیلی بەشێک بووبێ ئیتر عەمەلی پاش ملیۆنەها ساڵ چ تەئسیری دەبێ؟ ئیمامی عومەر گوتوەتی: «علیکم بایمان العجائز... » هەر ئەمەیشە لە «قەزا و قەدەر» دەوەشێتەوە.

لە پەڕە 100، بەیتی:

طووطیی تۆ لە حیرصی دڵ داوای طەمەع دەکاتە مل
بولبولی من لە عەشقی گوڵ تەغنییەوو طەرەب دەکا

«عیشق» ڕاستە نەک «عەشق» - بایی ئەوەی دەیزانم. لە نوسخەدا دیتوومە «طەوقی طەمەع» نووسراوە.

ئەگەر داوە ئەگەر طەوقە مەبەس لێی ئەو خەتە نەقشینەیە بە دەوری ملی تووتیدا سوورڕاوەتەوە و نالی کردوویەتە هۆی شکاندنەوەی پیاوی تەماعکار کە تووتییەکەی بەو داوە، بە خۆ و تەوقی ملیەوە.

بەیتی کۆتایی برە شیعرەکە لە لاپەڕە 100:

«نالی» حەریفی کەس نییە، ئیلف و ئەلیفی کەس نییە
بەیتی ڕەدیفی کەس نییە، هەرزە نویسە، گەپ دەکا

شەرحەکە دایناوە حەریف، هاودەم... ئیلف و ئەلیف، هاوشان... ڕەدیف، هاوسەر بێت. دیسانەوە دەڵێم قامووس و کتێبی ئەوتۆم لا نییە بۆی بچمەوە، لەو هێندەی بیستوومە و زانیومە، من «حەریف» بە «خصم» دەزانم مادەم وشەکە لەم تەرزە شوێنەدا بەکار هاتبێت. لە ئەسکەندەرنامەدا کە پاڵەوان دەردەست نەدەبوو، بەرانبەرەکەی دەیگوت «حریف پر زوراست». بە هەمەحاڵ تێبینییەک دێتە پێش: ئیلف و ئەلیف، وەک بزانم، واتای ئاشان دەبەخشێ، وەک بڵێی دووبارەکردنەوەی «حەریف نەبوونی کەس» ڕادەگەیەنێ. بەیتی ڕەدیف: ئەم ڕەدیفە بە کەسێک دەڵێن لە دوای سواری سەر زینەوە سوار بێت یاخود بڵێین پاشکۆی سوارە. بەیتی ڕەدیف بۆ شیعر دەچێتەوە، لە زاراوەکانی شیعرە. ئەوەندی دەیزانم کە نالی دەڵێ: «هەرزە نویسە گەپ دەکا» بێباکی خۆی لە ئاست خەڵق ڕادەنوێنێ کە دێت بە هەرزە نویسی وتوویژیان لەگەڵ دەکات. تێشی گەیاندووین ئەم هەرزە نویسییە چ شاکاری وشە و واتای تێدایە.

قەصیدەی لاپەڕە 101 – 105 «بولبولی طەبعم» تابڵێی دژوارە نەک هەر لەبەر مەهارەتی نالی بەڵکوو گۆڕانی ڕێنووسی کە هەر نووسەرە، کەم و زۆر، بێ ئەوەی خراپەی مەبەست بووبێ، دەسکارییەک یاخود هەڵەی تێدا کردووە. شەرحەکەش ئەم لایەنەی ڕوون کردۆتەوە. لە نموونەدا دەڵێم، ئەو دەستەواژەی «جەوهەری ذاتی ئەمن» سوێندی لەسەربێ کە نالی وشەی «ئەمن»ی بە دڵدا نەهاتووە. من دیتوومە لە نوسخەیەکدا نووسراوە «ذاتی ئەحەق» هەر نەیسە!

شەرحەکە بەیتی یەکەمی قەصیدەکەی بەم جۆرە لێک دراوەتەوە و ئەمەش دەقی بەیتەکەیە:

بولبولی طەبعم ئەوا دیسان ثەنا خوانی دەکا
نوکتە سەنجی و، بەذلە گۆیی و، عەنبەر ئەفشانی دەکا

گۆیا نالی دەڵێ: تەبیعەتی عاشقی بە شەوق و ذەوقم دیسانەوە کەوتە ستایش و پیاهەڵدان و وتنی قسەی نەستەق و خۆش و بڵاوکردنەوەی بۆن و بەرامەی خۆشی شیعری جوانی وەک عەنبەر کە هەموو لایەک ئەگرێتەوە... بەڵام نالێ ثەناخوانی و پیاهەڵدانەکە بۆ کێیە و بۆ چییە، بە هەڵەش بێ دەبێ نیشانەیەکی لە بار بدۆزێتەوە تا بەیتەکە بێ پێکێت و نەچێتە بۆشاییەوە. من وای بۆ دەچم مەبەستی نالی هەڵدانەوە و ثەناخوانی شەخسی خۆیەتی. بەیتی دووهەمی بڕەشیعرەکە تاڕادەیەکی متمانەبەخش ئەم لایەنە دەسەلمێنێت:

هەرکەسێ ئیظهاری دانایی بکات و، مەقصەدی
خود پەسەندی بێ، یەقین ئیظهاری نادانی دەکا

ئەم بەیتە بەکەسی هەڵنەگوتووە، بگرە خەڵقەکە دەشکێنێتەوە چ جایی پیاهەڵدان، بەڵام پاڵپشتە بۆ هەڵدانەوەی

خۆی کە «نوکتەسەنجی و بەذلەگۆیی و عەنبەرئەفشانی» یەکەی خودپەسەندی تێدا نییە.

بەیتی سێهەم:

خەرقەپۆشێ کەی دەپۆشێ جەوهەری ذاتی ئەمن؟
بێتە نێو، جیلوەی، بە زوشتی خۆی بە عوریانی دەکا

بەلامەوە «خەرقەپۆشی» نەک «خەرقەپۆشێ» کە لە شەرحەکەدا بە صوفی لێک دراوەتەوە. ئەگەر لە ئاست «جەوهەری ذاتی ئەمن» نەعەوقێین و ذاتێکی چۆناوچۆنی بێ پێی ڕازی بین، من وەهای بۆ دەچم: خەرقە لەبەرکردن چۆن جەوهەری ذات... دەشارێتەوە؟ ئەو ذاتە... هەر هاتە ناو جیلوەی بڕشتی خەرقەکەوە ڕووت و قووت خۆ دەنوێنێ.

من «بڕشت» پەسەند دەکەم: «بە زوشتی» گەلێک بێئۆقرەیە لە نێو بەیتەکەدا و زۆر پینەوپەڕۆی گەرەکە هەتا دەخونجێتە مەعنایەکەوە کە موفرەداتی بەیتەکە، بێ هەناسەسواری، بەخۆیەوە دەگرن. ئەم «بە زوشتی»یە وەک مێوانی بێ کارتە هاتۆتە سەر سفرە. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ هەزار ڕەحمەت بۆ گۆڕی فاتیح، کە ئەم هەموو ئەرکەی هەڵگرتووە و چی کردووە... ئنجا لەبەرەو کۆتایی شەرحەکەدا ئەویش «بڕشت»ی هەڵبژاردووە، هێندە هەیە ئیعتیرازی لە «ذاتی ئەمن» نەبوە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 103 کە سەرەتای ئەمەیە: «شاهیدی فکرم کە بێتە جیلوەگاهی دولبەری» وشەی «دولبەر» لە دووانی ڕەمەکییەوە ڕۆییوە بۆ دووانی ئەدەبی: ڕاستییەکەی «دلبەر»ە، کورتە واوەکە مەعنای پێ ناهێڵێ. سەیرێکی لاپەڕە 427 بکەیت لە نیوەی دووهەمی بەیتی دووهەمدا هاتووە: «ئەو شاهی دڵبەرە، نە شەهەنشاهی دڵدەرە» لە میاندا چوکڵە خراوەتە سەر «دل» تا بە قەڵەوی بخوێندرێتەوە و لەگەڵ «دولبەر» یەک نەگرنەوە. بەڵام ئەمە کارێکی بێسوود و بێجێیە چونکە دلبەر هەر دلبەرە، بە چوکڵە و بێ چوکڵە. فارس بە «دل»ـی دەخوێنێتەوە، کوردیش بە «دڵ»، ئەوەی لامی قەڵەویش دەرنابڕێ دەیکاتە «در».

ئەگەر «دولبەر» مەعنایەکی دیکەی هەبێ کە من نەمبیستووە، بمبەخشن.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا:

نووکی خامەی من کە بێتە مەعنائارایی کەمال

«مەعنائارایی» بەیتەکە لەنگ دەکات، دەبێ «مەعنی ئارایی» بێت. ئودەبا، مەبەست شوعەرایە، لە شوێنی ئەوتۆییدا ئەو «ی» مەنقوصە بە «ی» دەهێڵنەوە. لە نموونەدا دەڵێم «تقوی» بە تەقوا دەخوێندرێتەوە کەچی کەلیم - شاعیری زێدە مەشووری فارس «بنیادی تقوی را»ی گوتووە نەک «تقوا را» چونکە قافیەکە هەڵی ناگرێت و ڕێش دراوە بەو جۆرە ڕەفتارە. کوردەکە فێرە بە «تجلی - تەجەللی» لە شیعر و لە قسەشدا دەکاتە «تەجەللا». نالی خۆی وەهای کردووە لە لاپەڕە 459، بەیتی یەکەم، «بنازم بەم تەجەللایە» هاتووە.

بەیتەکە ئەو مەعنایەی هەیە کە شەرحەکە بۆ چووە، کۆڵەکەی لێکدانەوەش «مانی»ی نیگارکێشە، بەڵام ڕەنگە واتای تریشی لێ وەربگیرێ و لە ڕوویەکەوە دەشبێتە ناچاری:

دەزانین موبالەغە لای شوعەرای ڕۆژهەڵات نەک هەر ڕەوایە و بەس بگرە لە سوننەتی ڕەواییش ژوورتر تێهەڵدەکشێ. لەم بەیتەدا، بەتایبەتی، نالی دەستی بردووە بۆ ئەوپەڕی هونەری موبالەغەی پەسەند و مەقبوول لای ئەدیبان: «لە مەعنی ئارایی کەمال» دا، نالی ئەم «کمال - کەمال»ـەی بە نیازی تێپەڕین لە مەهارەتی نەقشی مانی هێناوە. «صورەتی مانی» هەروەک مانیی نیگارکێش دەگرێتەوە دەشکرێ ببێتە «مان» و ضەمیری کەسی سێهەم، کە لێرەدا مضاف و مضاف الیە دەردەچن. بەو پێیە نالی دەڵێ: نووکی خامەی من کە بێتە مەعنی ئارایی تەواو و بێ کەموکورتی، هەموو خەتەکانی، خەت بە خەت، ئیظهاری مان و نەفەوتانی نەقشی وێنەی ئەو مەعنی ئاراییە تەواوە دەکات... مەعلوومە مەعنای شتی نووسراو خەت بە خەت تەواو دەردەچێت... خەت لە دوا خەت واتا دەڕسکێ نەک بە یەکجاری کە مومکین نییە مەعنای بەیتێک یان غەزەلێک سەرلەبەر بە یەک وشە تەواو بێت.

سێبەرێکی کزی واتایەکی دیکەش لەوەدا دێتە بەر زەین کە «مانی» بۆ «مەعنی» ببرێتەوە و عەینەکەی سووابێت وەک کە لە «مانا» دا «مەعنا» مەبەسە و عەین سوواوە. بەمەدا «مەعنی»ی بەیتەکە و مەعنی ئارایی نووکی قەڵەم دەبێتە صورەتێکی نەقشی ئاشکرا...

لە لاپەڕە 107 بەیتی دووهەم:

بێتە حوجرەم، پارچەپارچەی موسوەدەم بکرێ بە ڕۆح،
هەرکەسێ کووتاڵ و پارچەی بێ بەدەڵ سەودا دەکا

لە شەرحدا وای بۆچووە کە نالی دەڵێ: ئەوەی بە دوای پارچەی گرانبەهادا دەگەڕێ، بابێتە حوجرەکەم پارچەپارچەی ڕەشنووسەکانم بکڕێ و لە بریتیدا گیانی خۆی دانێ، هێشتا هەر قازانج دەکا.

شەرحەکە «بێ بەدەڵ»ی بە زێدەگران و لە نرخ نەهاتوو داناوە، ڕاستیشی بۆچووە بەڵام لە هەمان کاتدا وشەکە «بێ موقابیل، بێ بریتی» ش دەگرێتەوە. لەم واتایەی «بێ بریتی» مەعنای شیعرەکە جوانتر دەبێ.

نالی دەڵێ: هەرکەسێ بە ئارەزۆی ڕۆحی، گیانی بیەوێ پارچەپارچەی موسوەدەی بێ بریتی (لە هەمان کاتیشدا لە نرخ نەهاتوو) سەودا بکات با بێتە حوجرەم. حوجرە لێرەدا هەم حوجرەی مەلا و فەقێ دەگرێتەوە هەم حوجرەی توجار و بازرگانی ئیروو.

بەیتی کۆتایی غەزەلەکە، یان قەصیدەکە، لە لاپەڕە 107:

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!
کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟!

بەپێی شەرحەکە نوسخە هەیە لە جیاتی «بۆ نازکی» «ئەی نالیا»ی هێناوە. هەردوو شێوە دەست دەدەن

هەرچەند «بۆ نازکی» پاراوترە. ئەوەکەی تریش تەخەللوصی نالی پێوەیە...

شەرحەکە لێرەدا «هەودا»ی بە «تاڵی ڕیسمانی ئاوریشم» لێک داوەتەوە. دیارە «ڕیسمان»ی بە مل مەعناکەدا بڕیوە لە موقابیل «پەتک»-دا. «تاڵ» خۆیشی داوە مووە چ ئاوریشم چ غەیری ئاوریشم. باشتریش ئەوەیە بڵێم داوە، مەرج نییە موو بێ، لە لاپەڕە 462 ئەم بەیتە:

حەڵقە حەڵقەی چ دەکەی داوی کەمەندی زوڵفت
بۆ دڵی خەستە کەوا بەستەیی هەودایێکە؟!

لە شەرحدا «هەودا» بە «تاڵی موو»، بێ ئاوریشم، لێک دراوەتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ، مەبەس بارێک هەودایە کە لەگەڵ «دیققەت» دا لێکەوە نزیکن. ئەگەر گوتبای «کەی لە نەرمیدا...» دەشیا هەودای نەرم پێویست بێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 109:

خێڵ و قیچە، یا بە غەمزە بۆ نیشانەی دڵ بە چاو
مەیلی ڕاست هاوێتنی موژگانی دڵ پەیکەر دەکا

شەرحەکە دەڵێ: لەوانەیە «مەیل» نەبێ «میل» بێ و لەم حاڵەدا «پەیکەر» یش بە «پەیکەر» دەخوێندرێتەوە بە مەعنا نیشانە. واتە: میلی ڕاست هاوێتنی گوللەی برژانگی دڵ دەکا بە نیشانە. ئەم واتایە لە جێدا نییە چونکە دەبێت «... بۆ نیشانەی دڵ... دڵ نیشانە دەکا». وشەی «پەیکەر» یش هەر دەبێ «پەیکەر» بنووسرێت وەکوو خۆراکی «دەسخۆر، دەمڕاست...».

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

چاوی هەم ڕەنگی گوڵی، مەستی شەو و ڕۆژن مەدام
یەک لە نەشگوفتەی بەنەفشە، یەک لە نەیلۆفەڕ دەکا

وشەی «مەدام» وەک بزانم «مودام»ـە دوو مەعناشی هەیە: یەکیان «هەمیشە» کە لە «أدام، یدیم، مدام» ئەوی دیکەیان «شەراب» کە ئەمیان بەیتەکە پڕوچڕ دەکات و مەستییەکەی چاو دەسەپێنێ. لە ڕوباعییەکی خەیام ئەم «مودام»ـە لە دێڕی چوارەمدا دەردەکەوێت بە هەردوو واتا، بەداخەوە دێڕی سێهەم و بەشێکی چوارەمیم لەبیر ماوە:

بەرگردی پیالە ئایەتی هەست موقیم
... ... مودام خوانە ند ئانرا

شاڵڵا لەوەی نووسیم هەڵەم نەکردبێ. هەرچۆنێک بێ «مودام» ـەکە لە نێواندا سەلامەتە... نوسخەی ڕێکوپێکی

ڕوباعیات لەماڵەکەم هەیە بەڵام نازانم کەوتۆتە چ پەنا و پەسێویێک بۆی بگەڕێم.

من دەقی ئەو بەیتەم لە نوسخەی دەستخەتدا دیتووە بەم جۆرە:

چاوی هەمرەنگی گوڵە، مەستی شەو و ڕۆژی مودام
یەک لە نەشکوفتە وەنەوشە، یەک لە نەیلووفەر دەکا

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 109 کە سەرەتاکەی نووسراوە: «عەکسی چاوی تۆ...» من بە هەموو عومرم هەر گوتوومە «عەکسی چاوی خۆت...» تومەز هەر وەهاشم دیتووە لەو نوسخەی بەر لە 50 - 60 ساڵ لە دەستدا بووە. لە تێکستەکاندا ئەم «خۆت»ـە نییە، بگرە تێکستێکی دیکەی تێدا نییە. «خۆت» یش ڕێکتر دێت چونکە دەکاتەوە: «تۆ عەکسی چاوی خۆت...» ئەگەرنا دەبێتە «تۆ عەکسی چاوی تۆ».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 110 لە نیوەبەیتی دووهەمیدا «لوطف و قەهری» هاتووە. من بەر لەم شەرحە هەر خوێندوومەتەوە «قەهر و میهری» لە کۆنیشدا هەر وەهام دیتووە. ئاشکرایە «قەهر و میهر» پتر بە دڵەوە دەنووسێ لەلایەن مۆسیقای وشەکانەوە، شەرحەکە خۆیشی لە زۆر شوێندا بەڵگەی وەها دەکاتە هۆی هەڵاواردنی جۆری خوێندنەوەی بەیتەکان، بەڵام مەرجیش نییە هەموو جاران شاعیر وشەی هەرە پەسەندی بەکار هێنابێت، ئیتر ئەگەر «لوطف و قەهر» یش حەقیقی بێ سەیر نییە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 111:

«نالی» ئەم وەحشی غەزالە کەس ئەبەر داوی نەکەوت
چونکە شاهێنی دووچاوی تیژە، دائیم سەر دەکا

شەرحەکە دەڵێ: نالیبا تائیستا کەس نەکەوتووەتە داوی ئەو یارەوە کە بیپێکرێ و ئەویش بێ بیگرێ و بیبا، چونکە چاوە وەک شەهێنەکانی ئەوەندە تیژ و زووبینن، کە بۆ کەسێ ئەڕوانن تیری نیگایان سەر دەکا و ناپێکێ.

ئەم واتایە لە زۆر لاوە پرسیاری لەسەر هەڵدەستێ: کە یار وەحشی غەزال بێ چۆن داو دادەنێتەوە بۆ گرتنی خەڵق؟ گریمان مامز بوو بە ڕاوکەر، چۆناوچۆنی سەرکردنی تیری نیگا دەبێتە هۆی ئەوەی خەڵق بە داویەوە نەبێ؟ هەر نەبوایە بۆ چارەسەرکردنی ئەم گرفتە لە جیاتی «داوی» «ڕاوی» هەڵبژاردایە وەک کە «چر» پەسەندی کردووە و لە شەرحەکەدا دیارە.

ڕاستیی واتای ئەم بەیتە عەکسی بۆچوونی شەرحەکە و، وادیارە هی خاوەن نوسخەکانیش بێت. نالی دەڵێ: ئەم وەحشی غەزالە ئەبەر داوی «یان ڕاوی» کەس نەکەوت چونکە شاهێنی تیژی چاوی سەر دەکات، واتە بڵندنۆڕە سەرووی داو و ڕاوی خەڵق دەکەوێتەوە...

تۆ بێنە لە بەیتەکەدا جێگەی چەند پیتێک بگۆڕە بە تەواوی بۆت ڕوون دەبێتەوە نالی ئەوەی گوتووە کە نووسیم: «کەس ئەبەر داوی نەکەوت» بکە بە «ئەبەر داوی کەس نەکەوت». ئەو صیغەیەی لە دیوانەکەدا هاتووە عەینی مەعنای ڕاست و دروست دەگەیەنێ بەڵام لە هەمان کاتدا، بە ڕوواڵەت، ئەو مەعنا نادروستەش دەگەیەنێ کە شەرحەکە بۆی چووە ئەمما هەر چونکە دەقی شیعرەکە واتایەکی مەحاڵی هەیە و بەسەر هیچ

وێنەیەکی مومکیندا ناکەوێت بە ناچاری مەعنا ڕاست و دروستەکە خۆی دەسەپێنێ. بێگومان نالی بە عادەتی بەرچاوی توێکڵداری شیعرەکانی ویستوویەتی تەپکە بۆ خەڵق دانێتەوە، وا بە زۆریش خەڵقەکە تێی دەکەون.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 112:

تاموعەییەن بێ کە زۆرن دەس گری یو دەس کوژی
فەرقی سەر، پەنجەی بەخوێناوی حەنا ڕەنگین دەکا

شەرحەکە ڕاستە قسەکانی بە واتا ئاشکراکانی بەیتەکە لێک داوەتەوە بێ ئەوەی تێمان بگەیەنێ چۆناوچۆنی خەنە لە سەر و دەست گرتن بەڵگەی زۆربوونی دەسگر و دەسکوژە: ئافرەت نەبوو لە وڵاتی کورد بەر لە سەد ساڵ خەنە لە سەر و دەست نەگرێ بێ ئەوەی چ دەلالەتێکی لێ وەربگیرێ. بێگومان، هێمای بەیتەکە بۆ شتێک چووە کە خەنە تێیدا ببێتە بەڵگە، بەداخەوە من بۆ ئەو شتە ناچم... لێم دیار نییە!!

شەرحەکە کە هاتووە «فەرقی سەرپەنجەی» کردۆتە دوو وشە «فەرقی سەر» و «پەنجە» بۆ زێدە سەپاندنی زۆربوونی دەسگر و دەسکوژ چ سوودێکی بە بەیتەکە و وێنە شیعرییەکەی نەگەیاندووە چونکە ئەوەی بە خەنە سوور هەڵدەگەڕێ «سەرپەنجەکان»ـە، مووی سەری پێ سوور هەڵناگەڕێ: مووەکان ڕەشن، ڕەشتر دەبن بە خەنە و وەسمە. «فەرقی سەرپەنجە» مەبەس لێی نیهایەتی پەنجەکانە، کە بە زۆری، ژنان نینۆک و گرێی پەنجەی نینۆکەکانیان لە خەنە دەگرت... تەوقی سەر، کە شەرحەکە بە فەرقی سەری داناوە، چ پێوەندییەکی بە دەسکوژ و دەسگرەوە نییە، کە هەر دوویان کاری دەست و پەنجەن.

من عوزری شەرحدەران تێ دەخوێنمەوە کە هاتوون شەرحی هەموو دیوانەکەیان بە ملەوە گرتووە، بە لای تەبیاتی مرۆوەش، کاری سەرلەبەر نابێ کەلێنی تێ بکەوێ. بەڵام باشتر ئەوەیە کە مەعنایەکی زۆرەملێی پێویست بوو ئیشارەتێکی بۆ بکرێت... ئەوەندەی من بەبیرمدا بێت لە تەوەجیهی ئەم بەیتە تەنها هەر دەلالەتی سوورایی نینۆکەکانە و مەهارەتی وشە و مەعنائارایی نالییە ڕەنگەکە دەکا بە «خوێناوی حەنا». بەڵام پترم تەما بە نالییە لەو هێندەی گوتم.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 112:

بێ قسەی غونجەی دەمت کاتی تەبەسسوم ڕوو بە ڕوو
هەتکی شوعلەی بەرق و نەظمی دائیرەی پەروین دەکا

شەرحەکە لە بەشێکدا هەر ئەوەی گوتووە کە ڕستەی دوو نیوەبەیتەکە پێمان دەڵێ. کاکڵی شەرحەکە ئەمەیە: خونچەی دەمت بێ ئەوە هیچ بڵێ، تەنها بە بەرەوڕوو وەستان، لە کاتی زەردەخەنەدا، بە خرپی خۆی و بە دەرخستنی ڕیزی ددانە سپییەکانت... هتد.

دوو تێبینیم هەیە لە ئاست ئەم شەرحەدا: یەکیان ئەوەیە کە هەتکی شوعلەی بەرق و نەظمی دائیرەی پەروین ڕیزی ددانەکان دەیکەن چونکە «دائیرەی پەروین» خزمی قەوسی ددانەکانە و شوعلەی بەرقیش هەر تریسکەی ئەو ددانانە دەیکەن بە مەهتووک.

تێبینی دووهەم ئەوەیە کە دەڵێ: «بێ قسەی غونچەی دەمت...» مەبەسی ئەوەیە بڵێ دەمی یار هەر بە غونچە مایەوە، ئەگەر بە قسە هاتبایە دەبووە شکۆفە کە ناچار دەبوو دەم بکاتەوە. جگە لەوەی کە هەتکی بەرق و پەروین پێویستی نەبوو بە قسە و بەڵگە تەنها زەردەخەنەیەک بەس بوو بۆی.

شەرحەکە بۆ ئەوەش چووە کە دەشێ «ڕوو بە ڕوو» بخوێندرێتەوە «ڕوو و برۆ» بەڵام ڕێزمان مانیعە لەم بۆچوونە چونکە برۆ و ڕوو لە کوردیدا جەمعن داوا دەکەن کۆتایی بەیتەکە ڕاناوی جەمعیان بۆ بەکاربێت نەک «پەروین دەکا» کە بۆ تاکە. لەگەڵ ئەمەشدا بۆچوونەکە وەک سێبەری بەیتەکە مەقبوولە بە ئارایشت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 113:

تیری موژگانت لە سینەمەدا دەچێ بۆ پیری دڵ
هێندە کە چ ئایینە قەصدی خانەدانی دین دەکا

شەرحەکە ئەو «پیری دڵ»ـەی بە ڕای خۆی و بۆ مەبەستی واتادروستی لە «پەڕی دڵ»ـەوە گۆڕیوە. «پەڕ» یش «پەڕڕی دڵ» دەخوێندرێتەوە لەبەر کێشی بەحرەکەی.

لە پێشەوە دەڵێم «هێندە کەچ ئایینە» جگە لە واتا ئەصلییەکەی وەصفی موژگانەکانیش دەکات کە زۆر کەوانەیین. «هێندە کەچ...» دەشێ بۆ یار بچێتەوە و بۆ تیری موژگانیش... لەلایەن واتاوە «پەڕڕی دڵ» ئەو مەعنایە دەگرێتەوە کە شەرحەکە مەبەسیەتی لە «پیری دڵ»ی بخوازێتەوە چونکە لە قورئاندا و لە مەعقووڵاتی ئیسلامدا «دڵ» مەخزەنی ئەسرارە و جێی کوفر و ئیمانە... کە دەڵێ «لە سینەمدا دەچێ بۆ پەڕڕی دڵ» وێڕای «قەصدی خانەدانی دین» وەهاش ڕادەگەیەنێ کە تیرەکە بە تەووژمە لە سینەدا ناوەستێ تا دەگاتە دڵ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 113:

گوڵ بەدەم بادی صەباوە پێکەنی یەعنی وەرە
تۆ لە وەصڵم بۆ بەرە، ئەو بۆیە بولبول شین دەکا

میصرەعی یەکەم بەشی «گوڵ بەدەم بادی صەباوە پێکەنی» لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 129دا هاتووە، لە جێی «یەعنی وەرە» «بولبول فڕی» بۆتە کۆتاییەکەی. پێشتریش نموونەی ئەوتۆییمان دیت.

شەرحەکە بە بیروڕای عەلی موقبیل ڕازی نییە، بابڵێین لێی بێدەنگە، کە گوتوەتی «ئەو بۆیە» لەبەر کێشی شیعر سووک کراوە بە ئەصل دەبێ «ئەوە بۆیە...» بووبێت. ئنجا شەرحەکە دەڵێ: ((ڕەنگە «ئەو بۆیە» نەبێ و «ئەو بە ویە» بێ، واتە: گوڵ لەگەڵ بای سبەیناندا ئەم قسەیە دەکا و بولبول لەولاوە بۆ خۆی لەداخا دەس دەکا بە گریان...)) (سەیری شەرحی دیوانەکە بکە).

ڕاستییەکەی هیچ کامێک لەم تەئویلانە بە دڵەوە نانووسێن و لە نالیش ناوەشێتەوە ئەگەر نەڵێم لە بنەڕەتدا ئەمە زمانی شیعر نییە، خۆ منیش چ تووشەیەکی ئەوتۆ لەم بەیتە وەرناگرم خۆم لێی ڕازی بم: زڕە واتایەک بە دنەدانی «ئەو بۆیە بولبول شین دەکا» و یەقینی هەبوونی واتا لە بەیتەکەدا لێم ئاسان دێ دەری برم.

ئیشکالەکە لە «ئەو بۆیە...» دایە کە جێگەی «مبتدأ»ی لە ڕستەدا گرتووە و دەبێ خەبەری هەبێ: ئنجا ئەگەر خەبەرەکەی بکەینە «بولبول شین دەکا» واتای بەیتەکە وەهای لێ دێ: گوڵ بە بای صەبا دەڵێ: تۆ لە وەصڵم، لە گەییشتنت بە من بۆن وەرگرە یان نەقل بکە ((چونکە «بۆبەرە» هەردوو واتا دەگەیەنێ)) ئەو بۆنە بولبول شین دەکا، ڕەنگی شینی لێ دەکا بە زینەت.

ئەگەر لە سەردەمی نالی وشەی «بۆیاغ» کە تورکییە بە واتای «ڕەنگ» وەکوو ئێستا «بۆیە»ی پێ گوترابێ، لە ڕێی «استخدام»ـەوە جێگەیەک بۆ خۆی دەگرێتەوە لە نێوان «بۆن و شین»دا.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 114:

چاوی من بەحری موحیطی تۆیە بۆ دەفعی گەزەند
لێت موعەییەن بێ کە «نالی» گوڵ بە دڵ پەرژین دەکا

شەرحەکە کە دەڵێ: تۆ لە ناو چاوی منداى... ڕێ نامێنێ چاوەکە ببێتە «بەحری موحیط» دەریای دەوراندەوری یار. دەبوو شەرحەکە بڵێ چاوم وەکوو بەحر دەوری گرتووی، نەک تێیدایت. لە وشەی «لێت موعەییەن» بێ ئیشارەت هەیە بۆ چاو کە «موعەییەن» خۆی لە «عەین»ـەوە وەرگیراوە.

لە لاپەڕەی 114 دا سەرەتای غەزەل دەڵێ:

یابدر علوا وضیاء وکمالا
فالغصن مع الاصل الی فرعک مالا

شەرحەکە لکەدار و قەدی دارەکەی بە قۆڵ و باڵی یار و بە لەش و لاری یار داناوە و زوڵفی ڕەشی بە شەو... گۆیا نالی دەیەوێ بڵێ: «ئەی ڕووی وەک مانگی چواردە جوانی یار، تا ئەتوانی بەرزتر و ڕووناکی بەخشتر و پڕ و تەواوتر بە، چونکە شان و قۆڵی یار لەگەڵ لەش و لاریدا، بەرەو زوڵفی درێژی بۆ داوێن شۆڕبوەوەی، لاربوونەتەوە و ئەگەر تۆ بەزرتر نەبیتەوە ڕۆشنتر نەبی شەوی درێژی زوڵفی ئەو ئەگاتە زەوی و دەوروبەر ئەگرێتەوە و ئەیکا بە تاریکستانی».

ئەم لێکدانەوەیە چ پێوەندیی نییە لەگەڵ بەیتەکە. لک و قەدی دار هی داری ڕاستەقینەن. کە ڕووی قسەش لەگەڵ بەدرە، یار مەبەستە لێی کە وەک مانگی خڕوپڕ لە بەرزی و ڕۆشنی و تەواویدا. چ داوای بەرزتربوون و گەشتربوون و تەواوتربوونیش پەیدا نییە نە پاتەوپات نە بە هێما.

لکەدار و قەدی داریش لاربوونەتەوە بۆ لای زوڵفی یار کە لەو بەرزاییەوە زوڵفەکە گەیشتۆتە زەوی... ئەگەر ڕێم هەبێ دەڵێم، بە شێوەیەکی یەکجار تەماوی ئیشارەتێک هەیە بۆ ئەو حیکایەتەی مەشووری ناو کتێبان کە «دار»ی وشک بۆ لای پێغەمبەر لار بۆتەوە، نالی لە موبالەغەدا بنەدار و لکەکانیشی بۆ لای زولفی یار لار کردۆتەوە.

ئەم بەیتە سەرەتایەکە سەربەخۆ، مەبەس نەبوە تێیدا ئاخۆ چی بە دوادا دێت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 115:

تا سونبولی زولفت لە نیهالی قەدت ئاڵا
من دوودی هەناسەم گەیییە عالەمی باڵا

لە شەرحەکەدا دەڵێ: کە دیتم زوڵفی وەک سونبولت باوەشی بە نەمامی باڵاتا کرد و لێی ئاڵا، خەم و پەژارە دایگرتم کەوا چۆن خۆم لێی بێبەش بووم، بۆیە دووکەڵی هەناسەم بەرز بووەوە و گەیشتە ئاسمان.

شەرحەکە لە دێڕی پایینتردا دەڵێ: ئەم بەراوردەی نالی لە نێوان شۆڕبوونەوەی زوڵفی یار و گەیشتنە ئاسمانی دووکەڵی هەناسەی خۆیدا کردوویە، شاکارێکی هونەریی بەرزە.

نالی زوڵفی بە گوڵی سونبول نەچواندووە، چ شاعیرێکی دیکەش وەهای نەکردووە: تەشبیهەکە بە پەلک و لاسکی شلک و نەرمی سونبول دەکرێ. لەوەشدا کە نالی بەم بەیتە شاکارێکی هونەریی بەرزی ڕەساندووە ڕاستییەکی بێشوبهەی گوتووە بەڵام ڕاستییەکە ناتەواوە: شتێک ماوە لە بەیتەکەدا دەربخرێ کە بریتییە لە دوڕڕە هەرە بەنرخەکەی ئەم بەیتە: «عالەمی باڵا» هەر وەک ئاسمان دەگرێتەوە، پتر و جوانتر و شیرینتر و مەبەستتر «باڵا»ی یار دەگرێتەوە... ئەوەی نالیش پێوەی خەریکاوە خەم و پەژارەی تێ ئاڵانی زوڵف لە قەدی یار نییە، چونکە زوڵفەکە و قەدەکە هی یەک کەسن، پەژارەی نالی لە حەپەسان بەرانبەر جوانی و سووتان و تینوەتییە بۆی: تا ڕادەیەک کە دووکەڵی هەناسەی دەگاتە «باڵا»ی یار جۆرە ئامۆژناکییەکی تێدایە بەدی دەکرێ... کە بەرز دەبێتەوە بۆ ئاسمان لە خۆڕایی دەڕوا.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 115:

من گریە، ئەتۆ خەندە بە یەکدی دەفرۆشین
من لەعلی بەدەخشان و، ئەتۆ لوئلوئی لالا

شەرحەکە لە پێشەوە واتای بەیتەکەی لێک داوەتەوە بەو جۆرەی ئاشکرایە کە نالی فرمێسکی خوێنین و یاریش خەندەی لوولوویی بە یەکتر دەفرۆشن «لەعلی بەدەخشان ڕەنگی سوورە بۆیە گوتم فرمێسکی خوێنین». دوواتر شەرحەکە ئیحتیمال بەوە دەدا کە نالی فرمێسکی لوولوویی و یاریش دیمەنی لێوە سوورەکانی بە یەکدی بفرۆشن. ئەم واتایەی دووهەم بێ بنەمایە: ئەوەندە بەسە ئەگەر گوتبای «... لە یەکتر دەکڕین» ئەوسا واتاکەی دووهەم دەبووە کاکڵی بەیتەکە.

شتێکی کەم دەخەمە سەر واتا ڕاستەکەی یەکەم جار: لوئلوئی «لالا» ئەوەیە کە لە قەپێلکێکدا یەک دانە لوولوو هەبێ کە درشت و نرخدارە. ئەگەر قەپێلک لە دانەیەکی پتر تێدا بوو ئەوسا لوولووەکە پێی دەگوترێ «لیلی» و ورد و کەمنرخە...

هەرچەند بە ناتەمامیش بێت شتێک دەگێڕمەوە: مەلا ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادة، لەو سەردانەی باداوەی مەلا ئەفەندی، لە موناسەبەی لوولووی ناو بەیتی شیعر دوو بەیتی عەرەبی هێنایەوە ئەم لیلی و لالا - یەیان تێدا بوو بەڵام بە مەهارەتێکی نایابەوە. بەیتەکە بە ئەصڵ وتوویژە لە نێوان عاشقێک و کیژێکی نازداردا:

رأيت غصنا على كثيب
شبيه بدر اذا تلالا

فقلت ماالاسم؟ قال لولو
فقلت لي... لي... فقال: لا... لا

- کتێبی ئەنیس مەنصوور: *«كانت لنا أيام في صالون العقاد»*، لاپەڕە 58.

قافیەی بەیتی یەکەم «یتلالا» یە، بەیتی دووهەم پرسیارە و وەڵامە. ئەم «لیلي»یە دەبێتە «لي... لي» بە واتای ئایە بۆ من بۆ من، لە هەمان کاتیشدا جۆری لیلی نیشان دەدا. «لالا»یەکەش دەبێتە وەڵامی نەیار بۆ «فقلت لي... لي...» کە ڕەفزی مەتلەبەکەیە، دەشبێتە جۆری لوولووی پەسەند کە «لالا»یە. کتێبی: *«كانت لنا أيام في صالون العقاد»* - ی ئەنیس مەنصوور، ئەم دوو بەیتەی تێدایە کە موناسەبە هێناویەتی لە مەجلیسی عەققاددا، بەڵام ئەنیس مەنصوور نەیزانیوە لالا و لیلی دوو جۆری لوولوون، نایاب و بازاڕی. تومەز ئەدیبی کوردی وەک مەلا ڕەفیق پتر شارەزای ئۆین و ئایینی ئەدەبی کۆنن لە تازە پێگەییشتووی دووای 1950. خوێنەر بمبەخشێ لەم تێوەریخە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 116:

بادِرْ و أغِر كوكبةَ البدر بداراً
قد فقتَ سَنا الشارقِ لاذُقت زَوالا

شەرحەکە وشەی «سنا»ی بە بەرزی و ڕێز داناوە، واتاکەی شتێکی دیکەیە ئەویش «ڕووناکی»، لە بەیتەکەشدا کە دەڵێ «فقت سنا الشارق» مەبەسی ئەوەیە کە تۆ ئەی یار لە ڕووناکیی «شارق» ڕۆژت تێپەڕاندووە. وشەی «أغر»یشی بە «هێرش بەرە» لێک داوەتەوە: ڕاستییەکەی «غار» بە واتای ئاوابوو، ونبوو هاتووە وێڕای واتای دیکەشی. ئەگەر هێرش مەتڵەب بایە دەبوو بڵێ «أغر على كوكبة البدر». شەرحەکە دەڵێ: زووکە دەستوبرد کە هێرش بەرە سەر تیپی لەشکری مانگی چواردە و لە ناوی بەرە... دوواتریش مەعنای «زوال» لێ دەداتەوە بەوەی کە ڕۆژ لە ناوەڕاستی ئاسمان تێدەپەڕێ، ڕاستیشی بۆچوە، بەڵام واتای بەیتەکە ئەمەیە:

زووکە و بەر لە خۆرهەڵات تاقمەی مانگی بەدر (یا چواردە یا پازدەی مانگی عەرەبی) ئاوا بکە. تۆ لە ڕووناکیدا ڕۆژت نزم کردووە. دەک هەرگیز «زەوال»ـی نەچێژی. «زەوال» بە کاتی نیوەڕۆ و بە «بەسەرچوون و نەمان»یش دەگوترێ. کە دەڵێ «زووکە و خێرابە» سەبەبەکەی ئەوەیە کە بەدەری تەواو لە پاش بەیانی و نزیکی ڕۆژهەڵات یاخواد لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا ئاوا دەبێ کەواتە دەبێ یار خێرایی بکات دەنا ڕۆژەکە پشکی دەبێ لەو ئاواکردنەدا هەرچەند لەچاو یاردا هەر کزە.

بەیتی دووهەم:

طوڕڕەت وەکو تۆماری شکستە و، سەری کوڵمت
بۆ نووری سەوادم بووەتە شەمعی موتاڵا

شەرحەکە دەڵێ: زوڵفی ڕەشی پێچپێچت تۆماری نامەی بە خەتی شکستە نووسراوە... سەری کوڵمیشت وەک مۆمی داگیرساو وایە من لەبەر ئەم مۆمەدا تۆماری زوڵفت ئەخوێنمەوە... و تێی دەگەم.

شەرحەکە بۆ «سەواد» خەتی ڕەشی بەردەست و بۆ خوێندەواری جارانیشی داناوە... گەوهەری بەیتەکە لە «نووری سەوادم» دایە، ئەم «سەواد»ە سێ مەعنای هەیە:

- یەکەم: خوێندەواری نەک خوێندەوار، جاران دەگوترا باسەواد... فڵان خەت و سەوادی هەیە.
- دووهەم: ڕەشایی طوڕڕەی شکستە.
- سێهەم: ڕەشایی چاوی خوێنەر کە نالییە.

بەو پێیە سەری کوڵم لە تۆماری شکستەی زوڵفی وەک شەویدا بۆی بۆتە مۆمی موتاڵا لەبەرکردن. دیسانەوە سەری کوڵم بۆ سەوادی خوێندنەوەی بۆتە شەمعی موتاڵا، ئەویش لەناو طوڕڕەی شکستەدا. دیسانەوە سەری کوڵم بۆ ڕووناکی ڕەشایی چاوی (چاو سپی بێ کوێرە) بۆتە شەمعی موتاڵا.

لەطافەتێکی نهێنیی خامۆش هەیە لە بەیتەکەدا کە مۆم هەر بەشەو پێ دەکرێت، سەری کوڵمیش لە ڕەشایی وەک شەوی طوڕڕەدا بۆتە مۆم.

بەیەتی یەکەمی لاپەڕە 117:

ئەو چاوە غەزالە فەتەراتی سەر و ماڵە
ئەو نەرگەسە کاڵە نە منی هێشت و نە کاڵا

شەرحەکە «فەتەرات»ی بە فەوتان لێک داوەتەوە کەچی کۆی «فترة»یە بە واتای «فتور» ە. نالی خۆی «فتوری چاوەکانت نانوێنی»ی گوتووە... خەڵقەکە بە زۆری «فەتەرات» یان بە مەعنای ناو شەرحەکە وەرگرتووە. «فتور» خاوی و بێهێزی دەبەخشێ کە مەدحە بۆ چاو... دوور نابینم نالیش بەو مەعنایەی مەقصەد بووبێ هەرچەند دەکرێ دەقی شیعرەکە، وەک هەیە، فتوری چاو و هەلاکی سەروماڵیش ڕابگەیەنێ. لە ناو خەڵق ڕۆیشتووە کە شتێکی بە دڵ کرا یا گوترا لە بەرانبەردا بگوترێ: سەروماڵ، سەروماڵ... خۆم ئەم حاڵەتەم لە زۆر باردا دیتووە. نیوەی دووهەمی بەیتەکەش دووپاتی واتای یەکەمی دەکاتەوە و تێرڕەنگی دەکات.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە117:

حوققەی فەلەکول ئەطلەس و ئەستوونەیی زێڕین
بێ بیکە بە تارای سەر و ترکەی خەز و واڵا

من ئەم بەیتەم بەم جۆرە دەیتووە:

شیققەی فەلەکولئەطلەس و ئەستوونەیی زەڕڕین
بێ بیکە بە تارایی سەر و سرکەیی واڵا

لەم شەرحەدا دەبینم «حوققە» ئاسمان بێت، پێشتر تووشی نەبووم. «حوققە» بە «شووشە» ڕۆیشتووە، وەک

شووشەی دەرمان یان شەربەت... هتد. ئەگەر ئەم مەعنایە مەبەست بێت و بۆ ئاسمان بەکار هاتبێت هیچی بەسەر هیچەوە نابێت...

هەرچی «شیققەی فەلەک...»ـە بۆ واتای پارچە قوماش دەست دەدات و ببێتە تارای بووکێنی. سرکەییش لوول دەدرا و لە تارا و غەیری تاراش دەپێچرا، ڕەنگاوڕەنگیش بوو مناسبی پەلکەزێڕینە بوو.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 118:

دنیا بە فیدای قەددی بکە، دامەنی بگرە
طوبی لمن اختار علی المال مآلا

شەرحەکە دوور کەوتۆتەوە لە مەعنای دەقی شیعرەکە و وردەکارییەکانی دەرنەخستووە، هەر ئەوە دەڵێ: دنیا بە قوربانی باڵای یار بکە و دەسەوداوێنی ببە، پارە قیمەتی نییە و سەرەنجام شتە. خۆزگە بەوەی بیر لە دوارۆژ دەکاتەوە و ئەیخاتە پێش ڕابواردنی ئێستاوە...

دەبێ بزانین «طوبی» داری بەهەشتە. بەو پێیە نیوەبەیتی دووهەم: داری طووبا بۆ کەسێ بێت کە «مآل - سەرەنجام» هەڵدەبژێرێ بەسەر ماڵدا، واتە بەهەشتی دەوێ نەک دنیا. ئنجا دەبێ بزانین طوبای درەختی بەهەشت کە بەسەر ماڵدا تەرجیح دەدرێت قەدی یار مەبەستە لێی بۆ کەسێکی دامەنی یار دەگرێ، دامەنەکەش «مآل - سەرەنجام»ـەکەیە. طووبا هەڵبژێرە بە «مآل - سەرەنجام» نەک ماڵ. دنیا فیدای قەدی بکە و دامەنی بگرە کە طووبا نەصیبی کەسێکە مەئال مەبەستی بێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 118:

«نالی» بە ئومێدی ظەفەری طەوقی تەلیسمت
ماری سرِی زوڵفت لەسەر و گەردنی ئاڵا

شەرحەکە هەمان قسەکانی بەیتەکەی کردۆتەوە بەپێی واتا ئاشکراکانیان کە گۆیا ناکامی و بەداوەوەبوونە.

وشەی «سرِ» ناگونجێ لەگەڵ ئاڵانی مارەکە لەسەر و گەردەنی نالی چونکە «سرِ» جووڵەی نامێنێ لە شتان بئاڵێ. «سەر» لەبارە. «سەری زوڵف» لە سەر و گەردەن بئاڵێ مەدحێکی گەورەی تێدایە بۆ زوڵفەکە کە پێویست نییە هەموو مووەکەی بەکار بهێنێ بۆ تێئاڵان لەسەر و گەردەن.

وەک دێتە دڵمەوە، نالی، لە پەنا حاڵەتی تێوەگلان لە ماری سەری زوڵف، دەیەوێ تێی بگەین کە زەفەری بە تەوقی تەلیسم بردووە چونکە بەختەوەرییەکی زلە زوڵفی یار تێی بئاڵێ... ناکامی ئەوەتە لە بەیتی سەرەتای غەزەلی دوایی دیت هەر لە لاپەڕە 118:

حیرەت زەدە وا دیدە وەکوو حەلقەیی دەر ما
بێ مایە نییە عاشیقی بێچارە، «بفرما»!

شەرحەکە دەڵێ: چاوم سەرگردانە وەک ئەڵقەڕیزی دیوی دەرەوەی دەرگە. بە هۆی هاتووچۆی خەڵکەوە دەلەریتەوە و... چاوەڕوانە یەکێکی تر دەرگاکەی پێ بکوتێتەوە... دەفەرموو بگەرە فریام. وامەزانە عاشق هیچی لەدەستدا نییە...

نیوەبەیتی یەکەم ڕادەگەیەنێ کە چاوی نالی وەک حەلقەی دەرگەلێدان هەمیشە کراوەیە چونکە حەلقەکە هەرگیز ویک نایەتەوە، چاوەکەش هەمیشە کراوەی چاوەڕوانی هاتنی یارە. نالی خۆی لە ژوورەوەیە و دەڵێ فەرموو دەرگە لێ بدە، عاشق مایەی عیشقی هەیە کە بەکەڵکی ئەو تەرزە هاتنەت دێ، بێچارەیشە کە دیدەی شەووڕۆژ وەکوو ئەو ئەڵقەی دەرگە کراوەتەوە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 121:

وا ظەن مەبە ڕوخسارەیی تۆ غائیبە قوربان
بنوارە چلۆن نەقشە لەنێو دیدەیی تەڕما

نالی ئیسپاتی قسەی خۆی، کە ڕوخساری یار هەمیشە لەناو چاودایە، بەوەدا دەکا کە دەڵێ: بنوارە، چونکە یار نۆڕییە چاوەکەی، وێنەی تێدا دەردەکەوێ.

بەیتی دوایین لە هەمان لاپەڕەدا:

یاتوربەتێ، یا غوربەتێ با ڕێ بشکێنین
هەر مونتەظیرە «نالی» ئەگەر مرد و ئەگەر ما

شەرحەکە دەڵێ: یا غەریبیم بشکێنە و بانگم کە بێمەوە ئەگەر بەسەر زیندوو بووم، یا ئەگەر مردم سەرێ لە گڵکۆکەم بدە...

بەیتەکە ئەوەی نەگوتووە کە شەرحەکە ڕای دەنوێنێ چونکە نالی «توربەت»ی پێش «غوربەت» خستووە، بەمەشدا دەبێ بزانین نالی لەبەر خەفەتی دابڕانی لە یار، چاوەڕوانی مردن پتر دەکات تا ئەوەی یار غەریبییەکە بشکێنێ. نیوەی دووهەمی بەیتەکەش مردنەکە پێش دەخات.

دەقی بەیتەکەش نالەبارە چونکە لە میصرەعی یەکەمیدا فیعلی «بشکینین» دەست نادات بۆ «یا توربەتێ یا غوربەتێ» چونکە ئەمانە کەسی سێهەمن و فیعلەکەش هی کەسی یەکەمە، ئینجا «توربەتێ، غوربەتێ»ش دەست نادات چونکە «توربەتێ، غوربەتێ» ئیضافە کراون بۆ کەسی سێهەمی تاک کە نالی خۆیەتی.

نیوەبەیتەکە دەبێ ئەمە بێ:

«یا توربەتی یا غوربەتی با ڕێ بشکێنین»

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 122:

جەنانی وەک جینانی کردم بە ماوا
حەبیبەی «ماڵیاوا» ماڵی ئاوا!

شەرحەکە دەڵێ: حەبیبەی ماڵیاوایی، خوا ماڵی ئاوا کا، دڵی وەک بەهەشت ئاوەدان کردمەوە و کردی بە جێ و ماوای خۆی.

لەبارەی «ماڵیاوا» وە خوێندوومەتەوە کە دێیەک بەو ناوە نەهاتووە (ڕەنگە لەم شەرحەشدا چاوم پێی کەوتبێ و ناچمەوە سەر شوێنەکەی لە دیوانەکدا). ئەوەی بزانم لە شیعری مامۆستا زیوەر، کە مەدحی بەرزنجە دەکا:

خاکی بەرزنجە چەندە دڵگیرە
جێگەیی قوطب و ئەولیا و پیرە

کە دێتە سەر وەصفی دەوروبەر دەڵێ فلانە شاخ «شاخی ماییاوە». نیوەی دووهەمی بەیتەکە دەڵێ:

«سەیری دەشتی هەمووی جەلای چاوە».

دەبێ ئەم شاخە لەگەڵ دێی ماڵیاوە هاوناو بێ و کمێک گۆڕانی بەسەردا هاتبێت. ناشێ نالی لە خۆوە ئاوەدانییەک بە ساختە دروست بکات هەر بۆ ئەوەی واتائارایی پەیدا بێ.

نالی کە دوعا بۆ یار دەکا و دەڵێ: «ماڵی ئاوا» پێشتریش گوتوەتی دڵمی کرد بە ماوا وەکوو بەهەشت، دوعا بۆ دڵەکەی خۆیشی دەکات کە هەمیشە ئاوەدان بێ بە یادی یار.

بەیتی دووهەم لە هەمان لاپەڕە، 122 دا، بە پێی ڕێنووسی شەرحەکە:

حەڵاڵی بێ نیکاحی حووری عینم
بە جووتێ ناظیری شەرع و فەتاوا

بێگومان نالی نووسیوەتی: «حەلالی بی نکاح حور عینم». وشەی «عین» کە وەک نووسراوە بخوێندرێتەوە دەبێتە صیفەت بۆ «حور» کە جەمعی «حوریە»یە. دەشگونجێ «عەین» بخوێندرێتەوە، ئەوسا «حور» دەبێتە موضاف بۆ «عەین». «ناظیر» هەم تەماشاکەر هەم «شاهد»ی مارەبڕین هەڵەگرێت. بەو پێیە و بە تێبینی وردەلایەنی دیکەش دەشێ بەیتەکە وەها بخوێندرێتەوە:

حەڵاڵی بێ نیکاحی حوور عەینم

نیکاح جگە لە مارەبڕین، بەیەک گەییشتنی نێر و مێش دەبەخشێ. لەگەڵ ئەوەشدا کە حۆری نیکاحی شەرعی ناوێ وا لە نیوەبەیتی دووهەمدا دوو شاهیدی شەرح و فەتوا حازری مارەبڕینەکەن. بەو پێیە مەعناکە وەها دەردەچێ: عەینم نیکاحی حووری لێ حەڵاڵ بێ بە جووتە شاهیدی شەرع و فەتوا. وەیاخود بەو جووتە ناظیر

(کە دەکاتەوە جووتە چاو)ـەی، وا تەماشای شەرع و فەتوا دەکەن. «ناظر» لە مەعنادا «شاهد»ە و موورادیفی یەکترن.

خوێندنەوەی دیکە ئەمەیە: حەڵاڵی بێنکاحی حووری عینم، بە جووتە تەماشاکەری «دوو چاو» شەرع و فەتاوا دروستە. دەشکرێ «حووری عەینم» بی، فەرق ناکات.

نالی بەو مەهارەتە بێمانەندەی بە یەک شکڵ نووسین جارێکیان حۆری لە چاو مارەبڕ دەکات بێ نیکاح. جارێکیان شەرع و فەتوا دەکاتە دوو شاهیدی حەڵاڵبوونی مارەبڕینی حۆری. ئنجا دوو چاوی سەیرکەری شەرع و فەتوا کە حۆری حەڵاڵ دەکا بێ مارەبڕین. ئائەو دوو چاوە هەر خۆیانیش دەبنەوە بە شاهیدی مارەبڕین. لە هەمان کاتدا چاوەکانی نالی کە بە شاهیدی شەرع و فەتوا نیکاحی حۆری بۆ دروستە و بێ نیکاحیش بۆی دروستە، ئائەو دوو چاوەی نالیش «ناظر، شاهد»ی شەرع و فەتوان، واتە چاوەکانی کە لزوومیان نییە بە شاهید، دوو شاهیدی شەرع و فەتوا و دوو شاهیدی سەیرکەر کە دوو چاوەکەی خۆیەتی ئەو نیکاحە حەڵاڵ دەکەن.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 123:

زەفافەتگاهی پەردەی ئاڵی چاوم،
موبارەک حەجلە بێ بۆ بووک و زاوا

خوێنەر سەیری شەرحەکە بکات بۆ بەراوردکردن لەگەڵ ئەوەدا کە من بۆی دەچم، زۆریش لێکتر دوور نین.

لە بەیتی پێشوو بەیەک گەیشتنەکە هی دیتنی یار بوو. لەم بەیتەدا پەردەی ئاڵی چاوی خۆی بە شوێنی بووکی هەوەڵ شەو دادەنێ کە بە عادەت ڕەنگی ئاڵ تێیدا بەرچاوە. بە دوا ئەمەدا لە بەیتی دوواتر:

صیداقی ڕوونماوو، وەصلی شاهید
لەگەڵ شاییکەران بێ دەنگ و داوا

شەرحەکە «ڕوونما» [«ڕوونەما» ڕاستە چونکە فارسییە]ی بەو ئاوێنەیە داناوە کە لە گواستنەوەی بووکدا، ڕووبەڕووی بووکەکە، لە پێشیەوە هەڵدەگیرێ. وەک من بۆی دەچم «ڕوونەما» ئەوەیە کە لە کوردەواری «سەرمەشقانە»ی پێ دەڵێن کە بە ئەصل «شەرمشکێنە»یە، بەو پارەیە، یان بەو شتە نرخدارەی وەک زێڕ و خشڵ دەگوترێ لە شەوی بووکێنی زاوا دەیدا بە بووک و شەرمی پێ دەشکێنێ و پەردەی لەسەر ڕوو هەڵدەداتەوە، ئا بەوە دەگوترێ، ئەویش بەدوا صیداقدا دێت کە مارەیی مەبەستە لێی. بە هەر مەعنایەک بێت «صیداقی ڕوونەما» دەست نادات جونکە ئاوێنەی پێش بووک چ مارەیی پێوە نییە. دەبێ «صیداق و ڕوونەما» بێ وەک لە نوسخەی «ک» دا هاتووە.

لە شەرحەکەدا دەڵێ: دەبوو ئەم بەیتە پێش کەوێت لە بەیتی ژووروو، بەڵام وابزانم جێی نەگۆڕیوە چونکە لە مارەبڕیندا جارێ شایی دەستی پێ نەکردووە. لە بەیتی پێشوو بووک سازدراوە، لەمیاندا «وەصلی شاهید» مراز لێی وەصلی یارە کە «شاهید» بە یاریش دەگوترێ (ئەگەر سەهووم نەکردبێ). دەبێ یار بچێتە پەردە و حیجلەی بووکێنی هەتا ڕوونەما وەرگرێ.

شتێکی سەرسەخت دەمێنێتەوە دەبێ شەرحی بدەم لە نیوەبەیتی دووهەمدا: نالی ئەم نیوەبەیتەی بە ڕێنووسی بەر لە سەد ساڵ پتر بەم شکڵە نووسیوە:

لکل شایی کران بی دنک و داوا

خۆشبەختانە لە کتێبەکەی د. کەمال مەظهەر: *«کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی»*، لە لاپەڕەکانی 40، 41 و 42دا نموونەی نووسینی کوردی، هی شوباتی 1914، لە گوتارێکی «بانک کرد» کە «بانگی کورد»ی مەقصەدە هێناویەتەوە لە نموونەدا:

«سعی و تقدیر -دولتیکی عظیمی - امانش وەکو ایمە انسانن فقط- همو کەسی مجبور تعظیم و تقدیر شخصیان دەکن».

نالی کە لە 1290ک مردبێ، گوتارەکەی بانگی کوردستان لە ڕەبیعولئەوەلی ساڵی 1332 ک لە بەغدا، بڵاوکرابێتەوە. 43 ساڵ دوای نالی هاتووە. خوێنەر بۆ خۆی حوکوم بدات کە ئیملای ئەوسا چۆن بووە. ئنجا ئەگەر بەو جۆرەی ڕێنووسی کۆن نیوەبەیتەکە شەرح دەین، بە ڕێنووسی سەردەم دەبێتە:

لەگەڵ شاییگران بێ دەنگ و داوا

«شایی» پارەیەکی ڕەوای ئەو سەردەمە بوو «شاییگر» ئەو کەسەیە شایی وەردەگرێ کە چاوەشی دەهۆڵ و زوڕنایە، خەڵقەکە لە خۆیانەوە بێ داوا و فێڵ پارەکە دەدەن. دەبوو دەقەکە ئەمە بێ:

لەگەڵ شاییگرانا بێ دەنگ و داو

بەڵام کێشی شیعر گۆڕیوەتی و گۆڕینەکەش ڕەوایە وەک لە نموونەی دیکەشدا دەردەکەوێ. زیوەر دەڵێ:

«عەرەق نییە لە عالەما کە لابەرێ لە دڵ غەما».

لە جیاتی «غەم لە دڵا»... باوکم لە باسی هەڵاتنی ئینگلیزەکان لە شەڕی بیتوێن، دەڵێ:

«بە بازێ چوونە بەغداوە لە دەربەند».

لە جیاتی «چوونە بەغدا لە دەربەندەوە». بەخشیشی کە دەدرێتە چاویش پێویستی بەوە نییە وەک ڕاوی مەل بە داوەمووسکە، دانە و داوی بۆ بەکار بێت لە لایەن چاوەشەوە. چیتر بەدوای بەیتەکە ناکەوم، درێژی کێشا.

لە لاپەڕە 124، بەیتی دووهەم:

پەچەیی پەرچەمییو، پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

شەرحەکە بۆ ڕوونکردنەوەیەکی جوان ڕۆیشتووە، کە دەڵێ: تەشبیهی پەچە و پەرچەمی ڕەش بە مانگەشەو شتێکی سەیرە (چونکە لە پەچە و پەرچەمدا هەر ڕەشایی شەو پەیدایە) بەڵام وشەی[2] «کوڵمی تیا» مەسەلەکە

[2] – دەبوو بڵێ: «دەستەواژەی».

ڕۆشن دەکاتەوە. پێش ئەم قسەیەی گوتوەتی: «تەشبیهی مورەککەب و صنعەتی ((ایهام))یشی بەکارهێناوە، مەبەس لە ئیهام شوێنەگۆڕکێیە کە کوڵمەکە چۆتە دووای مانگەشەوە و لەوێ خزاوە».

هەموو قسەکان تەواون تەنها یەک تێبینی دەمێنێ لەوەدا کە کوڵم چۆتە ناو مانگەشەوەکە: مەهارەتی نالی وەهای کردووە مانگەکە لە شەوەکە بدزێتەوە و کوڵمی لە جێگەدا دابنێ. هەڵبەت لە واقیعدا مەبەس لە بەیتەکە ئەوەیە کە بڵێ: پەچەی پەرچەم و پرچی سیا کە کوڵمی تێدایە هەر دەڵێی مانگەشەوە، بەڵام دارِشتنەکە بە زیادەوە بۆ کوڵم و پەرچەم و پرچ، واتا و زینەتی کۆکردۆتەوە لەسەر حیسابی مانگەکە، وەک کە نەخش و نیگار بەسەر جل و بەرگ و نوێن و دار و دیواردا خۆی دەکاتە ئەصلە ماددە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 125:

لادە دەسرۆکەیی هەوری لە جەبین

دەرکەوێ شەمس و قەمەر، نوور و ضیا

شەرحەکە لە دوو نوختە کورتی هێناوە: یەکیان ئەوەیە کە دەبوو بڵێ لە «شەمس و قەمەر و نوور و ضیا» ئیشارەت هەیە بۆ ئایەتی «وجعلنا الشمس ضیاء والقمر نورا». دووهەمیان ئەوەیە کە دەڵێ: لە هێنانی «نوور» و «ضیا»یشدا بە دوای «شەمس» و «قەمەر»دا، لەف و نەشری مورەتتەب هەیە. لەف و نەشرەکە موشەووەش هاتووە نەک مورەتتەب چونکە لە بەیتەکەدا «شەمس» بەرانبەر «نوور» دەوەستێ و «قەمەر» یش بەرانبەر «ضیا». هۆی سەهوەکەش ئەوەیە کە شارح ئایەتەکەی قورئانی بەبیردا نەهاتووە کە لەوێدا «شەمس» ضیایە و «قەمەر» نوورە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 126:

مەمخەرە هاوییەیی هەولی فیراق

دەستی من دامەنی تۆ ڕۆژی قیا

شەرحەکە دەڵێ «قیا» کە کورتکراوەی «قیام، قیامەت»ـە کارێکی زمانەوانیی نوێیە هاوچەشنمان پێشتر لە کوردیدا نەدیوە. ڕەنگە بۆچوونەکە ڕاست بێ بەڵام دوو نوختە هەیە ڕوون بکرێتەوە: یەکیان ئەوەیە دەبێ تەفتیشێکی ورد لە هەموو شیعری کوردیی بەر لە نالی بکرێت. دووهەمیان ئەوەیە کە لەهجەی کوردستانی جنووبی لە سەردەمی نالییەوە بوو بە زمانی شیعر. لە کەمتاکورتێکی ئەوتۆ نەبێ کە بڕیاری لەسەر هەڵناستێ بۆ دەستوور لێ وەرگرتن... مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی لە کتێبی: *«کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی»* هەوڵێکی دڵسۆزانەی داوە بۆ وەدەستهێنانی نموونەی ئەدەبی ئەوتۆ پتر تێهەڵکشابێ بەرەو ڕابوردوو لە سەردەمی نالی و کوردی و سالیم، جارێ ماویەتی خەرمانێکی لێ پەیدا بێ و زەمانێکی دووری هەڵکردبێتەوە.

لە پاش نالی حاجی قادر بەیتی هەیە هەمان ڕەفتاری کردبێ کە دەڵێ:

تەماعی گەورەیی بێ چەک نەکەن نەک

له شەرحی بەیتی سەرەتای لاپەڕە 127 کە دەنووسێ: ((«سەری فەرهادم و دەندووکی قوڵنگ»ـەکەی، ئیتر چیم ئەمێنێتەوە بۆ پانبوونەوە؟)) دەبوو باسی پانبوونەوە نەکات چونکە قوڵنگ لەش پان ناکاتەوە، سەرەکە لەت دەکا وەک لە ئەفسانەی شیرن و فەرهاد هاتووە کە فەرهاد بیستی شیرن مردووە (بە درۆ مرێندرابوو) قوڵنگی بەردتاشینی هەڵدا و لە هاتنە خوارەوە سەری خۆی بەبەر دا و لەت بوو. جێی خۆیەتی بڵێم، دەبوو وشەی «کوڵنگ» لە بری «قوڵنگ» بەکاربێت لە نووسینی کوردیدا چونکە ئالەتی کۆڵین و هەڵکۆڵینە وەک کە بێژنگ ئالەتی بێشتنی دانەوێڵەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 127:

خاطری زاهیدی خاڵی، خاڵی
نییە، ئەلبەتتە، لە بێنێکی ڕیا

چەندێکیش کە حەز ناکەم، بەڵام بۆچوونێک هەیە بە چاوپۆشی خوێنەر، دەری دەبرم: وشەی «بێن» بە تەئویل بۆ ڕیاکاری دەچێتەوە و جێی خۆشیەتی. بەڵام لەگەڵ «ڕیا» دا بێ تەئویل و پاتەوپات «هۆ و ئەنجام»ن. وەک کە «قیا» «قیام» بوو، «ڕیا»ش ڕیانە واتە ڕیێن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 128:

دوور لە تۆ، ئیدی مەپرسە، قوربان
حاڵی «نالی» کە نە مردو نە ژیا!

شەرحەکە دەڵێ: لەمەی زیاتر کە بۆم لێکدایتەوە چی تر هەواڵی نالی مەپرسە... نە ئەوەتە بمرێ و بە جارێ لێ بێتەوە و نە وەکوو خەڵکیش بە خۆشی ئەژی... لە دۆزەخی دووریدا وەک دانیشتووی دۆزەخی لێ هاتووە کە قورئان باسی دەکا و ئەفەرموێت «لایموت فیها ولایحیی» واتە نە تێیدا ئەمرێ و نە تێیدا ئەژێ.

ئەو «ئیدی مەپرسە» مەرج نییە دەلالەتی باسکردنێکی لەمەو پێشی هەبێ، زاراوەیێکە بۆ زلکردنی حاڵەتێک بەکار دێت لە گێڕانەوەدا، لەوانەیە بۆ کەسێک بەکاربێت کە پێشتر نەدیترابوو. ئیشارەتی شەرحەکە بۆ ئایەتی قورئان زیرەکانەیە.

دوو تێبینی مەعنای بەیتەکە تەواو دەکەن ئەویش لە دەستەواژەی «دوور لە تۆ» کە بە دوو مەعنا دێت، یەکیان دوعای چاکەیە بۆ چەپارەدانی یار لە حاڵەتێکی وەکوو حاڵەتی نالی، واتە: لێت بە دوور بێ. دووهەمیان بە واتای: لە دووریی تۆ...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 128 کە نووسراوە:

ڕیشەکەی پان و درێژە، بۆ ڕیا خزمەت دەکا

دەبێ «... درێژی...» بێت دەنا ڕستەی دوایەوە پێوەی نانووسێ. شەرحەکە تەواوە، دەمێنێتەوە بگوترێ وشەی «بۆ ڕیا» کە نالی «بوریا»ی نووسیوە واتای گەسکیش هەڵدەگرێ...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 129:

عاشقی صونعی حەققم، قوربانی ڕەنگی قودرەتم:
چاوی ماوی، خاڵی شین، کوڵمی سپی، زوڵفی سیا

شەرحەکە ئەو تێکستە ڕەت دەکاتەوە کە لە جیاتی «صونعی حەققم» «صوبغی...»ی نووسیوە. جارێ دەبێ بڵێم ئەگەر «صونع» ئەگەر «صوبغ»، نالی «صنع - صبغ»ی نووسیوە. «صبغ»یش «صوبغ» ناخوێندرێتەوە، «صیبغ» دەخوێندرێتەوە، هەر خۆیشی بەیتەکە دەوڵەمەندتر دەکات چونکە لە قورئاندا «صبغة الله» هاتووە کە دەکاتەوە «صبیغی حەق». وشەی «صیبغ»یش بە واتای بۆیاغە نەک ڕەنگ، وەک کە لە شەرحدا هاتووە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 130:

سەرگرانە قافڵە سالاری ڕێی چین و خەتا
چونکە باری عەنبەر و میسکە لە زولفەینی دو تا!

بێگومان نالی «قافلە»ی نووسیوە. وشەکە «قافیلە» دەخوێندرێتەوە و لەگەڵ پێداویستی کێشی بەحرەکە ڕێک دێت. شەرحەکە دەڵێ: یار کە پێشڕەوی کاروانی ڕێی «چین» و «خەتا»یە و بارەکەی بریتییە لە بۆنی خۆش، خەریکە و دەستی گیراوە چونکە هەردوو تا باری زوڵفەکانی عەنبەر و میسکی بۆن خۆشە کە خاڵەکانی گۆنایەتی. یاخود: سەری سەرقافڵەی ڕێی چین و خەتا قورس بووە، چونکە هەر بە دوو تاڵ لە زوڵفەکانی بارێ عەبەر و میسکی هەڵگرتووە.

من دەڵێم «سەرگران» بە واتای سەرقورسیش دێت چ لەبەر مەستی بێت و چ لەبەر سەرێشەی خەفیف بێت. ئنجا ئەگەر «خەریک» مەبەست بێت وەها ڕادەگەیەنێ کە یار خەریکە، سەبەب بەوەی کاروانەکەی باری عەنبەر و میسکی لە دوو زوڵفی قافڵەسالارەوە هەڵگرتووە. چین و خەتاش، بە تایبەتی خەتا، مەشوورە بە میسک و بێنی خۆش.

ئەگەر سەرگران لە مەستی وەیا سەرێشەی سووکەوە بێ ئەوسا دوو تا لە عەنبەر و میسکی زوڵفەکانی ئەوسەری قافڵەباشییان قورس کردووە.

شەرحەکە کە «تا» بە «تاڵ» لێک دەداتەوە و عەنبەر و میسکی بێن خۆشیش دەکاتە خاڵەکانی گۆنای یار زۆر لە مەعنای دەق و وشەکانی بەیتەکە دوور کەوتۆتەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 131:

صۆفییی مەستووری ڕووت و موفلیسی خستە طەمەع
سەیری خاڵی بێ حیساب و ماچی لەعلی بێ بەها

شەرحەکە وا دادەنێ کە مەبەست لێی ئەوەیە کە خوا گفتی داوە بە ئەهلی بەهەشت هەتا دەتوانن سەیری جوانی حۆریەکانی بەهەشت بکەن و لێوی ئاڵیان بمژن، ئائەو گفتە صۆفیی خستە طەمەعەوە... بەڵام تا بەڕاستی نەبێتە خواناس هیچی دەسگیر نابێ.

من وەها نازانم مەبەستی بەیتەکە قیامەت بێ چونکە هیچ ئیشارەتێک نییە تێیدا بۆ قیامەت. وشەی «مەستوور»یش هەروەک داپۆشراو دەگەیەنێ «زێدە مەست»یش دەگەیەنێ وەک دەگوترێ: چاوی مەستوور. «لەعلی بێ بەها»ش نەک بێقیمەت و خۆڕایی، بەڵکوو «لە نزخ نەهاتوو»ی مەبەستە... دیمەنەکە هی دنیایە، مەستووری صۆفیش هی حاڵەتی جەزبەیە، دەشکەوێتە طەمەع بە دیتنی دڵداران کە دەکەونە حاڵی لەزەتبردن لە دیتنی جوانی و مشتنی لێوی ئاڵی یارەکانیان.

بەیتی دووهەمی 131:

ظاهیر و باطین، لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سیرڕی قەڵەم بێ، غەیری «نالی» کەس نەما

شەرحەکە درێژەی هەیە و خۆی دەکاتە تەواوکەری بەیتی پێشوو، کە من وا دەزانم بەیتێکی سەربەخۆیە. دەبوو بەیتەکە لە شەرحدا بۆی تێ بخوێندرێتەوە کە نەک هەر «لەوح»ی «اللوح المحفوظ»ی تێدایە، بەڵکوو «قەڵەم»یشی تێدایە کە لە قورئاندا هاتووە: «ن والقلم ومایسطرون». لەوحی مەحفووظ قەڵەمی خودایی تایبەت بە لەوحەکەوە شتی تێدا دەنووسرێ. هەروەها دەبوو لە ئاست «ظاهیر و باطین» بڵێ «عیلمی ظاهیر و عیلمی باطین»یش دەگرنەوە نەک هەر ئاشکرا و بزر.

لەلایەن دەلالەتی وشەی «نال» بە واتای ئەو ماددە شکڵۆکەی ناو قەمیش، کە قەڵەم لەو قەمیشە دروست دەبێ، کە وشەکە «نال»ـە نەک «ناڵ» و لەبەرەو هەرە کۆتایی بەیتەکەشدا بۆتە نازناوی «نالی»، گۆیا ئەمە ئیسپاتە بۆ ئەوەی کە نازناوی شاعیر «نالی»یە نەک «ناڵی» وەک هێندێ کەس ڕادەنوێنن. هەرچەند من خۆم دڵنیام لەوەدا کە «نالی» نازناوەکەیە بەڵام لەلایەن ئیسپاتەوە کورت دەهێنێ چونکە نالی خۆی بەیتی ئەوتۆی هەیە «ناڵی» تێیدا هاتبێ و بە نازناویش لە بەیتەکە جێگیربووبێ وەک ئەمە:

صەوتی نەغمەی بولبولە یا چەهچەهەی خڵخاڵییە
دەنگی عوودە، یا لە ژێر پێی ناڵەناڵی ناڵییە

وا لێرەدا بەپێی داخوازیی واتائارایی «نالی» بوو بە «ناڵی».

ڕوونکردنەوەیەکی پێویست:

من کە ویستم ئەم بەیتە بهێنمەوە بە شایەد، گەرام بە دوا دەقی بەیتەکە لە کتێبەکەدا، بۆم نەدۆزرایەوە. ناچار ئەو شتەم نووسی کەوا لەبەر چاوی خوێنەردایە. جارێکی دیکە بۆی گەڕام بە پێی پێڕستی هەڵبەستەکان کە لە لاپەڕە 741 دەست پێ دەکا، دیتم ئەم فەردە لە لاپەڕە 588دا نووسراوە بەم دەقە:

صەوتی نەغمەی بولبولە یا چەهچەهەی خرِخالّییە؟!
دەنگی سۆلە، یا لەژێر پێی نالّەنالّی نالّیە؟!

هەر لەو گەرِانەدا بۆم دەرکەوت کە بەدوا کاتەوە شەرحدەرەکان لە لاپەرِە 739 دان بەوەدا دەهێنن کە لە بەیتی «رِیشەکەی پان و درێژی بۆ رِیا خزمەت دەکا» ئەم «بۆ رِیا»یە هەلّدەگرێ «بوریا» بێ بە واتای ئەو قامیشە باریکەی دەکرێ بە چیغ. من لە کاتی تێبینی لەو بەیتەدا گوتوومە «بوریا» بە واتای گەسکیش دێت. دەرکەوت چیغە نەک گەسک. خوێنەر سەیری نەیەتەوە لەوەدا کە ناگەرێمەوە بۆ ئەو هەلّەیە و رِاستی بکەمەوە: من کە دەنووسم لەبەر دەرفەتی تەسک و بێ کەرەستەیی، رەشنووس و پاکنووسم یەک شتە، کە هەلّەی رِێنووس دەکەم بە دەمی مووس دەیکرِێنم و لە شوێنی خۆیدا دەینووسمەوە، ئەگەر لە پیتێک هەلّەم کردبێ هەر ئەو پیتە دەکرِێنم.

بەیتی یەکەمی لاپەرِە 133:

زولفەینی بەخەم مار و بە حەلّقەن وەکوو عەقرەب
شیعری لەف و نەشرن، چ موشەووەش، چ مورەتتەب

شەرحەکە «شیعر»ی نووسیوە کە دەبوو «شەعر» بنووسێت هەرچەند نالی «شیعر»ی نووسیوە و بۆ کاتی خۆی و ئێستاش، بەکار هاتووە و دێت، کە «شەعر» (بەواتای موو)بێت بەوەدا بەیتەکە جوانتر دەبێ کە «شیعر» لاسایی «لەف و نەشر»ی زولّفی کردبێ. لەم حالّەتەدا «شیعر» لەف و نەشر بێ، ئائەم صورەتە دەبێتە واتای دووهەم و وێنەسێبەرێکی زولّفەکە.

بەیتی سێهەمی غەزەلەکە لە سەرووی لاپەرِە 134:

بەو شەهدی کەلامەت کە بە ئیشرابی لەطافەت
لەذذەت دەگەیێنی بە دلّ و ذیهنی موخاطەب

شەرحەک وەهای بۆچووە کە: قسەی وەک هەنگوینی شیرینت, کە وەک چۆن بە ئاسانی و خۆشی قووت ئەچێ، تۆیش وا بە ناسکی بە گوێی گوێدەرا ئەدەی (خۆشی و ئارامی بە دلّ و بیری ئەوانە ئەگەیەنی کە قسەیان لەگەلّ دەکەی).

من وەختی خۆی لە *«چەپکێک لە گولّزاری نالی»*دا بۆچوونێکی جودام دەربرِیوە، ئێستا بەداخەوە دەستم بە کتێبەکە رِاناگات، بە ناچاری پەنا بە یاد و بیرکردنەوە، بۆی دەچمەوە. من لە جیاتی «دلّ و ذیهن» کە بە رِێنووسی نالی خۆی بنووسرێن، «ذهن» دەنووسرێ نەک «ذیهن»، «دلّ و دهن»م پەسەند کردبوو کە دەکاتەوە «دلّ و دەم» بەلاّم پیتی «ی» لە «دهن»دا ئەوەستێندرێ لەبەر کێشی بەیتەکە، کە لە فارسیدا وەک بزانم «دەهن» دەگوترێ.

دەزانین هەستکردنی دلّ بە هەر شتێک بێ هەستێکی نامادییە، هی «ذیهن»یش نامادديە، هەرچی هەستی «دهن»ـە مادییە. لە شەهدی کەلام ئەوەی بە دلّ دەگات شیرنایی مەعنەوییە، هەروەهاش «ذیهن». ئنجا ئەگەر «دهن» بێ، شیرنایی ماددی لە «دهن»ـەوە و هی مەعنەوی لە «دلّ»ـەوە، سەرلەبەری شیرنایی

دەگرنەوە. لە هەمان کاتدا: وشەی «لەذذەت» لە ڕێنووسی کۆنیشدا ئەو دەنگەی «ذ»ی گوشراوە کە دەکا دوو «ذ». شەهدی کەلامەکە بە پاراوکردنی لەطافەت کە حاڵەتێکی نامادییە بە بەریەوە هەیە نوختەی یەک لە «ذ»ە کانی «لەذذەت» بپەڕێنێ. دیارە بەسەر «دڵ»ـەوە ناوەستێ چونکە واتا نابەخشێ، هەر دەمێنێتەوە بەسەر «دهن»ـەوە بوەستێ و بیکاتە «ذهن» کە ئەوسا «دڵ» و «ذیهن» پێکەوە کامیاب دەبن، وێڕای «دهن».

من لە تێبینییەکەوە بۆ ئەم واتایە چووم: ئەگەر نالی ئیشێکی بە «ئیشرابی لەطافەت» نەبێ «شەهدی کەلام» خۆی بەسە لەززەت بە دڵ و ذیهن بگەیەنێ، ئەوسا ئەگەر ئیشی پێ نەبوایە بەتاڵایی شوێنەکەی بۆ مەبەستێکی دیکە پڕ دەکردەوە.

کاتی خۆی لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»*ـدا وەک لە بیرمە، بەیتێکی پاڵپشت بۆ ئەم واتایەم لە مەحوییەوە هێنابوو، ئێستا بۆ ئەو بەیتە ناچمەوە. لەوەشدا گوتبووم غەیری مەحوی چ شاعیرێکی دیکەی کورد ئەم مەهارەت و وردەکارییەی لە دەست نەهاتووە، مەحویش لەو کارەیدا شوێن پێی نالی هەڵگرتۆتەوە نەک بە چاولێکەری، بەڵکوو لە نوختەنیگای بەخۆدا ڕاپەڕموونەوە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 134:

وەک صۆفیی صافیی مەبە ئالوودە بە دونیا
بێهودە موکەددەر مەکە سەرچاوەیی مەشرەب

شەرحەکە دەڵێ: خۆت وەک سوفییە نەفام و سادەلەوحەکان تێکەڵی دنیا مەکە و لە خۆڕایی سەرچاوەی کانیاوی ڕاستی و خواناسی لێڵ مەکە... بەڵام شەرحەکە تێمان ناگەیەنێ لێڵییەکە لە چییەوە دێت! وەک من بۆی دەچم لە ڕێی «استخدام»ـەوە نالی وشەی «ئالوودەبوون»ی بۆ ئەو واتا و سەبەبە بەکارهێناوە چونکە هەر کەسێک خۆ لە هەر سەرچاوەیەک وەربدا بێگومان، لێڵی دەکات (مەگەر لە چەمەنتۆ دروست کرابێ، کە ئەوسا پەیدا نەبووبوو!!) سەرچاوەی ئاوی لێخواردنەوەش، چ ئەوسا و چ ئێستا، سروشتییە و بووە، نەک حەوزی مەڕمەڕە کە قوڕاو نابێ. مەشرەب هەم لێخواردنەوە و هەم مجێز و دڵ و دەروون دەگەیەنێ.

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە 135:

عاشق هەوەسی مەیکەدەوو عیلمی بەسیطە
عاقڵ طەلەبی مەدەرسەوو جەهلی مورەککەب

دوو قسەم هەیە یەکیان وشەی «هەوەس» کە حەز و ئارەزۆ ڕادەگەیەنێ هەروەها گیرۆدەیی مەراقی سەخت و خولیایش بە دەستەوە دەدات. «بوالهوس» زاراوەیەکی مەشووری نێو ئەدیبانە. دووهەم قسە ئەوەیە: خۆزی وشەی «عاقڵ» گۆڕاوی «غافڵ» بووبێت بە دەست نوسخەنووسانەوە.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا وشەی «موستەحەق» هەڵەیە و بەکارهێنانێکی بازارییە، ڕاستییەکەی

«موستەحیق»ـە: ماف، سزا، پایە «موستەحەق»ـن. خاوەنماف، سزاکار، خاوەنپایە «موستەحیق»ـن، بە گوشینی دەنگی «ق» لە هەردوویاندا. کێشی بەحرەکە مانیعی گوشینەکەیە.

لە شەرحەکەدا لایەنی «خسف»ی فەلەک ڕوون کراوەتەوە وەک کە قورئان لە بارەی قاروونەوە دەڵێ «خسفنا بە وبداره الأرض». بەڵام لایەنی گرتن دیار نییە لە شەرحەکەدا. گرتنەکە دەچێتەوە بۆ «شمس و قەمەر» کە لە نیوەی دووەمی بەیتەکە هاتووە: شەمس و قەمەری بە زیو و زێڕ داناوە. هەردووکیان، لە بەدوا یەکتردا هاتنی «زیو و زەڕی شەمس و قەمەرە» شەرحەکە سەهوی کردووە کە دەڵێ: «لەف و نەشری مورەتتەبە» چونکە ڕۆژ بۆ زیو دەچێتەوە و زێڕیش بۆ مانگ (بەمەشدا لەف و نەشرەکە موشەووەشە چونکە ڕۆژ زێڕە و مانگ زیوە).

لە بەیتی لاپەڕە 136:

قەللابی جیهان نەقدی عەیاری نییە قوربان!
نالی مەحەکی هیممەتی کردوویە موجەڕڕەب

شەرحەکە وای بۆ چووە کە نالی خۆی بە مەحەکی هیممەت تەجرەبە کردووە... ئەم مەعنایە مەبەستە ئەصلییەکەی تێدا نییە بەڵکوو سێبەرەمەعنای ئەصلییە. نالی دەڵێ: جیهان بێبار (تەقلەباز)ە، پارەی ساغڵەمی نییە. نالی بە مەحەکی هیممەتی خۆی ئەم جیهانەی لە عەیارە داوە و قەللابییەکەی دەرخستووە.

بەیتی لاپەڕە 137:

ماتەم، وەکوو زولفەینی سیەهـ گرتی سەراپات
پۆشی لە ڕوخت تەعبییەیی بەیدەق و شامات

شەرحەکە لە وشەی «شامات» کە بە وڵاتی شامیش دەگوترێ، بە سەهوودا چووە و دایناوە نالی لە شامەوە ئەم مەرسییەی بۆ مەرگی باوکی یارەکەی داناوە، ئیتر دەڵێ، ماتەم... ڕێی لێبڕیت چاوساغەکان کۆکەیتەوە بەرەو وڵاتی شام بکەویتە ڕێ...

ئەم بۆ چوونە هیچی بەسەر هیچەوە نییە: گریمان باوک مرد، ئایا حەبیبە لە کوێوە دەتوانێ بەرەو شام بکەوێتە ڕێ بۆ مولاقاتی نالی... تۆ بڵێی حەبیبە ئاگاداربووبێ لەوەی نالی دانیشتووی شامە؟ بەهەمەحاڵ ئەمە یەک لە مەعناکانی شەرحەکەیە... مەعنای سێهەمی دەچێتەوە بۆ یاری شەترەنج و دەڵێ: ماتەم ڕێگەی کۆکردنەوەی پیادەکان شەترەنجەکەتی لە ئەسپەکان گرت و بەهۆی ئەوەوە «شا» مرد و «کش مەلیک»ی لێکرا و دۆڕاندت...

بەیتەکە ناوی ئەسپی نەهێناوە، بە لەکارهێنانی وشەی «ڕوخ» (کە جاران «رخ» دەنووسرا و فارسیشە بە واتای ڕوو) سیلاحێکی شەترەنجی ڕەخساندووە کە پێی دەگوترێ «ڕوخ - ڕخ» و بە ئەصل باڵدارێکی مەیلەو ئەفسانەییە و لای عەرەبەکان «قلعة» ڕۆیشتووە. «بەیدەق»یش تەعریب کراوی وشەی «پیادە» یە. ئەم

مامڵەتە سەرلەبەرە و تەشبیهـ ئاراییە لە بنەڕەتدا سەری هەڵداوە لە وشەی «ماتەم» کە دەنووسرا «ماتم» کە هەم تازیە دەگریتەوە هەم «من ماتم» دەگریتەوە. «مات»یش زاراوەیەکی شەترەنجە (شەترەنجیش لە «شەش ڕەنگ»ـەوە هاتووە).

نالی ئەم قەصیدەیەی داناوە لە ڕۆژگاریکدا کە جاریّ لە سلیمانی وەیا جیّگەیەکی دیکەی ئەو هەریمە بووە. ئەم تاکە بەیتە تەنها خۆی بەسە بۆ سەپاندنی ئەم ڕاستییە:

بۆ گریەیی تۆ ڕەنگە منیش هێندە بگرییم
گەوهەر برژینین بە بڵندیی قەد و باڵات

«گەوهەر برژینم» ڕاستە. ئایا ئەگەر لە شام بایە بە چەند ڕۆژان خەبەری ئەو مەرگەی پیّ دەگەیشت؟ دەسا هەتا هەتایە مەرگی بۆرەپیاویکی ئەوتۆیی لەو سەردەمانەدا ناگاتە شام. خۆ ئەگەر گەیشتبیّتیش نالی ڕیّی نابیّ بڵیّ «گەوهەر برژینین» چونکە دەمیکە حەبیبە لە گریان بۆتەوە و کاغەزی نالیش بە ڕۆژەها ناگاتە حەبیبە و فرمیسکەکانیشی هەرگیز لەگەڵ فرمیسکە بەرسەرچووەکانی حەبیبە کۆمەڵ نابن.

ئەگەر «ماتم» بخوینینەوە، بەیتەکە وەها دەخوینرێتەوە: « ماتم وەکوو زولفەینی سیەهـ گرتی سەراپات» بە مەعنای «سیەهـ گرتووی سەراپات». ئەگەر «ماتەم» مەبەست بیّ، بەو جۆرە دەخوینرێتەوە کە لە شەرحەکەدا هاتووە... لزووم نابینم چی دیکە بەدوای ئەم بەیتە بکەوم...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 138، شەرحەکە «تاقانە یەتیمی خەلەفی...» بە چاکی ڕوون کردۆتەوە بەڵام هەمووی ئەفسانەیە لە ناو ئەدیباندا باوبوو. مەعلوومە «لوولوو - مرواری» چۆن پەیدا دەبیّ. «دوڕڕی یەتیم» ئەو لوولووەیە کە پیشتر باسم کرد پیّی دەگوتریّ «لالا».

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 139 یەک تیبینیم هەیە: نەدەبوو لە واتای «ژالە» بۆ لای «تەزرە» بچیّ لە شەرحدا و بڵیّ: «چاوەکانت» تەرزە کوتاونیەتەوە. دەبوو هەر واتای شەبنمی لیّ بەمەبەست بگریّ. [3]

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 141 نووسراوە «هاذیم» لە شەرحیدا دووبارە «هاذیم» نووسراوە «لە هاذیمی لەذذات» بە مەرگ لیک دراوەتەوە. من وشەی «هاذم»م نەبیستووە. لەو بەیتەشدا بە «هادم»ـم بیستووە و خوینددوەتەوە تەنانەت لە حیکایەتی «ئەلف لەیلە»دا «هادم اللذات، مفرد الجماعات» هاتووە، هەروەها لە هەر کتیبیکی دیکە وەصفی مردنی پیّ کرابیّ.

بەیتی سیهەمی لاپەڕە 141:

---

[3]- تەرزە و تەزرە لە کوردیدا ڕۆیشتوون. لە فارسیدا تگرکەی پیّ دەگوتریّ. لەمەوە وەها دەردەکەویّ تەزرە ڕەسەنتر بیّ چونکە پیتی «ر» تییدا کەوتۆتە ئەو شوینەی کە پیتی «ر» لە تگرکەدا گرتۆتیەوە. دەنگی «گ» لە زمانی هیندی ئەورووپاییەکاندا دەگۆڕیّ بە «ز» وەک کە «گنوست» بە واتای زانست و «ماگنا کارتا» «مەزنە کارتا»ی لیّ مەبەستە. «ئاگر» و «ئازر» یەک شتن...

ئەو پیری خەرەف، ئافەتی مەردییو صەفا بو
تۆ شۆخ و جوان، دوور بی لە ئافات و خەرافات

«ئافەتی مەردییو صەفا» ناچێتە دەفری هیچ ئەدەبدۆستێکەوە، چما نالی دوژمنی یارەکەیتی تا باوکە مردووەکەی دژی مەردایەتی لە قەڵەم بدات؟ ئنجا مەردی و صەفا کەرەستەی مەیدانێک نین: مەردی و سەخاوەت... صەفا و کەیف!! من بەلای خۆمەوە دڵنیام لەوەدا کە ئەم دوو وشەیە بۆ صەفا و مەروەی حەج دەچنەوە... کە لە نیوەبەیتی دووهەمیشدا دەڵێ: «دوور بی لە ئافات و خەرافات» «خورافات» ڕاستە ئیشارەتە بۆ ئەوەی ئەو پیرە خەرفاوە چوونە حەجیشی لەگەڵ خورافات تێکەڵ بووە. وەک بۆی دەچم صەدری بە یەک لە دووان هاتووە:

ئەو پیر و خەرەف ئافەتی مەڕوا و صەفا بوو
ئەو پیر و خەرەف ئافەتی مەروی وو صەفا بوو

«مەڕوا»کەش لەبارترە کە ئەلفەکە بریتییە لە «إشباع الفتحة» لە نوسخەی دەسنووسیشم دیتووە بەم جۆرە نووسراوە...

کە نووسیم: «پیر و خەرەف» نەک «پیری خەرەف» لەوەوەیە کە ڕووی قسەی دیتە یار دەڵێ: تۆ «شۆخ و جوان» نەک «شۆخی جوان» باوک و کچیش لە بەیتەکەدا تێک دەڕوانن.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 142، «گوڵ و مل» هەیە. دیسانەوە شەرحەکە هەر دووپاتی «مل» دەکاتەوە کە پێشتر ڕوونم کردۆتەوە «مول»ـە بە واتای «شەراب».

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە وشەی «کەش و فش» بۆ «موباهات» ناشێ کە لە «بهاء»ەوە هاتووە، تەنانەت زەقایی دەعیەشی تێدا نییە. «پێوەنازین» بۆ موباهات لەبارە. کە دەشڵێ «موژدە هات کەوا بەهار بە فیز و فشەوە گەیشتە بەرەوە» نازانین مەتڵەبی چییە لەو «بەرەوە»دا، بابڵێم من نازانم ئایا «ثمر»ی مەقصەدە کە جارێ بەهاریش زووە بۆ بەر؟ من وەها دەزانم «گەییە بەر» یەعنی گەییە بەژن و لەش کە دەکاتەوە تاج لەسەرنانی گوڵ و مەخمەڵ پۆشینی چەمەن.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 143:

نەجم و شەجەر و نەرگس و ئەنواری شگۆفە
جیلوەی چەمەنن، یەعنی زەمین بوو بە سەماوات

شەرحەکە نەجم و ئەنواری بە گیای باڵاکورت و بە ڕێژەی کۆی «نەور - کە بە پێی شەرحەکە چرۆی ئەو درەختانە گوڵ دەکەن»ـی لێکداوەتەوە گۆیا ئەو نەجم و درەخت و نەرگس و چرۆی درەختان وەهایان کردووە زەمین ببێ بە سەماوات.

دەبێ بزانین «نجم و أنوار» لە هەمان کاتدا بە واتای ئەستێرە و کۆی وشەی «نور» هاتووە. ئەم دوو وشەیە بە مەعنای دووهەمیان وەهایان کردووە زەمین ببێ بە سەماوات.

له بەیتی بەرەوەتردا «عطرفشانە» هاتووە ئەگەر «عەترفشان» بایە کە کورد دەڵێ «عەتر» جێی خۆی بوو، بەڵام وەک بزانم لە عەرەبیدا «عطر: عیطر» دەگوترێ.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 144 «ئاحادی هوزار»ی هاتووە کە مەبەست لێی بولبولە. پێشتر و لە دەمێکیشەوە ڕوونم کردۆتەوە کە «هوزار» هەڵەیە، «هەزار» ڕاستە. لە کۆتایی شەرحەکەش کاکە محەمەدی مامۆستا مەلا کەریم (لاپەڕە 740) دان بەوەدا دێنێ کە لەم وشەیە بە سەهوو چووبوون و... هتد، بەڵام نالێ چۆناوچۆنی ڕاستییەکەیان بۆ دەرکەوتووە...

بەیتی یەکەم و دووهەمی لاپەڕە 145:

چاوت لە برۆ یەعنی لە ژێر طاقی نەظارەت
بێپەردە عەیان دێتە تەکەللوم بە ئیشارەت

شایستەیی شان، لایقی مل طوڕڕەیی تۆیە
نەک طوڕڕەیی شاهەنشەهییو طەوقی وەزارەت

شەرحەکە هەردوو بەیتی لێک گرێ داوە گۆیا مەعنایەکەشیان بەسراوە بە شیعری پاشەوەیەوە. وشەی «نەظارەت» بە وەزیری لێک دراوەتەوە. دیارە لەوەوە هاتووە کە لە سەردەمی عوسمانلی بە وەزیر دەگوترا «ناظر». ئەم بۆ چوونە تەوا نییە چونکە ئەگەر بە بەیتی دوایەوە پێوەندیی هەبێ لەوێدا «طەوقی وەزارەت» بێبایەخ کراوە دوای بێبایەخکردنی «طوڕڕەی شاهەنشەهی».

«نەظارەت» بەلای منەوە، لەم شوێنەدا، تەماشاکردن و موراقەبە دەبەخشێ. دەمێنێتەوە «طاقی نەظارەت»: دیارە لەو سەردەمەدا جێگەیەک هەبووە طاقی نەظارەتی پێ گوترابێ و ڕاز و نیاز و سرکە و کورکەیەکی لێپرسراویی تێدا جاری بووبێ کە سەر دەرکێشێتەوە بۆ سزادان. شەرحەکە بەیتی دووهەم دەکاتە گفتوگۆی چاوەکە (کە ئەمە لە محالاتە) بەو پێیە چاوێکی لە ژێر تاقی وەزیریدا بێچۆناوچۆنی پەرچەم دەکاتە لایقی مل و تەحقیری طوڕڕەی شاهان و طەوقی وەزارەت، کە چاو خۆی وا لە ژێر تاقیدایە، دەکات؟ کەی پەرچەم ژووررووی چاو کەوتۆتەوە؟

بەیتی دووهەم سەربەخۆیە و قسەی نالییە ڕووە یار. ئنجا ئەگەر بگوترێ چۆن نالی طەوقی وەزارەت بە کەم دادەنێ لە حاڵێکدا چاوی دانا لە ژێر طاقی نەظارەت؟ وەڵام ئەوەیە کە چاو لە ژێر برۆدا بوو، نەظارەتیش وەزیری نییە، شتێکی دیکەیە. هەر چۆنێک بێ برۆ چ قیاسی ناکرێ لە طەوقی وەزارەت بۆ لایەنی حورمەت.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 146:

سەر خاتیمەیی حوسنی عیادەت کە نەهاتی
بارێ بگەرە فاتیحە وو دەئبی زیارەت!

شەرحەکە وا ڕادەنوێنێ کە نالی لەم بەیتەدا دەڵێ: ئێستا مردووم وەرە سەر قەبرم. هەرچەند لە داب و دەستووری شیعر دەشێ شاعیر بە مردوویی قسە بکات، دیسانەوە هەتا ڕێ هەبێ قسەکە بدرێتەوە بە دەمی

پێش مردنی مەعقوولتر و دڵپەسەندترە. ئنجا ئەگەر بڵێین: نالی بێئومێد بوو لە هاتنی یاری بۆ لای بەر لە مردنی کە کەوتۆتە گیانەڵاوە، ئەو داوایە دەکا کە بۆ فاتیحە و سەر قەبرەکەی بێت.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 146:

کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت
لەو تەختە کەوا صاحیبی مۆرن بە صەدارەت؟

شەرحەکە وای بۆچووە: کێ دەستی دەگاتە بەهێی مەمک و هەناری ڕوومەتت بەسەر تەختی سینە و ڕووتەوە، کە هێشتا کاڵن و فەرمانی گرتنی لای سەرەوەیان دراوەتێ.

بەهێ و هەنارەکە هەردوویان بۆ جووتە مەمک دەچنەوە. هەردوویان خاوەن مۆرن لە حاڵی صەدرنشینیدا. صەراحەت لەمە پتر چەنگ ناکەوێ کە جێی هەردوویان صەدرە. مۆرەکەش زاری بەهێ و هەنارەکەیە. «نەگەیشتووت» دەلالەتی تازەیی و نەگوشراوی دەگەیەنێ، کە دەستی کەسیش ناگاتە ئەو بەهێ و هەنارە سەبەبێکیان ئەو تەخت و مۆر و صەدارەتەیە، سەبەبێکیش بەرزیی باڵای یارە بە موبالەغەوە...

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 147:

دەسرۆکەی هەوری چ حیجابێکە کە تێیدا
شمس فلک الحسن أنارت فتوارت!

شەرحەکە لە بارەیەوە دەڵێ: سەرپۆشی تەنکی هەوری چۆن جۆرە سەرپۆشێکە، ڕۆژی ڕووتی جارجارە لێوە دەردەکەوێ و جارجارە ئەشارڕێتەوە... ئەو لایەنەش ڕوون دەکاتەوە کە وشەی «هەوری» وەک دەسرۆکەیە نیسبەتیشە وەلای «هەور» کە ڕۆژی ڕووی یاری تێدا دەشرێتەوە و دەریش دەکەوێتەوە...

ئەم بزربوون و دەرکەوتنەوەیە لە مەبەستی بەیتەکەدا نییە، بە پێچەوانە، سەرسوڕمانی تەعبیری «چ حیجابێکە!» لەوەدایە کە ڕۆژی فەلەکی جوانی «ڕووی یار» لەو حیجابە هەورییەدا گەشایەوە و پەنهان بوو... «توارت» پتر پەنهانی تێدایە لە «احتجبت» و، لە «غربت» نزیک دەبێتەوە. نە بە صەراحەت و نە بە هێما وشە و تەرکیبێک لە بەیتەکەدا نییە جارجارە دەرکەوتنەوەی ڕووەکە بە دەستەوە بدات. ئەو نیوەبەیتەی «شمس فلک الأطلس نارت فتوارت» ئەگەر «نارت» بە واتای «أنارت» هاتبێ و «ال» یێکی تەعریفیش خرابایە سەر ئەطلەس و ببێتە «الفلک الأطلس» وێنە تەشبیهێکی جوان پەیدا دەبوو بەوەدا کە فەلەکی ئەطلەس ئەستێرەی پێوە نییە بۆیە بوو فەلەکناسەکانی ئیسلام دەیانگوت «وهو کاسمه غیر مکوکب» واتە: وەک ناوەکەی بێ ئەستێرەیە، مەبەسیش لە بێئەستێرەیی «ئەطلەس» بێ نوختەییە. ئنجا دەسرۆکە هەیە یەکڕەنگ و بێنەخش، لە بەیتەکەدا کوتومت دەبوە فەلەکی ئەطلەس.

له بەیتی دووهەمی لاپەڕە 149:

له سندووقی پڕی سینەم بترسه
کە ئاگر بەربداته تەخت و تابووت

تێکستی «عم» له جیاتی «پڕ» نووسیویەتی «گڕ». لەو هێندەی بەیتەکه ڕای دەگەیەنێ بۆ بەر زەینمان «گڕ» لەبارتره بۆ ئاگرتێبەردانی تەخت و تابوو. ئەگەر هاتبایه «تابوو» واتای هەبایه وەک له ئینگلیزیدا هەیەتی دەشیا «تابووت» بە واتای «تابووی تۆ» بێت و ئەو لێکدانەوەیەی یەکەمی شەرحەکه کە دەڵێ: «بترسه لەوە ڕۆژێ له ڕۆژان بڵێسەی بتگرێتەوە: له ژیانا بیت تەخت و تاراجت بسووتێنێ و، مردبیت تابووتەکەت بکا به خەڵووز» جێی بۆ بکرێتەوە به مەرجێک: ئەگەر واتای تابووت یاریدەدەر بێ بۆ ئەم لایەنە. بەهەمەحاڵ شەرحەکه گوێی نەداوەتە ئەوەی کە نالی بەپێی لێکدانەوەی ئەوتۆیی زێدە دڕ و دوژمنانه دواوە. چەندی له واتای بەیتەکه دێتە بەر زەینی گوێگر هەر ئەو واتایەی دووهەمی شەرحەکەیه کە «ئاگر له تەخت و تابووتی نالی بەر بدات» لەم حاڵەتەدا وشەی «بترسه» جێی لەق دەبێ بەوەدا هۆی ترس له بەیتەکەدا بۆ یار پەیدا نییە. به تەئویلێکی نەختێک چاولێپۆشراو دەشێ بگوترێ «تابووت»ی کۆتایی بەیتەکه «تابووتت» بێت و «ت»ی دووهەمی وشەکه قرتابێت به پێی داخوازیی کێش و قافیه. ئەوسا هەردوو مەعنا جێیان دەبێتەوە...

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 150:

لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بو
کەوا شەککەر دەباری، گوڵ دەپشکووت

نیوەبەیتی یەکەمی بەم قاڵبەوە غەدرێکی گەورەی له شکڵ و واتای شیعرەکه کردووە: شەرحەکه به پێی لێکدانەوەی خۆی وشەی «لەعلی» داناوە به کەلێنگر بۆ تەشبیهی لێو به گوڵ. «لەعل» لەگەڵ «شەکر»دا نارِوات، «لەعلی نمەکین» هاتووە به واتای لەعلی خوێدار... نالی خۆی له موناجاتەکەی ڕێی حەجی «شەفیری چاڵی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەک پاشە»ی گوتووە. شەکر له لەعل ناباریێت.

ئەو نیوەبەیتەی «ئەوە لێوی ئەتۆیه پڕ له خەندە» کە شەرحەکه به لاوەی ناوە خۆی تەنها خۆی بۆ بەیتەکه دەست دەدات: لێوی بێپێکەنین به غونجە دەڕوات، کە خەندەی لەگەڵدا بوو به گوڵی پشکووتوو دەڕوات. عەینی خەندە خۆی له هەر دەقێکی بەیتەکەدا بێت شەکربارینەکه به دەستەوە دەدات.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 151:

چ شیرینه خوطووطی دەوری لێوت
بەڵێ مەعلوومه خۆشه خەططی یاقووت

شەرحەکه خەتەکانی دەوری لێوی به گەندەموو لێک داوەتەوە. چ ناچارییەک له بەیندا نییه خەتی دەوری لێو به گەندەموو لێک بدرێتەوە. جارێ با له پێشەوە بڵێم وشەی «دەور» واتای دەورکردنەوەی کتێب و نووسراویش

دەبەخشێت، لێرەشدا خەتی یاقووت هەیە بۆ دەورکردنەوە. ئنجا لێو خۆی کە بە دەورەیە چ لە عەینی لێوەکە بێ و چ لە ڕۆخی خودی لێوەکە، خەتی وردی پێوەن کە دەزانین لێو لووس نییە وەک هەسان. ئەگەر مەدحەکە بۆ کوڕی سادە بێ گەندەموو، لەویش زبرتری بۆ دەست دەدات. کە دەشڵێ: «بەڵێ مەعلوومە خۆشە» دوو نیشانە دەپێکێت: یەکیان خەتی یاقووت، ئەوەی دیکە «شیرینی» خوطووطی دەوری لێو کە هەر خۆیان خەططی یاقووتن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 152:

ئەی سەروی بوڵەند قەدد و، برۆ تاق و، مەمک جووت!
کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت؟!

نیوەبەیتی دووهەم لە غەزەلێکی پێشوتردا نیوەبەیتی یەکەم بوو. لەوێدا گوتم «بەی و نار» بۆ جووتەمەمک دەچێتەوە نەک وەک شەرحەکە «بەی» بۆ مەمک و «نار، هەنار» یشی بۆ گۆنا داناوە. لەم بەیتەشدا هەمان شتی دووەبارە کردۆتەوە، هەر دەشبوو وەها بکات، منیش هەمان قسەی ئەو شوێنەم دووبارە دەکردەوە. «بوڵەند» دەبێ «بولەند» بێ چونکە «ڵ» لە فارسیدا نییە.

دوو بەیتی لاپەڕە 155:

عومری بێ حاصڵی من چوو بە عەبەث
ئەمەکم هەرچی هەبوو چوو بە عەبەث

میهری بێ میهری ڕوخت گیراوە
لە منی سایە صیفەت چوو بە عەبەث

دەبوو نیوەبەیتی یەکەم، قافیەکەی، «بوو بە عەبەث» بێ، لەبەر چەند سەبەبێک: یەکیان ئەوەیە کە سێ قافیەی بەدوا یەکتردا هاتووی «چوو بە عەبەث» عەیبە لە شیعر. دووهەمیان ئەوەیە ئەگەر کۆتایی بەیتی دووهەم بکەینە «بوو بە عەبەث» عەیبی دوو قافییەی بەدوا یەکدیدا هاتووی بەیتی یەکەم دەمێنێ و عەیبترە لەوەی قافیەی دوو بەیتی جودا یەک شت بێ، سەرەڕای ئەوەی کە «چوو»ی کۆتایی بەیتی دووهەم جگە لە «ڕۆیی، نەما» واتایەکی دیکەشی هەیە کە «لێکترچوون، تشابە» دەبەخشێ، بەوەدا کە گیرانی ڕووی یار «کە بە ڕۆژ حیساب کراوە» وەهای کرد لە «نالی»ی سایەصیفەت بچێ. ئەم واتایەش کە لێکترچوون دەبەخشێ سەبەبە نالی ڕازی بکا بە هاتنی دوو «چوو» لە قافیەی دوو بەیتی دراوسێ مادەم واتایان جودایە.

وشەی «ئەمەک» جگە لەوەی بازاڕییە و گۆڕاوی «نمەک»ـە بەسەر زارانەوە، بە زۆرەملێ نەبێ جێی لە بەیتەکەدا نابێتەوە مەگەر بسەلمێنین هەر وشەیەکی کێش تێک نەدات قبووڵ بێت وەک ئەوەی بڵێین تووتنم هەرچی هەبوو چوو بە عەبەث. دیارە «ئەمەلم» لە جێدایە.

نیوەبەیتی دووهەم لە سەرووی لاپەڕە 157:

شیرین کچ و، لەیلا کچ و، سەلما کچ و، عەذرا کچ

یەک بڕگەی زیادە لە کێشی بەحرەکە، دەبێ «و»ی دوای کچی دووهەم لاچێت:

شیرین کچ و، لەیلا کچ، سەلما کچ و، عەذرا کچ

بەحرەکە چواردە بڕگەییە، ئەمیان بۆتە پازدەیی و مۆسیقای ناوەکی بەحرەکەش پازدەیی قبووڵ ناکات وەک کە هەندێ بەحر قبووڵ دەکات، لە نموونەدا دەڵێم:

خاو و بێ خاوی دوو زوڵفی خاوم ئەز

یازدە بڕگەییە، کەم و زیاد هەڵناگرێ.

«عومری بێ حاصلی من چوو بە عەبەث»

ئەمیش یازدە بڕگەییە، بەڵام نیوەبەیتی یەکەمی کۆتایی غەزەلەکە:

نالی ئەم غەنچە دەمە بیزارە [یاخود بێ زارە]

دە بڕگەییە و لەنگیش نییە. نیوەبەیتی دوای خۆی:

مەکە ماچی دەمی ئەرجوو بە عەبەث

یازدەییە و ناشبێتە دە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕەکەدا وشەی «ڕۆشن» هی زاری ئێستاکەی بەشێکی کوردەوارییە، نالی «روشن»ی نووسیوە و گومانیش نییە لەوەدا کە «ڕەوشەن»ـی مەبەست بووە. پێشتریش عەینی مەبەستم دەربڕیبوو، تەنانەت وەک لەبیرمە «ڕەوشەن بەدرخان»یشم بە بەڵگە هێنابۆوە. نالی کە بڵێ: «وەرە سەر بام بامداد...» بێگومان «ڕەوشەن» بەکاردەهێنێت. بەشی زۆری هەرەزۆری ناوی کچی کوردی ئەم ڕۆژگارەش هەر «ڕەوشەن»ـە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 158:

بێ بێنە گوڵی ژاڵە، هەم بێ بەرە، هەم تاڵە
قەد سەرو و سنەوبەر کچ، چاو نێرگسی شەهلا کچ

کاشکی دەمزانی وشەی «نرگس - کە بە نێرگس نووسراوە» ئایا نالی «نرگس» یاخود «نیرگس»ی نووسیوە. مەنتیقی ئەو سەردەمانە، بێ مەکەمەکە «نرگس»ی سەلماندووە ئەگەر «نرکس» نەبووبێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 159:

جەزلی ئەمەر و سایە بۆ صەولەتی ئەعدا کوڕ
نەخلی ئەمەر و مایە بۆ دەوڵەتی دنیا کچ

بە دەست خۆم نییە وشەی «ئەمەر» لە بەیتی دووهەمدا وەک دوومەڵ دێتە بەر تەبیاتم چونکە هەر ئەو واتای «نەخلی ئەمەر»ی نیوەبەیتی پێش خۆی هەڵدەگرێ بە واتای بەر، بەرهەم. بەلامەوە لە ڕادەی بەڵگەنەویستدایە کە «ئەمەر»ی دووهەم «سمر» بووە بە واتای ڕابورادنی شەوانە و «سەمەر» دەخوێندرێتەوە. کە سەیری شەرحی بەیتەکەش بکەیت، لە ئاست «ئەمەر»دا، لە بەیتی دووهەم, دەڵێ: بۆ ڕابواردن... بەڵام خۆی لە «ئەمەر»ەکە دزیوەتەوە چونکە بۆی نەگونجاوە پاتەوپات بیباتەوە بۆ ڕابواردن.

«نەخلی سەمەر و مایە بۆ دەوڵەتی دنیا کچ» زادەی هەناو و قەڵەمی نالییە.

بەیتی سێهەم لاپەڕە 159:

کوڕ زیبی دەبوستانە، کچ شەمعی شەبوستانە
بۆ بەزمی تەماشا کوڕ، بۆ خەڵوەتی تەنها کچ

لە شەرحدا دەبوستان هاتۆتەوە بەڵام شەبوستان کراوە بە شەبستان و واتاکەشی بە تاریکستانی لێکداوەتەوە. وادەزانم دەبووستانیش دەبستان بێت، بەڵام بێگومان «شەبستان» ڕاستە نەک بە واتای تاریکستان بەڵکوو بە واتای ژووری مەحرەمی خاوەنماڵ کە شەوانە تێیدا ڕادەبوێرێت.

لە لاپەڕە 160 لە نیوەبەیتی سەرووی لاپەڕەکە وشەی «نەشگوفتە» هاتووە. گەڕامەوە بۆ لیستەی هەڵەکان، ئیشارەتی بۆ نەکراوە، دەبێ لەبیریان چووبێ... بەڵام دەبینم لە شەرحیشدا «نەشگوفتە» هاتووە، وادەزانم «نەشکوفتە» ڕاستە بە واتای نەپشکووتووە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 161، نیوەبەیتی یەکەمدا، وشەی «گوڵبەن» نووسراوە. لە قەصیدەی لاپەڕە 544 وشەکە «گوڵبن» هاتووە. بێگومان نالی «گلبن»ی نووسیوە ڕەنگە «گ»ـەکەشی بە «ک» نووسیبێ. وابزانم «گوڵبون» ڕاست بێ.

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕەکەدا «تێیدا» کێشی شیعری تەنبەڵ و ناجۆر کردووە. «تیا» شیاوی جێگاکەیە. لە بەیتی دووهەمدا دەبوو بڵێم وشەکانی «بێخاری، ئەزهاری و ئەسراری» کە دراونەتە کەسی دووهەمی تاک دەبوو بدرێنە کەسی سێهەمی تاک و بنووسرێ «بێخارە، ئەزهارە و ئەسرارە» چونکە هەموو قەصیدەکە ڕووی قسەی لە کەسی سێهەمە.

لە سەرەتای لاپەڕە 162، «گەر» هاتووە، ڕاسییەکەی «کوڕ»ە.

ئەم برەشیعرە لە «محاورە»ی نێوان دوو شاعیر دەچێت، یەکیان بۆ کوڕ ئەوی دیکەیان بۆ کچ دابشکێنێ. هەر لە بیرمە لە سەرەتای عومری خوێندنی «متوسطة»مدا گوێبیستی ئەوە بووم کە نالی و شاعیرێکی دیکە ئەو قەصیدەیە «یان یەکێکی وەک ئەو»یان بە نۆرە داناوە، هەر یەکە بەیتێکی بۆ دڵپەسەندەکەی خۆی گوتووە، ئەمیان بۆ کوڕ ئەویان بۆ کچ. دەشێ ئەو دەمە کە قسەکەم دەبیست حیکایەتێک هەڵبەسترابێت لەسەر بنەمای ئەو قەصیدەیە. ئەمە دەڵێم لەم ڕۆژگارەدا کە دەزانین لە سەردەمی گەنجایەتیی نالیدا، لە سالم و کوردی بەولاوە، شاعیر پەیدا نەبووبوون هاوشانی نالی بن... هەروەها دەگوترا غەزەل هەیە «خواهیش مەکە ئیللا کوڕ» کە ڕکەباری ئەم غەزەلە دوولایەنەی کردووە ئیتر بۆ حەریق یان شاعیرێکی دیکە دەبرایەوە. بەهەمەحاڵ، سەیرێکی وردی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 162 بکەیت:

صیددیق و عەزیز هەروەک یووسف کە نەبی بوو کوڕ
صیددیقەیی مەعصوومە وەک داکی مەسیحا کچ

لەبەر مجێزی من بە هی نالی ناچێت «والله أعلم بالصواب».

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 166:

بەو دەننی فوراتە کە دەکا پەششە بە عەنقا،
نەک لەو خومی نیلە کە دەکا باخە بە تیمساح،

شەرحەکە تیمساحی بە نەهەنگ داناوە و دەس و قاچیشی داوەتێ و قەپاغی وەک قەپاغی کیسەڵیشی بۆ ساز داوە: «حوت» نەهەنگە، دەست و قاچ و قەپاغی نییە... تیمساح جانەوەرێکە لە قیسمی خاکی و ئاوییە، لە نیلی میسر زۆرە، لە فورات نییە... «بەو» لە سەرەتای بەیتدا دەبێ «لەو» بێ وەک کە «لەو خومی نیلە...». «خوم» نەختێک لە واتای کەم دەکاتەوە: نالی «خم»ی نووسیوە کە بۆ «خوم» و بۆ «خم» یش دەڕوات. «خوم» کووپەیە. «خم» ڕەنگی نیلییە جلکی پێ ڕەنگ دەکەن. کتێبەکە هەر شەرحی وشەکانی داوە واتاکەی بۆ خوێنەر بەجێ هێشتووە.

لە پێشەوە دەبێ بڵێین ئەفسانەی دینی کۆن هەبوو دەیگوت پێنج زێ هەن لە بەهەشتەوە هەڵدەقوڵن بۆ زەمین دێن، نیل و فورات لەو پێنجانە دەژمێررێن. ئاوی سازگاریش هەر فوراتە. نالی کە لە «دەننی فورات» داوا دەکات، لایەنی واتای وشەکەی داوەتە پاڵ ناوی زێیەکە و ڕایشکاندووە بەسەر «نیل» دا کە واتاکەی خمە. ئاوی «فورات»ی سازگار بەبەریەوە هەیە مێشوولە بکا بە مەلی عەنقای هەرەهەرە زلی باڵندان، هەرچی نیلە (واتە: خم) کە مەشوورە بە تیمساح لەوانەیە کیسەڵ بکا بە دڕندەی وەک تیمساح، نالی فوراتی هێشتەوە بە بەهەشت و نیلیشی کردە خم.

ڕەنگە وردەموناسەبەی ئەدیبانەی دیکە هەبێ سەر بە نیل و فورات کە من نایزانم باشتر لایەنی تاو و تەئسیری نیل و فورات بە چاک و بەدییەوە ڕوون بکاتەوە.

بەیتی لاپەڕە 167:

لەم گەردشی مینایە کەوا دەورە، نە جەورە
ساقی کەرەمی سایقە، «نالی» مەکە ئیلحاح

شەرحەکە وای بۆچووە کەوا کەرەمی خوا لێخوڕە، شەرابی بە ئاوات گەیشتن ئەدا بە دەستی هەر کەسێکەوە... یاخود یار خۆی ئەزانێ کەی وەختی ئەوەیە دڵی نەرم بێ... ئیلحاحی ناوێ.

من لەگەڵ «سابق» نەک «سایق» ڕێکم، واتە ساقی «یار بێ یان ڕەحمەتی خوا بێ» بەخشەندەییەکەی پێش وەخت قەراردادە بووە. ئیلحاحی بادەنۆشانی ناوێ. ئەم مەعنایەش لەگەڵ «دەورە نە جەورە» ڕێکتر دێت چونکە لە کۆنەوە بڕیار دراوە لەسەر بەخشینەوەی شەراب. هەرکەسە بە پێی نەصیبی خۆی. لەمەدا ڕەخنە ناگیرێ کە کەسانێ زۆر هەن بەر ئەو بەخشەندەییە ناکەون چونکە نالی قسەی لە ئەهلی بەزمی «دەننی فورات»ـە کە هەمووی خاوەن پشکن، ئەوانەی لەو جۆرە کەسانە نین حیساببەدەرن.

لە بەیتی سێهەمی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» لاپەڕە 176، نووسراوە «طوفانی». گومان نییە لەوەدا، نالی نووسیویەتی «طوفانی یاخود طوفان» بە پێی نووسینی فارسەکان کە لەم تەرزە شوێنەدا «ی»ی «اضافە»ی بەگەڵ نایەخەن. ئیتر دەبوو بە ڕێنووسی کوردی «طووفانی» بنووسرێت.

لە شەرحی نیوەبەیتی یەکەمی دووهەم دێڕی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» کە ئەمەیە دەقەکەی:

ئەی لوطفەکەت خەفییو هەوا خواهـ و هەمدەمە!

دەبوو وشەی «خواه» بە ڕێنووسی کوردی «خواهـ» بنووسرێت چونکە ئەم شکڵە «ە» لە بری فەتحەیە نەک دەنگی «هـ». تۆ دەبێ بنووسیت «ئەڵڵاهـ» نەک «ئەڵڵاە».

وشەی «لوطف»یش بەم جۆرە واتای لێکدراوەتەوە: ئەی ئەو بایەی کە نەوازش و دڵدانەوەت، یاخود ناسکیت، پەنهانە و کەس پێی نازانێ. من دەڵێم مەبەس لە «لطف» هەم نەوازشتە و هەم زێدە ناسکی کە چاو نایبینێ نەک کەس پێی نازانێ چونکە لەم بارەدا لوطفەکە بە نەبوو دەبێت: مرۆ هەستی شنەی با دەکات هەرچەند ناش بینرێت. لە ئەدەبیات و زانستی کۆندا هەوا بە ماددەیەکی «لطیف» حیساب کراوە.

لە ئاست نیوەدێڕی یەکەمی بەیتی سێهەم «لاپەڕە ١٧٧ ی شەرحەکە»کە ئەمە دەقی بەیتەکەیە:

هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک
ڕەحمێ بەم ئاهـ و ئەشکە بکە، هەستە بێ قوصوور

شەرحەکە دەڵێ «کە خانووی سەبرم ڕووخا... هیچم بۆ نەمایەوە ئەوە نەبێ هەمیشە پێ بە پێی ئاخ هەڵکێشان و فرمێسک ڕشتن بڕۆم...».

بەلای منەوە باشتر ئەوەیە بگوترێ: هەم هەمجڵەوی ئاخم و هەم هەمرکێفی فرمێسک... چونکە نالی لەگەڵ ئاخ و فرمێسک سەفەری نەکردووە هەتا وشەی «بڕۆم» جێی ببێتەوە. لە «هەمجڵەوی ئاخ و هەمرکێفی فرمێسک» سەراحەت نییە «ڕۆییشتن» بگەیەنێت، دەشێ بدرێتەوە بە هاوڕێیی هەست و شعوور لەگەڵ «بادی خۆش مروور»دا. دەشبوو وشەکانی «هەم عەنان، هەم ڕیکاب» بەسەر یەکەوە، «هەمعەنان، هەمڕیکاب» بنووسرێن مادەم شەرحدەر کەرتی «هەم»ی لە نزیک وشەی دوا خۆیەوە نووسیوە ئیتر بۆ پێیەوە نەنووسێت. تۆ کە نووسیت «زۆر دار» جودا دەبێ لە «زۆردار».

لە لاپەڕە 179، نیوەبەیتی سەرووی لاپەڕە، تێیدا هاتووە «ڕۆشنی». هەڵبەت نالی و کەسانێکی نوسخەیان لە دیوانی گرتۆتەوە هەموویان «روشنی»ـیان نووسیوە بەڵام بێگومان نالی و نوسخەنووسانیش «ڕەوشەنی»ـیان مەبەست بووە تەنانەت زوربەی خەڵقی ئێستاش هەر دەڵێن «ڕەوشەن». بە هەمووی چەند ساڵێکە «ڕەوشەن بەدەرخان» کۆچی دوایی کردووە، کەس نەیدەگوت «ڕۆشن خان». وشەی «بلوور»یش لە کۆتایی نیوەبەیتی

دواییدا دەبوو «بەلوور» بنووسرێت چونکە خەڵق وەهای دەڵێت و نالیش بێگومان «بەلوور»ی مەبەست بووە کە وشەکە لە ئەصلدا «بەللوور»ە.

هەر لە لاپەڕە 179 دا شەرحی ئەم بەیتە هەیە:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕابکشێن وەک شیهابی نوور

وشەی «شەهاب» لە دیوانەکەدا هاتووە من بە «شیهاب»م نووسی: لە قورئاندا «شهاب ثاقب» هاتووە بە کەسری دەنگی «ش». ئەو شەرحەی دیوانەکە و ئەوەی مامۆستای سەجادی بۆی چوون نیشانیان نەپێکاوە. لە شەرحەکەدا دەڵێ:

> «واتە: سەرچنار کانیاو نییە، ئاوێنەیەکە دانراوە، دیمەنی ئاسمانی بە ئەستێرەکانیەوە تیا دیارە. [4] بەڵام چونکە وێنەی ئەستێرەکان لە ئاوەکەدا ئەجووڵێنەوە[5]، وک ڕاکشابن و درێژ کشابن وایە و، لەوەدا لەوە دەکەن کە لە ئەستێرەی عادەتی بچن و، وەک ئەو ئەستێرانەیان لێ دێ کە بە دوای شەیتانە بۆ ئاسمان ڕۆیشتووەکاندا دەکشێن».

مامۆستا عەلائەددینیش هەر بۆ ئەم واتایە چووە.

نالی لەم بەیتەدا تەپکەیەکی سەیری بۆ ئودەبا ناوەتەوە. بەڵێ، نالی ئەو واتایەی شەرحی دیوانەکەی لە دڵ و مەبەستدا بووە کە ئەدەبدۆستانی پێوەی بزرووقێنەوە بەڵام بە نەختێک قووڵبوونەوە دەردەکەوێ، ئەگەر مەبەستی بەیتەکە ئەوە بێ بگوترێ: «ئەستێرەکان ڕابکشێن وەک شیهابی نوور» ئەوسا بەیتەکە وەهای لێ دێ کە گوتبێتی «ئەستێرەکان ڕابکشێن وەک ئەستێرەکان» چونکە «شیهابی نوور» خۆی ئەو ئەستێرەیە کە ڕادەکشێت.

ڕاستیی واتای بەیتەکە ئەمەیە: وشەی «ئەستێرەکانی» دەشێ کۆی «ئەستێرە» بێ کە دەزانین، یاخود دەبێ بزانین، «ئەستێرە» جۆرە حەوزی ئاوە، هەڵدەندرێ بۆ ئەوەی ئاوی کەم تێیدا کۆببێتەوە، شیناووردی پێ ئاو بدرێت. ئەگەر وشەکە کەرت بکەیت بە «ئەستێرە - کانی» ئەوسا دوو واتای جمرانە دەست دەکەوێ، یەکیان ئەوەیە: ئەستێرەکانی سەرچنار «حەوزە ئاوەکانی سەرچنار» ڕادەکێشن وەک شیهابی نوور و هەر دەڵێی ئاوێنەیە ئاسمان عەکس دەکاتەوە. دووهەمیان: ئەستێرە، کانی «حەوزەئاو-کانی» ڕابکێشن وەک شیهابی نوور...

چی لە شەرحی دیوانەکە و لە کتێبەکەی مامۆستا عەلائەددین و لە قسەی ئەدەبدۆستان هاتووە هەمووی سێبەری واتای ڕاستینەی بەیتەکەن و پێیانەوە دەوڵەمەندتر بووە و نالی خۆی سازی داوە.

---

[4] – وردە بەردەکانی بنی ئاوەکە جێگەی ئەستێرەکان دەگرنەوە لە شوبهاندندا.

[5] – مەبەست ئەوەیە کە ئاوەکە بەسەر وردە بەردەکانا ئەڕوا، وا دیتە پێش چاو بجووڵێنەوە و بکشێن.

له لاپەڕە 180 بەیتی دووهەم کە ئەمە دەقیەتی بە ڕێنووسی شەرحەکە:

دەموت دوچاوی خۆمە ئەگەر «بەکرەجۆ»یی ئەشک
نەبوایە تیژ و بێ ئەمەر و گەرم و سوێر و سوور

له شەرحدا «بەکرەجۆ» بە (متنازع فیه) داندراوە لە نێوان «دەم وت» و «نەبوایە» دا یەعنی هەردووکیان ئەو بەکرەجۆیە بۆ خۆی ڕادەکێشێت. خوێنەرانی ئەم سەردەمە بە درەنگەوە لەم جۆرە فەندە ڕادێن، ڕەنگە هەر ڕانەیەن... من قسەم هەیە دەربارەی ئەم تەنازوعە بەڵام بە دەنگ نایەم چونکە درێژخایێنە، هەر ئەوەندە دەڵێم ئەگەر لە جیاتی «نەبوایە» وشەی «ببوایە» هاتبایە ئەوسا وشەکانی «تیژ، بێ ئەمەر، گەرم، سوێر و سوور» دەبوونە «متنازع فیە» لە نێوان فرمێسکی چاوی نالی و جۆگەی بەکرەجۆدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 181 کە ئەمە دەقیەتی بە پێی نووسینی شەرحەکە:

داخل نەبی بە عەنبەری سارایی «خاک و خۆڵ»
هەتا نەکەی بە خاکی «سولەیمانی»یا عوبوور

وشەی «هەتا» لە نیوەبەیت دووهەم کێشی زەدە دەکات. یا دەبێ بگوترێ «هەتتا» یا «هەرتا». من بە زۆری «هەرتا»م بیستوە و زۆریش لەبارە هەم لەلایەن دروستیی کێشەوە و هەم لەلایەن ئێسکسووکیی وشەکەوە. تێکستی «چن» و «ک» «حەتتا»ی پەسەند کردووە کە لە لایەن کێشەوە دەست دەدات بەڵام زەق خۆی دەنوێنێ چونکە بەیتەکە تەنها وشەیەکی عەرەبی تێدایە ئەویش «عبوور» کە قافیە داخوازی کردووە. «هەرتا» شیرنتر و ئاشناترە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 182 کە ئەمەیە:

شامی هەموو نەهار و، فصوولی هەموو بەهار
تۆزی هەموو عەبیر و، بوخاری هەموو بوخوور

شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کە لە نێوان «تۆز و عەبیر» و «بوخار و بوخوور» طیباق هەیە وەک کە لە بەیتێکی پێشووتر طیباق هەبوو کە نێوان «ماء و نار» هەرچەند شەرحەکە لەبەر درێژی ڕاڤەکردنی بەیتەکە خۆی لەلایەنی «محسنات» نەگەیاندووە. هەرچەند کتێبی سەر بە بابەتی «محسنات»م لا نییە دابزانم چۆن وەصفی «طباق» دەکات بەڵام بە هەستی فیطری وا دەزانم لە کۆبونەوەی دراوسێیەتی دووشتی دژ بە یەکتر «طباق» پەیدا دەبێ بە مەرجێک دژایەتیەکە هەر بمێنێ: هەرچی بەیتەکەی نالییە طیباقەکەی بەتاڵ کردۆتەوە، بەوەدا کە تۆزی بە عەبیر و بوخاری بە بوخوور داناوە. تۆ کە بە یەکێکت گوت: درۆی تۆ لە ڕاستبێژی خەڵق مەردانەترە... درۆکە لەوە دەردەچێت خاوەنەکەی عەیبدار بکات.

بەیتی لاپەڕە 183 ئەمە دەقیەتی لە شەرحەکەدا:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری شارەزوور

ئنجا دەڵێ: شارێکە بە داد یاخود شارێکە تەخت و گەرمە... هتد. چەندی بمەوێ بۆم نالوێ «گەرم» بۆ مەدح بەکار بێت لە ئاست ئاوایی، هەر ئاواییەک بێت، چ جای سلێمانی کە ئەگەر گەرم بووایە لێی دەبوو بە عەیب. من نووسیومە دوای ئاوایی پیرمەم بەوسەر چیایە هەموارەوە، شاری سلێمانی لە هەموو ئاوەدانییەکی کوردستانی عێراق لەبارترە لە ڕووی خۆشی و، تا ڕادەیەکیش فێنکییەوە ئنجا کراوەییەوە.

لەو تێکستانە بە پەراوێز لە شەرحەکەدا هێمایان بۆ کراوە تەنها «کم» لە جیاتی «گەرم» وشەی «کەرەم»ی بەکارهێناوە. بەڵام کێشەکەی ناتەواوە، ئەمەش دەقەکەیەتی:

«شارێکە پڕ لە عەدل و کەرەم، جێیەکی خۆش و بەزم».

بەحری قسەصیدەکە 14 بڕگەییە. ئەمیان 16 بڕگەییە تەنانەت «خۆشی وو بەزم» کە پێداویستی کێشەکەیە ئەگەر بشکرێتە «خۆشی و بەزم» دیسانەوە 15 بڕگەی لێ دەمێنێتەوە. بەلای منەوە دەبێ بڵێین:

«شارێکی عەدل و کەرەم، جێگێکی خۆش و نەرم».

ئیتر دەشێ «لە جێگایی» - «لە جێیێکی» پەسەند بکرێت، خۆم «لە جێیێکی» هەڵدەبژێرم چونکە دەنگ دەداتەوە لەگەڵ «شارێکی» ئەگینا «لە جێگایی»م هەڵدەبژارد. دەزانم لە ڕووی جیناسەوە «گەرم» و «نەرم» هاوکێشن بەڵام لە ڕووی واتای سەرلەبەری بەیتەکەوە بە زەرەر دەگەڕێت جگە لەوەی کە «عەدل» و «کەرەم» خزمترن بە یەکدی نەک «عەدل» و «گەرم» کە هیچ ئاشنایی نییە لە نێوانیاندا.

بە هەمەحاڵ، کە متمانە پەیدا نەبێ لە هەڵاواردنی یەکێک لەو تێکستانە دەبێ هەموویان بخرێنە ڕوو، بگرە ئەگەر هی تازەش پەیدا بوو هەر دەبێ قبووڵ بکرێ بەڵام ناشێ «گەرم» بۆ سلێمانی بە مەدح بڕوات. شازدە و پازدە بڕگەییەکەش ئەگەر نەکرێتە چواردە بڕگە هی سەلماندن نییە، بەڵام لەبەر نرخە بنەڕەتییەکەی وشەی «کەرەم» تێیدا بەسەر هەمووواندا زاڵە و لێمان داوا دەکات ئوستادانە بیگونجێنین.

لە لاپەڕە 184 دا بەیتی یەکەم:

ئەهلێکی وای هەیە کە هەموو ئەهلی دانشن
هەم ناظیمی عوقوودن و هەم ناظیری ئوموور

شەرحەکە سووکێک لێی بۆتەوە: لە ناظیمی عوقوود هەر لایەنی ماهارەتی شاعیرانی لێ وەرگرتووە کە وەکوو ملوانکەی مرواری شیعر دەهۆننەوە و لە ناظیری ئوموووریش هەر ئەوە دەڵێ کە خەڵقەکە کاری دنیاییش

ڕادەپەڕێنن. ناظیمی عوقوود جگە لە ملوانکە هۆنینەوە لایەنی ئیداری و ئابووریش بەخۆیەوە دەگرێ چونکە «عقد» هەموو مامڵەتی کڕین و فرۆشتن، تا دەگاتە «عقد الزواج» و کرێگرتەیی... و... هتد دەگرێتەوە. کە «ناظم» خەڵقی شاری سلێمانی بن نەک بە ڕمەکی بەڵکوو بە مەهارەتەوە ئەو کارانە ڕادەپەڕێنن. «ناظیری ئوموور»یش لایەنی ئیدارە و ئاسایش دەگرێتەوە کە ئەوسا وەزیر پێی دەگوترا «ناظر» بەو پێیە هەر مرۆیەی لە سلێمانی هەبێ کارامەیی وەزیرێکی تێدایە... هەر تازە لە بەیتێکی پێشووتردا خەڵقەکە یان وڵاتەکە و شارەکە بە عەدل ناوی ناوی هات وێڕای کەرەم.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 184:

سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەللەکان

دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خوار و ژوور

دەبوو بنووسرێ «... بە پرسش و تەفتیشی خوار و ژوور». ڕەنگە نالی «ی» بە دوا «تەفتیش»دا نە نووسیبێ وەک فارسەکان نەیان دەنووسی، جا ئەگەر ئەو دەقەی بێ «ی» پەسەند بکرێ دەبێ وەها بنووسرێ «... بە پرسش و تەفتیش، خوار و ژوور» کە لێرەدا «خوار و ژوور» دەبنەوە بە ئاوڵکاری «ظرف» بۆ «دەور، پرسش و تەفتیش» وەک کە بڵێی: «وڵات گەڕام، سەرلەبەر».

لە لاپەڕە 186 شەرحەکە «تەفریقەیی شۆڕش و نوشوور»ی پەسەند کردووە، بەڵام پێمان ناڵێ «و»ی عەطفی نێوان «شۆڕش» و «نوشوور» چ ڕۆڵێکی بینیوە لەو جوداکردنەوەی «شۆڕش» لە «نوشوور» و چۆن «شۆڕش» سەربەخۆ و «نوشوور»یش سەربەخۆ پەیدان کە دەزانین «نوشوور» زیندووبوونەوەی مردووانە دوای بەرپابوونی قیامەت، شتێکیش نییە لەو حاڵەتەدا زاراوەی «شۆڕش»ی بۆ بەکار هاتبێت. شەرحەکە دەڵێ: نوشوور ڕۆژی قیامەتە کە هەموو زیندووان ئەمرن. کەچی هەموو مردوو زیندوو دەبنەوە. ئەگەر «نوشوور» حاڵەتی مردنی هەموان بێت تەفریقە و شۆڕشی لێ پەیدا نابێت. دەبێ نیوەبەیتەکە وەها بێت:

یاخود بووە بە تەفریقەیی شۆڕشی نوشوور

هەر لەو لاپەڕەیەدا شەرحەکە «ئەنجومی قوبوور» («انجم قبور» بە نووسینی عەرەبی)ی داناوە بە کۆی وشەی «نەجم» («نجم» بە واتای کۆی ئەستێرە یانی ئەستێران). دیارە «قبور»یش کۆی قەبرە... بەیتەکە ئەمە دەقیەتی:

«سەیوان» نەظیری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف

یاخۆ بووە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبوور؟

شەرحەکە وەهای داناوە ئەستێرەی «کەیوان» (زوحەل) کە دەردەکەوێ ئەستێرەی تر خۆ نانوێنێ... ئەمە لە حەقیقەتی لاداوە: دوو ئەستێرەی زوهرە و موشتەری هەمیشە لە زوحەل گەورەتر خۆ دەنوێنن، ئەستێرەی «مریخ»یش بە 11 یان 12 ساڵ جارێک زۆر لە ئەرز نزیک دەبێتەوە و لە موشتەری گەورەتر دێتە بەرچاو

بەڵام وابزانم ناگاتە زوهرە. گونبەدی کەیوان شۆرەتی بەستووە کە دەڵێن «ئەیوانی کەیوان» ئیتر لەبەر هەر سەبەبێک بێت کە من نایزانم و نەشم پرسیوە لە بارەیەوە.

وشەی «ئەنجوم - أنجم»یش هەم کۆی «نجم» بە واتای ئەستێرە و هەم کۆی «نجم» بە واتای داری وەک بەلاڵووک و تیرۆی، دەبەخشێ. لێرەدا «ئەنجوم» بەم واتایەی داری کورت و باریک مناسبی «سەوز و صاف» دێت، بە عادەتیش قەبرستان زۆروکەم داری لێ دەڕوێت. دەشگونجێ قەبرەکان بە پڕی لەسەر گردی سەیوانی «نەظیر»ی گونبەد کەیوان وەک ئاسمان خۆی بنوێنێ بەو شێوەیەی شەرحەکە بۆی چووە.

لە لاپەڕە 191 وشەی «دەس بەندییانە» کە بۆ «سەر و نارەوەن» هاتووە بە وەصف، جگە لەوەی شەرحەکە دەڵێ: «وەک لاوانی هەڵپەڕکێکەر دەستیان گرتووە دێن و دەچن» حاڵەتێکی تریش بۆ ئەو درەختانە ڕادەگەیەنێ کە «بەندی - حەبس»بوونە، واتە بەندکراو: چونکە بە زەویەوە بەندن هاتووچۆکەشیان ئەوەیە کە با دەیانهێنێت و دەیانبات.

هەر جارە لە خوێندنەوەی ئەم بەیتەی وا دەوری هەڵدێین و ئەمە دەقیەتی بە پێی ڕێنووسی شەرحەکە:

دەس بەندییانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن
یا حەڵقەیانە صۆفیی ملخوار و مەندەبوور؟

وەصفێکی کە سارەتەر بۆ پەرژینی باغچەیەکی سیحرچن کردووە لە مێشکمدا دەزرینگێتەوە. وەصفەکەم لە تەرجەمەی عەرەبی بەم شێوەیە دیتووە: «وكان السياج حركة خضراء كبيرة مسمرة أو موجة بحر تجمدت لحظة انتثارها». نالی، وەک بڵێی، سەرێکی لە دوارۆژ خوار کردبێتەوە و ئەم «دەس بەندییانە...»ی بە دیاری بۆ بلیمەتی وەک سارتەر بەجێ هێشتبێت... وەی کاشکی سارتەر ئەم وێنەکێشییەی نالی بدیتایە یان خێرخوازێکی ئەم ڕۆژگارە زەینی ئودەبای ئیمرۆی فەرەنسەی بەلایەوە بادابایەوە...

هەر لە لاپەڕەی 191، بەیتی دووهەم کە ئەمە دەقیەتی:

مەیلێ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە:
ئەوراقیان موقەددیمەیی شینە یا نە سوور؟

واتایەکی وردی زێدە هونەراویی نالیی تێدایە، شەرحەکە بۆی نەچووە. چی لێرەدا ڕوونی دەکەمەوە لەو شەرحەدا، وابزانم لای کەسی دیکەش، نییە. لە دەستەواژەی «موقەددیمەیی شینە یان نە سوور» دا هەر یەکێک لە «شین»، «سوور» دوو واتای لێکتر جودای هەیە کە بە دوا «ئەوراق» دا دێن و وەصفی دەکەن. وشەی «شین» بە واتای ڕەنگی شین مناسبی گەڵا و گیا و درەختە وەک کە دەگوترێ: شینایی، شیناوورد، درەختی شین. هەمیسان شین بە واتای تازیە و خەفەتباری دێت و دەگوترێ: «شین و شەپۆڕ». وشەی «سوور» یش بە واتای ڕەنگی سوور کە مناسبی سوورهەڵگەڕانی پەلکی دارە لە پایزدا. واتای دووهەمی «سوور»یش شادی و کەیفە: حاجی قادر دەڵێ: «تەماعی سووری نەبێ کەس لە ژێر چادری شین». وشەی «سوورانە»ش کە سەرەک عەشیرەت یاخود براگەورەی دەسەڵاتدار لە مارەبڕانەی بووک وەری دەگرت دەکاتەوە مزەی شادی. «چارشەنبە سووری»ش ئەو سەیران و چوونە دەری ئەهلی شاری وەک هەولێر و کەرکووک کە زۆریان

تورکیزمان بوون لە ڕۆژی چارشەمۆی بەهاراندا دەیانکرد، بوو بە زاراوە. ئنجا ئەگەر لە وشەی «شین» سەوزایی درەخت و گیاوگوڵ مەبەست بێ «سوور» دەبێتە دەمی گەڵاڕێزانی پاییز. ئەگەر لە «شین» تازیە مەبەست بێ «سوور» دەبێتە کەیف و شادی... دەبێ بشڵێم «موقەددیمەیی شین» لە بەرانبەر سوور هەڵگەڕانی گەڵای دەمەو پاییزدا دەبێتە هێما بۆ دەربەهار.

لاپەڕە 196، ئەم بەیتە:

زارم وەکو هیلال و نەحیفم وەکو خەیاڵ!
ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطوور؟!

بەلای ڕای منەوە بەشێکی مەتانەت و وردەکاری لە دەست داوە: دەبوو لە جیاتی «هیلال» وشەی «خیلال» هەڵبژێرێت کە پووشکەی ددان کۆڵینەوەیە. بەر لە هەموو شتێک دەزانین وشەی «نەحیف - بە واتای لەڕ، لاواز» لەگەڵ پووشکە دەڵێی جمرانەن. ئەگەر لە جیاتی «نەحیف» وشەی «خەفیف» هاتبایە باشتر لەگەڵ «خەیاڵ» دەگونجا. «خیلال» پڕ بە پێستی واتا و داخوازیی «ئایا دەکەومە زار»ە لە نیوەبەیتی دووهەمدا چونکە تاکە سوودی مرۆ لە خیلال ئەوەیە دەکەوێتە زار بۆ ددان کۆڵینەوە. ئنجا «خیلال» و «هیلال» هاوئاهەنگ و یەککێشن لە چەژی مۆسیقای شیعردا تەواو شیرنن. کە «خیلال» بۆ «زار» بێت دەمێنێتەوە «هیلال» بۆ واتای «بە دڵدا دەکەم خوطوور». لە بەیتەکەدا «هیلال» وەصف کراوە بە «زار» کە بێتینی و سستیش ڕادەگەیەنێ. لە ڕێی فەننی «استخدام»ـەوە بۆ «خیلال» ڕۆییشت کە واتای «دەم» لە واتاکانی «زار» مناسبی «خیلال»ـە. ئەم جارە هەم لە واتای «زەعیفی و سستی»ی وشەکەوە و هەم لە شکڵی هیلالی باریک و خەمیدە و هەم لە تێکڕای واتای دڵبزوێنی بەیتەکەوە جێی خۆیەتی نالی بپرسێت: ئایا بە دڵدا دەکا خوطوور؟ هیلالیش یەکێکە لە جورمە ئاسمانییەکانی نیگاڕاکێش کە لە سەروبنی مانگدا بەدەر دەکەوێت و خەیاڵچەسپ دەبێ.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 197 یەک تێبینی هەیە لەوەدا کە شەرحەکە بەو لایەدا نەچووە کە زاراوەی «مەصڵەحەت تەوەققوفە» کتێبگرەوە و ئەوانەی «ویفقی ئیمامی غەزالی» پێڕەوی دەکەن بەکاری دەهێنن لە خوێندنەوەی بەسەرهات و بەخت، تەنانەت لە موناسەبەیەکدا مەرحووم مەلا ڕاجی ساڵی 1947 حیسابێکی کتێبگرتنەوە و «ویفقی» بۆ لێک دامەوە بۆ بەرژەوەندێکی ئەو دەمەم (کە ئاشکرام نەکرد بۆی) گوتی: مەصڵەحەت لە تەوەققوفدایە. گوتم: ئەی چ دەڵێی لە ئاست هەڵێکی دووهەمی وەک هینەکەی ئێستا؟ سەرلەنوێ ڕاما لە کتێبەکە و گوتی: مەصلەحەتی ئەوسات کۆسپی لە پێشدا نییە. هەردوو قسەی گەیشتنە جێ...

خوێنەر وانەزانێ من کابرایەکی جنۆکاویم: مەجلیسەکەمان گەرم و گوڕێکی کرمانجانە بوو لە دێی پێبازۆک، مەلا ڕاجیش بولبولی مەجلیسەکە بوو، لە هەموو بابەتێکەوە دەدواین، یەک لەو بابەتانە فاڵ و بەخت و تالع. چەند کەسانێک کتێبیان پێگرتەوە منیش بێ ئەوەی پشت ببەستم بە چەندوچۆنی وەڵامەکانی، وەک پلاری کوێری، پرسەکەم پێ کرد، بابڵێین ڕێکەوت بوو یان هەر جۆرێک بوو کتێبەکە ڕاستی خوێندەوە.

با ئەوەش بڵێم: سێر ئۆلیڤەر لۆج، زانای مەزنی ئینگلیز لە دەمی گەنجایەتی ڕەسیوی پێشبینییەکی ئافرەتە قەرەجێک لە ئیلحادەوەی هێنایە سەر باوەڕ بە غەیب، مەبەستیش لە غەیب بەهەشت و جەهەننەم نییە بەڵکوو ئەو هەست و سۆزەی زێدە پەنامی دەروونە کە زۆر جاران ڕاست دەردەچێت و پێوەندییەکی بە فیزیا و کیمیا و فەلەکەوە... نییە.

غەزەلی «سەیلی هیجرەت»، لاپەڕە 201، لە بار تەبیاتی من، بۆ نالی کورت دەهێنێ هەرچەند ناوناوە هەناسەی باغی نالیی تێدا هەست پێ دەکرێ بەتایبەتی کە نیوەبەیتی یەکەمی دێرەشیعری پێنجەم لەم دەقەدا:

دڵ موشەببەک بوو لەبەر ئێشان و نێشانی موژەت

ئیشی چاو بو بۆیە هێند گریام و خوێنی کەوتە سەر

هەر خۆیەتی لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 576 دا هاتووە:

دڵ موشەببەک بوو لەبەر ئێشانی نیشانی موژەت

حەیفە قوربان! ئاخر ئەم نیشانەیی شانی هەیە

هاتنی نیوەدێرە شیعر لە دوو غەزەلدا دەشێ هی خاوەنی هەردوو غەزەل بێت و ڕێشی تێ دەچێ شاعیرێکی لەخۆڕازی بۆ بەڵگەی لێهاتوویی خۆی بەیت و نیوەبەیتی چرووپری غەیری خۆی خستبێتە شیعری خۆیەوە. بە عادەت شاعیر لە حاڵێکدا بیەوێ دێرێک و نیودێرێک دووبارە بکاتەوە لێی چاوەڕوان دەکرێ هەوڵی دووهەم جاری هی هەوەڵ جار بەجێ بهێڵێتەوە دەنا دەبێتە خۆ سووککردن. لێرەدا دیارە بەیتەکەی لاپەڕە 576 بە مەودا لە بەیتی لاپەڕە 202 پێش کەوتۆتەوە. بەڕاستی سەرلەبەری غەزەلی دووهەم هەمان مەودا لە سەرلەبەری غەزەلی لاپەڕە 202 تێپەڕیوە. بێگومان ئەمەی یەکەم شوێنپێی غەزەلی دواتری هەڵگرتۆتەوە کە دەبینین، وێڕای ئەم نیوەبەیتەی خوازرایەوە، بە زۆری دەوری گریان و دڵ و چاو هەڵدێت وەک غەزەلی دووهەم. بە هەمەحاڵ من قەناعەتی خۆم دەدەبڕم بێ ئەوەی بەڵگەی کۆنکرێتیم بە دەستەوە بێت. وەک دەشزانین غەزەلی ئەوتۆ کەوتۆتە دیوانی نالییەوە، بە هیچ پێوانەیەک لە نالی ناوەشێتەوە، تەنانەت غەزەلی «ئەو سیلسیلە وا میشکی خەتا نێوی براوە» کە لەوانە نییە پێی بگوترێ لاواز، نیسبەتی وەلای «کەیفی» دەدرێت و لە دەستنووساندا بۆ ئەو حیساب کراوە، دووریش نابینم ڕایەکە ڕاست بێ، بگرە دەیسەلمێنم... قسەم زۆرن لێرەدا لێی دەبڕمەوە.

هەرچۆنێک بێت دەبوو نیوەبەیت، واتە هی لاپەڕە 202 و لاپەڕە 576 یەک جۆرە دەقیان هەبێ، چونکە ئەو هێندە جوداوازییە لە دەقەکانیان خزمەتی هیچ مەبەسێکی نەکردووە. دەشبێ بڵێم غەزەلی لاپەڕە 201، 202 و 203 شەڕێکی نێوان چاو و دڵ دەگێڕێتەوە، شەرحەکەش باسی کردووە، ئەمما پێویستە بگوترێ ئەم جۆرە شەڕەم بیستووە، لە دوو گۆرانی میصری یەکێکیان هی کەلسوومە ئەوەی تریان هی نەجات عەلی، سەرەتای عومری گۆرانیگوتنی: یەکەمیان «ان کنت أسامح»، دووهەمیان «العين وقلبى» بە شێوە ئاخاوتنی بازاڕی نەک نەحوی.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 204 «شەوی بەهاری جوانی» دەبوو «جەوانی» بنووسرێ چونکە بێگومان نالی و نووسەرانی سەردەمی ئەو کە نووسیویانە «جوانی» مەبەسیان شکڵ و شەمایل نەبوو بەڵکوو جحێڵی بوو لەو شوێنانەدا کە مەسەلەی «جوانی» لە گۆڕێدا نەبووە. هەر وەک لە «کەمال» کەمالیان مەبەس بووە هەروەهاش لە «شەوی بەهاری جوانی» جەوانی مەتڵەبە. حاجی قادریش کە دەڵێ «پەرچەم و فێسی کەچی تۆ ئەی جوانی» هەر کوڕی جحێڵی مەقسەد بووە. وشەی «پایز» لە نیوەدێڕی دووهەمدا دەبێ «پاییز» بێ ئەگەرنا شیعرکە لەنگ دەبێ.

لە بەیتی دووهەمدا دەبێ بنووسرێ:

چ شەو چ ڕۆژی وەها کورتی لەهو و لەعبی میزاح

نەک «چ ڕۆژ» لەبەر کێشی بەیتەکە چونکە لە 15 بڕگەوە دەبێتە 14 بڕگە. ئەگەر لە کۆتایی بەیتەکە بڕگە کەم بکات، ئەم بەحرە ناشێوێ وەک کە بڵێین «لەهو و لەعبی ماح». لە بەیتی دوواتردا وشەی «تەقصیر» ئەم کارەی کردووە، لەوانەیە «تەقەصیر» وەیا «کەچەشیر» وەیا «دەمەتیر»... بێ و بڕگەکان بکاتەوە 15 بڕگە.

قەصیدەی «النهر المتجمد»ی «میخائیل نەعیمە» بەیتەکانی هەڵدەگرن لە 20 بڕگە تا 16 بڕگە بن. ئەو وشەیەی «پایز» لە کۆتایی بەیەتی ئەم بەحرە دەست نادات دەبێت «پاییز» بێ تەنانەت لە قسەکردنیشدا ناشێ بگوترێ «پایز» مەگەر بەیارمەتی وشەیەکی تر بە دوایدا بێت وەک: پایزەکات... حیکایەتی تەفعیلە و بڕگەی بەحری شیعری عەرەبی درێژخایێنە و لەگەڵ فۆنەتیک تێکەڵ دەبێت... و هتد. دەقی بەیتەکە ئەمەیە:

چ شەو چ ڕۆژ؟ وەها کورتی لەهو و لەعب و میزاح
کە هەردو وەک یەکەچوون بە نەغمەیی بەم و زیر

لە شەرحدا «یەکەچوون» بە «یەک ئەچوون» لێک دراوەتەوە و ڕاستیشی بۆ چووە بەڵام شتێکی گرنگ هەیە لەو یەکچوونییەدا شەرح نەدراوە. دەزانین لە ساڵدا دوو جاران شەو و ڕۆژ دەبنە دوازدە سەعاتی بەڵام دیسانەوە یەکچوونییەکە پەیدایە لەوەدا کە شەو و ڕۆژ بە نۆرە کورت و درێژ دەبنەوە و پێکەڵپێکن. لە لایەن «نەغمەی بەم و زیر»ەوە کە یەکیان دەنگی بەرز و ئەوی دیکەیان دەنگی نزمە دیسان یەکچوونییەکە لەو نۆرەکردنەی کورتبوون و درێژبوونی شەو و ڕۆژ پەیدا دەبێتەوە: جارێکیان ڕۆژ بەم و شەو زیرە، جاری دووهەم شەو بەم و ڕۆژ زیرە. [6]

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 206 وشەی «سوجدە» هاتووە و لە لاپەڕە 207 دووبارە بۆتەوە. ڕاستی وشەکە «سەجدە»یە نەک «سوجدە» سوورەتێکی قورئانیشە ژمارە 32 ی دراوەتێ لە نێوان دوو سوورەتی «لقمان» و «الاحزاب»دا.

لە ئاست شەرحی بەیتی لاپەڕە 207:

وەکو نەهاری بەهاری درێژ و پایزی کورت
ئەمەل گەلێک و طەویل و، عەمەل کەمێک و قەصیر

شەرحەکە لەفف و نەشری مورەتتەبی باس کردووە لە نێوان دوو کەرتی نیوەبەیتی یەکەم و دوو کەرتی نیوەبەیتی دووەمدا، باشیشی پێکاوە، بەڵام لە شتێک بێدەنگە: هەرچی درێژایی «نەهاری بەهار» و کورتیی

[6] – یەکەچوونن: وەزنی بەیتەکە ڕاست دەکاتەوە.

«نەهاری پاییز»ە سروشتییە و یەک «بعد»ی هەیە ئەویش مەودا و مەسافە. ئەمما «ئەمەل» و «عەمەل» کە لە نالییەوە هەڵدەقوڵن، جگە لە «طەویل» پۆزایی «گەلێک» و جگە لە «قەصیر» پۆزایی «کەمێک» یشی لەگەڵدایە. لێرەدا نالی پتر خۆ دەشکێنێتەوە لەوەی سروشت بۆی قەراردادە کردووە. زێدە مەهارەتی نالی لەم نوکتەیەدایە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 208:

غوباری ئەو شەو و ڕۆژەن ماش و برنج
کە تێکەڵن شەبەهی صوبح و شام و شیر و قیر

شەرح دراوە کە چۆن ڕدێنی ماش و برنج «... مووی ڕەش و سپیی تیا تێکەڵ بووە وەک تێکەڵیی «بەیانی» و «ئێوارە» واتە شەو و ڕۆژ و، لەیەکەوە نزیکیی «شیر» و «قیر» کە بە دیمەن تەنها تیپێکیان لە یەک جیایە و لە ڕاستیشدا یەکێکیان سپی و ئەویان ڕەشە». ڕاستییەکەی، نالی نەهاتووە «لە یەکەوە نزیکی شیر و قیر» باس بکات بەڵکوو مەبەسیەتی تێکەڵبوونی شیر و قیر وەک تێکەڵبوونی شەو و ڕۆژ ڕەنگ بدەنەوە وەک ڕەنگی ڕدێنی ماش و برنج، مەسەلەکەش هێندە ئاشکرایە بە دوا کەوتنی ناوێ.

لەو شەرحەی بۆ بەیتی دووهەمی لاپەڕە 208 دراوە، نائارامم: نازانین «هەموو موو» و «لەسەر» و «مونەووەر» ئایا چۆناوچۆنی نووسراون چونکە لە سەردەمی نالی «هەمو» هەر «همو» دەنووسرا ئنجا ئەگەر «مو»ی بە دوادا هاتبێت ببێتە «هممومو» ئایا «هموم»ی عەرەبی پەیدا دەکات یان نا؟ «لەسەر» کە «لە سر» بنووسرێ بە ج مەعلووم «لە سیرر، سر» مەتڵەب نییە؟ کێ دەڵێ «مونەووەر» کە «منور» بنووسرێت نابێتە «مونەوویر»؟ خولاسە پشت بەو خوێندنەوەیەی خاوەن تێکستەکان بۆی چوون نابەسترێ و مانای بەیتەکە وەزەحمەت دەکەوێ. چەند بەیتەکەی تری ئەو قەصیدەیە بایی دڵنیایی خوێنەر نیشانیان پێکاوە. شەرحەکە «سپی نەذیر»ی لێ قبووڵ دەکەم بە هەدیەیێکی گرانبەها.

قەصیدە تورکییەکە دەمێنێتەوە بۆ تێوەڕامان: بەیتی یەکەمی لە لاپەڕە 217 و بەیتی دووهەمی لاپەڕە 218 قافیەکەیان وشەی «یر»ە بە واتای جێگە. «یر»ی یەکەم وشەی «نیجە»ی پێش کەوتووە. وەک بزانم ئەم وشەیە بە واتای «چۆن» دێت نەک «چەند» وەک لە شەرحەکەدا بۆی چووە، ئنجا نەشمبیستووە وشەکە لە وتوێژی ئەدیبانەدا بەکار هاتبێت. ئەمە دەڵێم زۆریش ئاگاداری سەروبەری ئاخاوتنی تورکی نیم. بەڵام لە ئاست دێڕی سێهەمی لاپەڕە 218 دا یەک تێبینیم هەیە، بەیتەکە وەها ڕۆیشتووە:

عکس زولفک قدحی دیدەی گریانمدە
نشئەی سنبل تر، شیوەی نیلوفری وار

من وای بۆ دەچم کە لەوانەیە وشەی «قدح» بە ئەسڵ «قزح» بووبێت چونکە قوزەح ڕەنگینە لەگەڵ سونبولی تەڕ و نەیلووفەری چاوی بە فرمێسک دەگونجێ.

دەشبوو قەصیدەکە بە یەک جۆرە ڕێنووس بێت نەک «شیوەی» لەتەک «سنبل تر» و «نشئەی» هەڕەمەیی بنووسرێن. ئنجا «زولفک» کۆنەڕێنووسی تورکی بەکارهێناوە کە بە «زولفن» دەخوێندرێتەوە.

بەیتە تورکیەکەی لاپەڕە 219:

نفس ساعت گیپی ایشلرسه گرياد ايله طاعتدر
بر انک قورمەسی پیریولنه احیای ساعتدر

لە واتای «احیای ساعت» دوو جۆر لێکدانەوە کراوە، یەکیان بە مەعنای کات، واتە: زیندووکردنەوەی شەوە بە تاعەت. دووهەمیان زیندووکردنەوەی سەعاتەکە خۆی. وابزانم واتای سێهەمی هەیە کە «قیامەت» ڕادەگەیەنێ تاعەتەکە درێژ دەکاتەوە هەتا ئەو ڕۆژە. لە ئایەتی «ان الساعة أتية لاريب فيها» و حەدیثی «جئت والساعة كهاتين» وشەکە قیامەتی لێ مەبەستە. ئەو حەقەشم هەیە بڵێم، کە لە بەیتەکەدا چ هێمایەکی ئەوتۆ نەبێ وشەکە بۆ شەو بباتەوە مەگەر عادەتی سلوکی شەوانە کە لە لاوە دەزانین هەیە، ماناکەی «قیامەت» حەوجە بە پاڕانەوە نییە بۆی تا قبووڵ بکرێت، وەک مووی لووت بە لمبۆزی بەیتەکەوە دەنووسێ.

لە لاپەڕە 221 بەیتی یەکەمی غەزەلەکە:

خاو و بێ خاوی دو زولفی خاوم ئەز
چاوە چاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

بەداخەوە فاتیحی جوانەمەرگ هێمای بۆ ئەو لێکدانەوەی من ڕوونم کردەوە بۆی، نەکردووە، ڕێی هەبوو ئیشارەتێکی بۆ بکات وەک بۆ لێکدانەوەکەی مامۆستا شوکری کردووە. ئەوەی من بۆی چووم و لە بەرایی ئەم نووسینەدا باسم کردووە وردەکاری و گەوهەرچنی نالی دەردەخات، چی دەمێنێتەوە لە واتای ئاشکرای وشەکان شتێکی عادەتی و جوانە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 222:

ناری سینەم گەر نەبێ، غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ، سووتاوم ئەز

لە شەرحەرکەدا ڕاستەواتای وشەکان لێکدراوەتەوە. وابزانم لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* یان لە وتووێژدا لایەنێکی گرنگی شرایەوەی بەیتەکەم ڕوون کردۆتەوە، ڕەنگە بۆ فاتیحیشم دەور کردبێتەوە: ئەم بەیتە یەکسەر لە بەیتێکی تەصەوفی عەرەبی وەرگیراوە ئەمە دەقیەتی:

فلولا زفيري اغرقتني ادمعي
ولولا دموعي احرقتني زفرتي

واشدەزانم بەیتەکە هی «بوصیری»ی خاوەن «بردية وهمزية»یە.

نالی لە خواستنەوەی واتای ئەم بەیتەدا مەهارەتێکی سەیری نوواندووە: کە دەڵێ «ناری سینەم گەر نەبێ غەرقم» هۆی غەرقبوونەکەت پێ ناڵێ تا لە نیوەبەیتی دووهەمدا «ئاوی چاوم» دێت نوکتەکەت بۆ ئاشکرا دەکات. لەم نیوەدێڕەی دووهەمیشدا کە دەڵێ «سووتام ئەز» هۆی سووتان دیار نییە، دەبێ بچیتەوە بۆ میسرەعی یەکەم وا لەوێدا «ناری سینەم»ی بۆ ساز داویت: ئەم هێنانوبردنەی نیگا و زەینی خوێنەر لە بەرو دوای بەیتەکە بۆ وەدەستهێنانی تەواوی واتاکەی هەر لە شاسواری وەکوو نالی دەوەشێتەوە، سەیریش لەوەدایە کە ئەم سیحرکارییە نەک هیچی زیادی تێ نەچووە بەڵکوو بە لێ گل دانەوە و شاردنەوە و خامۆشی بلیمەتی و مەهارەتەکە و جوانی بەیتەکە ساز بووە. هەرچی بەیتەکەی بوصیرییە لە هەر نیوەبەیتدا هۆی دیاردەکەی بە دەستەوە داوە وەک بڵێی نیوەبەیتەکان خۆیانیان بەتاڵ کردۆتەوە لە چاو ئەوەی نالی کردوویەتی.

لە ئاست بەیتی دووهەمی لاپەڕە 222:

غەیری زوڵفی تۆ کە ڕشتەی عومرمە
دەست لە «مافیها»ی زەمان بڕیاوم ئەز

شەرحەکە دەڵێ: ئەگەر زوڵفی یار نەبێ، کە هەناسە هەناسەی عومری شاعیر بە یەکەوە ئەبەستێ، هەر هەناسەیەکی بگری دوا هەناسە ئەبێ و، پەیوەندی بە شتێکی ترەوە نابێ بە دوای ئەوەدا بێ.

من وەهای بۆ ناچم: نالی دەڵێ زوڵفەکەی یار ڕشتەی عومرمە، عومریش زەمانە و لەگەڵ ڕۆژانی تەمەنی هاوجینسە کە شەو و ڕۆژیش هەر زەمانن. جگە لەمە: دەکرا بگوترێ لێدانی دڵی بەو ڕشتەیە بەستراوە، هەر نەبێ لێدانی دڵ و خوێنەکە و دەمارەکان هەمووی بەشێکی وجودی شاعیرن کەچی بای هەناسە لاوەکییە و ناویشی نەهاتووە یاخود، خوردتری بکەینەوە، زوڵفەکەش لە بەیتەکەدا نەلەراوەتەوە هەتا تارمایی با بێتە خەیاڵمان. لەمانە هەموو تێپەڕکەین: نالی بە ئیصرارەوە سوورە لەسەر هێندی کە لە هەموو دنیا غەیری عومرەکەی کە بڕیتییە لە زەمان شتێکی دیکەی مەبەست نییە ئەویش لە قودسیەتی ئەو زوڵفەیە کە ئەجزای عومری بەیەکەوە دەبەستێتەوە. لێرەدا تێبینییەکی گرنگ هەیە واتاکە خەستتر دەکاتەوە: نالی زەمانە و عومر و ڕشتەی زوڵفی وەها تێک بەستووە و لێکی گرێ داون کە موحتاجی فکرەی هەناسە نەمێنێ وەک ئەوەی کە هەناسە ڕابگرێت بۆ چەند دەقیقە زوڵفەکە پێوەندیی ڕشتە و عومرەکە بەردەوام دەکات، هەر زولفەکە بڕا عومرەکە دەبڕێ. کە دیتمان هەناسە بڕا و عومر بەردەوام بوو. خولاسە و بێگومان نالی بۆ دەوامەی عومری چاوی بڕیوەتە زوڵف، لەوە بەولاوە «مافیهای زەمان»ی مەبەست نییە.

لە بارەی «مافیها»ی زەمانەوە کە شەرحەکە دەڵێ، دەبوو «مافیە» بێ چونکە زەمان نێرە نەک مێ، گلەییم لەو تێبینییەی شەرحەکە نییە هەرچەند دڵم دابین نەبوە بە سەلماندنی سەهووی نالی لە ئاست نێری و مێیی زەمانەوە، بەڵام خۆم لێ کەڕ دەکرد هەتا ئەمڕۆکە، ڕێکەوتی 1996/3/17، کە بە نووسینەکەی خۆمدا دەهاتمەوە بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی کردبێتم، لە هێکڕا شەبەنگی واتایەک بە زەینمدا هات ئەو گرفتەی دەرەواندەوە. نالی کە دەڵێ «دەست لە مافیهای زەمان» وشەی دەست دەکاتە مەرجەعی ڕاناوی «ها»ی مێینە کە لە عەرەبیدا «ید - دەست» مێیە. ئەو «ما»یەی بە «اسم موصول» دەناسرێ و ئەو شتانە دەگرێتەوە لە ناو دەستی نالیدان، هەمووی هی زەمانن، واتە هەر شتێکی سەر بە زەمان بێ و پێوەندییەکی، هەر چۆنێک بێ، بە نالییەوە هەبێ، نالی دەستی خۆی بڕیوە لەو شتانە. ئنجا کە دەستی نالی بڕا لە زەمانە، هەر دەمێنێتەوە زوڵفەکەی

یار کە ڕشتەی عومریەتی. بەو پێیە عومری نالی بە زەمانەوە بەند نییە، هەر ڕشتەی زوڵفەکە بەردەوامی کردووە و دەیکات، چ کاتێک ڕشتەکە پسا نالی بە مردوو حیسابە.

لە ئاست بەیتی کۆتایی غەزەلەکە لە لاپەڕە 223:

ئەی ڕەفیقان! صوحبەتی «نالی» مەکەن
بۆچ؟ کە من لەوڕا وەکوو بەدناوم ئەز

خۆزی تێکستی دیکەی ئەم بەیتەش لە دەستدا دەبوو: من دیتوومە «گەلێ بەدناوم ئەز» هاتووە. جگە لەم وشەیە هی دیکەشم دیتووە جودا لەم تێکستە بەڵام نایەتەوە بیرم، ئەمما دەزانم «لەوڕا»ی تێدا نەبوە. ئەم «لەوڕا»یە لە نێوان فەقێیاندا، کاتی دەرس وەیا موناقەشە، دەبیسترا نەک بە واتای «لێرەدا» بەڵکوو بە واتای «چونکی». ڕاستییەکەی نیوەبەیتی دووهەم جێی متمانە نییە و ناقۆڵایشە، مۆسیقای شیعری تێدا نییە. «کە من لەوڕا وەکوو» بەهیچ پێوانەیەک لە قەبەڵ نالی، بگرە چ شاعیرێکی دامەزراو، ناکرێت. هەر نەبایە «بۆچ کە لەوڕا من وەکوو بەدناوم ئەز» کمێکی ناقۆڵاییەکەی لادەبرد، هەرچەند هاتنی «من» لەگەڵ «ئەز» بۆ هەڵنانی یەک جوملە لە گەپی منداڵ دەکات کە حەزی چووبێتە «ئەز». «وەکوو بەدناو» هۆی نەسیحەتەکەی بێهێز کردووە چونکە «وەکوو» بۆ تەشبیهـ دەستووری «قاعدة التشبیە نقصان مایحکی» لە بەدناوییەکەی دادەشکێنێ. ئەم بەیتە بە هیچ جۆرێک و لە هیچ ڕوویێکەوە کەڵکی شیعری پێوە نییە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 224:

هەی کەرێکم، بوو چ پەیکەر؟...

شەرحەکە دەڵێ: «چو پەیکەر...» ڕاستە بە واتای «وەک پەیکەر»، هەموو نوسخەکان چ پەیکەریان نووسیوە و بەهەڵەدا چوون. کەچی شەرحەکە لە سەهوودایە چونکە «چ پەیکەر» ڕازی نییە ئەو کەرە وەک پەیکەر بێ، دەیەوێ پەیکەرێکی سەرسوڕهێن و دەگمەن و بێمانەند بێت، وەک کە دەڵێی، چ بلیمەتێک!! چ نازدارێک!! چ ئافرەتێک!!.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 225 کە ئەمە دەقیەتی لە کتێبەکەدا

بن زگ و جەبهەت سپی، کلک ئێستر و دامەن سیا
یەککە تاز و، سێ بر و، دوو باد و، شەش دانگ و درێژ

بەلای منەوە لە تێکرای تێکستەکانی دامەنی لاپەڕەکە بەیتەکە بەم شکڵە ڕاست دەردەچێ:

بن زک و جەبهەت سپی، کلک و سەر و دامەن سیا
یەککە تاز و، دوو بر و سێ باد و شەش دانگ و درێژ

«کلک ئێستر» لە بەیتی سێهەمی لاپەڕەکە هاتووە، ناشێ لە مەودای وەها کورتدا دوو جاران بگوترێتەوە. ئەو ژمارانەش «یەک، دوو، سێ و شەش» بە دوا یەکتردا بێن نەک «یەک،سێ، دوو...».

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 226 «لاکین بێ کرێژ» دووره لە زەوقی شاعیرانی کورد، هەر نەبا «لێکین» بووایە وەک حاجی قادر دەڵێ: «نەزەربازن وەلێکین دوور بە دووری». بەڵام بێگومان «ئەمما بی کرێژ» لە بارترە، وەک لە هەندێ تێکستدا هاتووە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 238:

ئەی دڵ! خەراجی حاصڵی ظوڵماتی بەحر و بەڕ
میراتی ئیعتیبارە لە فرزەندی فەیلەقووس

شەرحەکە «فرزەندی فەیلەقووس»ی بە ئەسکەندەری مەکەدۆنی لێک داوەتەوە: وا دەزانم مەبەستی ئەسکەندەری زولقەرنەینی ناو کتێبی ئەسکەندەرنامەیە کە گۆیا هەموو دنیای گرتووە بە تاریک و ڕووناکیەوە. دەشڵێ: «ئەوەی بۆ بنیادەم دەمێنێتەوە تەنها ئەو میراتەیە کە لە پێشینان بۆمان ماوەتەوە...» وەک بۆی دەچم مەبەسی نالی ئەوەیە کە «ئیعتیبار» واتە عیبرەت و پەند وەرگرتن لە جیهانگیریی ئەسکەندەر تەنها میراتێکە بۆمان ماوەتەوە، هەرچی «خەراجی حاصڵی ظوڵماتی بەحر و بەڕ» هەیە لەوەی زولقەرنەین وەری گرتووە لەو عیبرەتە بەولاوە هیچی نەماوە و نامێنێ.

لە لاپەڕە 247 بەیتی کۆتایی غەزەلەکە ئەمەیە:

یا گەداییکە غەنی، یا پادشاهێکە فەقیر
لەم دووە خاڵیی نییە «نالی» لە ڕووی حەددی وەسەط

شەرحەکە وەهای بۆچووە کە نالی خۆی بە «گەدای غەنی» داناوە هەرچەند پاتەوپات دەری نەبڕیوە گۆیا بەیتەکە ڕادەگەیەنێ کە نالی یا دەبێ خۆ بە دەسەڵاتدارەوە هەڵنەواسێ و هەژاری ماڵی دنیا بێ بەڵام لە دەروونا ساماندار بێ، یان دەبێ خۆی سووک و بێسەنگ بکات تاکوو لە بارەی ژیانی ماددیەوە وەک پاشا بژیت. ئەم شەرحە عەکسی مەبەس و واتای بەیتەکەیە، چونکە گەدای غەنی دەکاتەوە بێ سەروەتی دنیایی و دەوڵەمەندیی دڵ و دەروون. پاشای فەقیریش دەکاتەوە دەوڵەمەندیی دڵ و دەروون و دەستبەتاڵ لە ماڵی دنیا: گەدای غەنی و پاشای فەقیر پێکەڵپێکن چونکە گەدا فەقیرە و غەنی پاشایە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 248 وشەی «مەحاڵ» نووسراوە. وا دەزانم «محال» بە «موحال» دەنووسرێت. لە بەیت دووهەمدا:

مەعنایی نوور و ظوڵمەت و نەشری حەیات و مەوت
بوو، ڕوو و زوڵف و ڕۆژی ویصال و شەوی فیراق

شەرحەکە بەیتەکەی لە قەبەڵ پێوەندیی نالی خۆی و خۆشەویستەکەی کردووە... ڕاستییەکەی، واتای بەیتەکە تێکڕای خەڵق و جیهانی بەرین دەگرێتەوە کە نالیشی بەردەکەوێت. نوکتەیەکی زێدە گەورەش لە دەقەکەدا شرایەوەیە: هەرچی «ڕوو» و «زولف»ـە تەنها «نوور» و «ظوڵمەت» دەگرنەوە. هەرچی «ڕۆژی ویصاڵ» و «شەوی فیراق»ـە سەرلەبەری نوور و ظولمەت و نەشری حەیات و مەوت دەگرنەوە: ڕۆژی ویصال کە نەشری حەیاتە لە هەمان کاتدا نوورە. شەوی فیراق کە «مەوت»ـە ئەویش لە هەمان کاتدا ظولمەتە. سیرڕی ئەم گرنگییەش لەوەدایە کە ویصال جگە لە دیتنی یار لەزەتی گەورەتری تێدایە کە گەیاندنە جێی ئارەزۆیە، شەوی فیراقیش جگە لە تاریکایی، مەرگیشی پێوەیە کە دوورکەوتنەوەیە لە یار. دەستەواژەی «نەشری حەیات و مەوت» دەشێ وشەی «نەشر» هەر بۆ حەیات ئیضافە بکرێت کە واتای ژیانەوەی مردووان لە ڕۆژی قیامەت ڕادەگەیەنێ. هەرچی «مەوت»ـە بێ نەشر ئەدای مەبەست دەکات.

لە بەرایی بەیتەکە وشەی «بوو» بێجێیە، «وەک» لەبارە. ناشزانم چۆن لە نووسینی کۆندا فەرقی نێوان «بوو» و «بۆ» کراوە تا لەو شەرحەدا تێکستی جودایان بۆ سازدات.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 249، نیوەدێڕی یەکەمی نووسراوە:

شیرینییو، لە تاڵییو ترشیی عیتابی ڕووت

وشەی «عیتاب» لەگەڵ واتای ئاشکرای بەیتەکە چ پێوەندییەکی نییە. لە شەرحدا بە زۆرەملێ جێگەیەکی لەق و تەسکی بۆ سازداوە گۆیا یار لە خۆیدا شیرینە بەڵام بە هۆی ئەو هەموو گلەیی و بناشتە تاڵ و ترشەوە کە ئەیکەیت... هتد هەموو غەزەلەکە عیتابێک و ترشییەک و تاڵییەکی تێدا نەهاتووە... لە بەیتێکی دوواتردا دەڵێ:
ئەی میهری میهرەبان...
من بە عومری خۆم هەر «خولاصە ڕووت»م خوێندۆتەوە و لە تێکستی دەستخەتدا وەهام دیتووە. هێنانی دانەیی سماقیش بە وەجهی «مفارقە» هاتووە و بەیتەکەی شیرنتر کردووە.

شەرحەکە وشەی «ناوچاو»ی هێناوە لە کۆتایی شەرحی بەیتەکەدا بە واتای «جەبین» یاخود هەرنەبێ کەوتۆتە ئاست شوێنی جەبین لە بەیتەکەدا. پێشتر نەمبیستووە «ناوچاو» «جەبین» بێت: دەگوترێ «ناوچەوان» کە کورتکراوەی «ناوچاوان». شەرحەکە دەڵێ «خاڵەکەی بە ناوچاویشتەوەیە وەک دەنکی ترشەسماق دێتە پێش چاو». ئەگەر «ناوچاو» «في العين - داخل العين» بێت هەر بیبیلە هەیە وەک دانە بێت... لە دەمی ئەم نووسینەدا دەنگم بە کەس ڕاناگات پرسی پێ بکەم لە بارەی واتای «ناوچاو»ەوە. خوێنەر سەرپشکە...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 250 وشەی «تەسبێح» هاتووە: بێگومان نالی نانووسێت و ناشیەوێ بنووسێت و نەشی توانیوە بنووسێت «تەسبێح» چونکە ئەوسا ئیملای ئێستاکە پەیدا نەبووبوو. شوبهە نییە لەوەدا کە نالی و هەموو نووسەران «تسبیح» یان نووسیوە و هەرچی ئەدیبە مەبەسی «تەسبیح» بووە نەک «تەسبێح».

لە بەیتی دووهەمدا کە «محاق» بە مانگی شەوی 30 داندراوە کە دەرناکەوێت، نەختێک کورتی هێناوە چونکە مانگی عەرەبی 29 و 30 ڕۆژی هەیە. واش دەبێ لە سەرەتای مانگدا لەبەر تۆز یان هەور مانگەکە نادیترێ، دەشێ مانگی 29 شەوی ببێتە 28 ڕۆژی، ئەمەش کاری خۆدزینەوەیە لە زانست بۆ وشکەئیمان. لە ئاست «بامی بامداد» و نیوەبەیتی دووهەمی دێرەشیعرەکە لە لاپەڕە 250 هاتووە کە ئەمە دەقیەتی لە کتێبەکەدا:

ئەی میهری میهرەبان وەرە سەر بامی بامیداد
دا مەهرِووان ببن بە هیلالی شەوی میحاق

شەرحەکە دەڵێ: نالی کە «سەربان» دەکا بە «مضاف الیە» لە ڕێی «ی» ئیضافەوە بۆ بامیداد، ئەو بامیدادەی کردووە بە شتێکی ماددی کە لە کاتیەوە گۆڕیوە بۆ جێگە، کاتیش ماددە نییە.

دەبێ بڵێم، من دڵنیا نیم لەوەدا نالی «بامی بامیداد»ی نووسیبێت چونکە بە زۆری ئەو «ی»ـەی ئیضافە لە شێوە نووسینی فارسیئامێز نەدەنووسرا. ئنجا ئەگەر بشسەلمێنین «بامی» نووسراوە تەگەرەی گەورەتر دێتە پێش چونکە «بام» (واتە: بان)ـی ڕاستەقینە نەبوو، هەر کات هەبوو، ئەو میهری میهرەبانە لەسەر چی ڕاوەستێ و بەرزبێتەوە هەتا ماهرِووان بێ نوور بکات... دەشیا بگوترێ لە دەستەواژەی «بام بامداد» دا مەعنای ئیضافە پەیدایە، ئەو ماددیەت و ناماددیەتە سێبەری ئەصلەواتان و زێدە جوانییەک لە بەیتەکەدا پێک دەهێنێت.

تێبینیم لەوەندەدا ناوەستێ، یەکێکی گرنگتر ماوە بیڵێم، شەرحەکە دەڵێ: «ئەی یاری ڕوومەت وەک خۆر و، بە بەزەیی! لە ئاسۆ هەڵ بێ و وەرە سەربانی سبەینان، تا هەرچی جوانی تر هەن لە تاو جوانیی تۆ هەموویان خۆیان بشارنەوە، وەک مانگی ڕۆژی سیی مانگ باریک و بێهێز ببن» (مانگی محاق نە باریک و نە بێهێز دەبێ چونکە دیار ناکەوێ).

ئەم واتایە لە تەک ڕاستینەی واتای بەیتەکە، وەک من بۆی دەچم، زۆر کورت دەهێنێ: نالی دەڵێ ئەی یار... سبەینێ وەرە سەربان هەتا هەموو ئەو جوانانەی ڕوویان وەک مانگە ببن بە هیلالی شەوی محاق. «هیلال» لە شەوی محاقدا نادیترێ. لە نموونەدا دەڵێم: کە گوتت «مرۆیەکی ئازاد کۆت و زنجیر کرا» ئازادییەکەی لەناو دەچێت هەرچەند مرۆکە خۆی هەر ماوە. هیلالەکەی شەوی پێشووش هەر ماوە بەڵام نووری نەماوە، نادیترێ. نالی لەم بەیتەدا وا ڕادەنوێنێ کە دەرکەوتنی یار لە بامدادا وەهای پرشنگ دایەوە کە نووری بەیانیشی شاردەوە خستییە ڕیزی شەو. دیارە «ماهرِوو» لە باری وەهادا دەجاران و سەد جارانیش نووریان پێوە نامێنێ و دەبنە هیلالی محاق... کەم وەها دەبێ موبالەغەی ئەدیبانەی دڵپەسەند بگاتە ئەم ڕادەیە. هەرچەند جێی لەباریش نییە بۆ شتێکی ئەوتۆیی سەر بە موبالەغە، بەڵام نییەتی سوودگەیاندن بە زەینی خوێنەر لێم خۆش دەهێنێ ئەم شاکارەی «تصوف» کە لە شکڵدا موبالەغە و لە سلووکی تصوفدا بە حەقیقەت دەرِوات:

یەک جورعە مەی ئەز حەریفی مەستەت برِەسەد
صەد چاشنەیی دەمی ئەلەستەت برِەسەد

ئین جام نیهادەئەند دەر تاقی بولەند
پا بەر سەر خویش نیهـ کە دەستەت برِەسەد

واتە: یەک قومە شەراب لە دەستی هاوبادەی مەستەوە پێت بگات، صەد تامی دەمی ئەلەستت پێ دەگا. ئەم جامەیان لە ڕەفی بڵنددا داناوە. دەبێ پێ لەسەر کەللەی خۆت دابنێیت هەتا دەستت پێی بگات. «دەمی ئەلەست» ئەو دەمەیە کە خوا لە خەڵقەندەی خۆی پرسی: «ألست بربکم؟» هەڵبەت ئیمانی ئەو دەمە کە ئیمانی دیتنە نەک بیستن و سەرگورشتە ئەوپەڕی ئیمانە کەچی شاعیری صۆفی هاوپەیمانیی لەگەڵ ڕابەردا پەسەندتر دەکات، صەد جارانیش پەسەندتر.

من وەها دەزانم مەبەستی لەوەدایە کە ڕووبەڕووبوونی خوا دەهشەتێکی وەها دەخاتە دڵ و ویژدانی بینەر بەبەریەوە نامێنێ لەززەت بەرێت: هەرچی ڕابەرە دەشتگەیەنێ بە پلەی خودایەتی و لەززەتیشت پێ دەبەخشێ.

مەبەس لەم چوارینە لایەنی موبالەغەی «پێ لە سەر کەللەت دابنێ...»یە کە موستەحیلە، کەچی موستەحیلەکەش بۆتە مومکین لە ڕێی «حەریفی مەستەوە».

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 250:

صۆفی لە فەقر و فاقە وەکو فاقە فاقی دا
تەسبێحی دام و دانەیە، ڕیشی دوو فاقی فاق

شەرحەکە دەڵێ: تەزبێحەکەی «صۆفی» لەو ڕووەوە کە بازنەییە وەکوو داو وایە و، ... من دەڵێم تەزبیح خۆی بریتییە لە دەنکەکان و لەو داوەی دەنکەکانی پێوە دەکرێن، بەوەدا تەزبێحەکە خۆی دەبێتە هۆی گرتنی چوێلەکە، یان تەیری دیکەی وەک کەو، سوێسکە... ڕاوچی داوەمووسکە دەنێنەوە، بە دەورییەوە دانەی گەنم، جۆ پەخش دەکەن. ئەمەیان وەسیلەیەکی ڕاوی خەلقە. وەسیلەی دووهەم ڕیشی صۆفییە کە بە شکلی دوو فاقی دەبێتە فاقە. تەنها یەک دانەی پێویستە کە مەل بۆی بچێت، نالیش لە «دام و دانە» خەمخۆریی ئەم لایەنەی کردووە چونکە «دانە»ی هاوڕێی «داو»ەکە لە قەبەڵ تەنها داوەکە نەکراوە (دەبوو ئەم بەیتە پێش کەوێتەوە لە بەیتی پێشووتر بەڵام هەڵکەوت یان ڕێکەوت وەهای هێنا)، بەکەڵکی فاقی ڕیشی صۆفیش دێت.

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە 251 کە ئەمە دەقیەتی:

«نالی» کە صەدری مەسنەدی تەمکینی تەکیە بوو
بۆ تۆ بووە بە دەربەدەری کووچەوو سوقاق

شەرحەکە لە وردەکارییەک بێئاگا بووە: وشەی «دەربەدەر» عادەتەن بۆ کەسێک دەگوترێ لە شارێکەوە بۆ شارێک، لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێک سووڕ بخوا. لەم بەیتەدا نالی کە بە زاهیر خۆی دەکاتە گەڕیدەی ئەم دەرگە بۆ دەرگەی سوقاقان، مەبەسیەتی یار بدۆزێتەوە، بە هەر نەوعێک بێ و بۆ هەر ماوەیەک بێت چاوێکی پێ بکەوێت، ئەم مەعنایە ڕاست دەردەچێ ئەگەر یار لە ماڵی خۆیشی نەچووبێتە دەرەوە بە مەرجێک نالی نەیدیتبێ: دەرگەی هەموو ماڵێک لێ دەدات و چاوێکی تێدا دەگێڕێ بەڵکوو... خواوڕاستان... ڕێکەوت با پێشی بگوترێ سواڵکەری دەربەدەری کووچە و سوقاق.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 251:

چییە گوارە گوناهی، وا بە نەستەق
بە گوێ هەڵتاوەسیوە، سەر موعەللەق؟!

وشەی نەستەق لە «نسق - نەسەق»ـەوە هاتووە و دەلالەتی ڕێکوپێکی هەیە. ئێستاش لە وتووێژی بازاڕی ترنجاندنی «ت» لە هەندێ وشەی بێگانە باوە وەک «کەستارە» لە جیاتی کەسسارە. دەڵێن «فیتراقی کرد» لە جیاتی «فراق - فیراق».

زاهیری بەیتەکە وەها دەنوێنێ کە گوارە هەڵواسراوە بە گوێچکەی گوارە خۆیدا وەک کە باو بوو زۆردار خەڵقی هەڵدەواسی بە گوێ، بە لووت، بە گەردەن... کەچی بە گوێی یاردا هەڵواسراوە سەرەوژێرێکی دەسترەنگینانە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 252 حیکایەتۆکەکی دڵپەسەندی ئەم ڕۆژگارەی لەگەڵدا هەیە: هەژاری شاعیر و زمانزانی نەمر لە ڕادیۆی قاهیرە، بەر لە دەیان ساڵ، بە دەم وتووێژەوە لە ئاست پرسیارێک لە بارەی بەهرەی نالییەوە گوتبووی:

دەخیلت بم نەخیلی یا ڕوطابی
وەها شیرین و، سینە نەرم و، دڵ ڕەق!

ئەم نەخیلەماڵی عەرەبە و هەزاران شاعیری بێڕەزای هەیە: یەکێکیان دارخورمای وەها عەزیز نەکردووە و بەم جۆرەی هەڵنەداوەتەوە. ڕەحمەت لە نالی و لە هەژاریش...

دەقی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 252:

سەراپای گرتووی زوڵف، بۆیە بوویی
موقەییەد هەم موخەلخەل، هەم موطەووەق!

وشەی «زوڵف» لە نیوەدێڕی یەکەمدا بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە، لە بار مجێزی مندا نالی پێی ڕازی نییە. وام لەبیرە بەر لە ساڵەها وەهام خوێندوەتەوە: «کە بوویی». دەقی نوسخەی «کم» و «من» لە پەراوێزدا کە ئەمەیە:

سەراپای گرتووی زولفەینی خاوت

چەندێکی دووریشە لە دەقی پەسەندکراوی شەرحدەر، بێگرفتە و عەیبی تێدا نییە. نیوەبەیتەکە دەبێتە «عامل» بۆ موفرەداتی نیوەبەیتی دووهەم. موخەلخەلیش لە خڵخاڵەوە هاتووە بۆ پێی.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 253:

لە پێت ئاڵاوە حەڵقەی ماری گێسووت
عەجایب حەییی بێ جان قەیدی موطڵەق!

شەرحەکەی تەواوە تەنها یەک نوقصانیی هەیە ئەویش لە «قەیدی موطلەق» دا کە مەبەس لێی عاڵقەی گێسووە بۆتە قەید و قەیدەکەش بەرەڵڵایە چونکە گێسووەکە نەبۆتە گرێ هەر ئاڵقەیە... بەڵام وشەی «مطلق»

که بوو بە وەصفی قەید یان هەر شتێک بێ هەڵدەگرێ هەمیشەیی و هەمەگیر بێت وەک کە دەڵێی «مطلق الزمان»، «إطلاقاً»، «موطلقاً»... هتد. بەم مانایە قەیدەکە دەبێتە هەمیشەیی لە پێیدا چونکە چەندێکی زوڵف شۆڕبۆوە لە پێی ئاڵاوە. بەڵام دیسانەوە نەبۆتە گرێ، واتە ڕێی هیچ شتێکی لێ نەبەستووە قەیدی موطلەق لە مەعنادا هەڵدەگرێ «مطلق القید» بێ، قەیدی هەمەکات بێت.

لە بەیتی دووهەم، لاپەڕە 253 کە ئەمە دەقیەتی بە پێی ڕێنووسی کتێبەکە:

کە لێڵ و سوور و کول بوو چاوی تیژت
ئەوەندە پێی دەڕێژی خوێنی ناحەق

وشەی «کە لێڵ» لە بەرانبەر وشەی «تیژ» دا بە ناچاری و لە ڕێی «تەداعی عکسی»یەوە دەبێ «کلیل - کەلیل» بێ واتە تیژی پێوە نامێنێ و وەک تیغی کولی لێ دێت. وشەی «کول» لە نیوەدێڕی یەکەم هاتووە بە واتای نەخۆشیی «کولی»یە نەک کولبوونی تیغە. دەگوترێ «ذهن کلیل» واتە زەینی نەبڕ، بێبڕشت. لەگەڵ ئەمەشدا وێنەی مەعنا لێدانەوەی شەرحەکە کە «کول»ی بە نەبڕ داناوە جلوە دەبەستێ.

بەیتی کۆتایی بڕە شیعرەکە لە لاپەڕە 254 ئەمە دەقیەتی:

شوکر «نالی» سەری خەصمت وەکوو گۆ
بە خواری، نەک بە یاری، کەوتە بەر شەق

شەرحەکە وەهای داناوە کە مەبەس لەو خەصمە -دوژمنە- زولفی یارە کە تێی ئاڵاوە و دەست و پێی بەستووە و... هتد (دەبێ شەرحەکە بخوێندرێتەوە).

ڕاستییەکەی من لەگەڵ هیچ وشە و شەرحێکی ئەو بەیتە نیم: هەرچی بەیتێکی ئەم غەزەلە زوڵفی تێدا هاتبێت بە مەدح و هەڵدانەوە بووە، چ هێما و نیمچەڕستە و ڕاگەیاندنێک نییە زولفی وەک خڵخاڵ و قەید و تۆق و ئالقەی مار ببێتە تۆپ و شەقی تێ هەڵدرێت.

بەیتەکە بێ تەئویل ڕیسواکردنێکی خەصمە کە ئەگەر نەشبێ لە پێویستدا پەیدا دەکرێ... ئەم غەزەلە لە لای «وحدة»ی مەعنای تێدا مەبەست نەبوە. لە گوارەوە بۆ ڕوطەب، بۆ زوڵف، چاوی کول و کەلیل، سەری خەصم واتا ئارایی کردووە و بەشێکی هەرە بەرچاوی شیعری فارسی و کوردی و زۆربەی وڵاتانی خاوەری موسڵمان لەم جۆرە بوون.

لە لاپەڕە 255 بەیتی یەکەم:

ئەی شۆخی بێ نیاز و گران ناز و غەمزە سووک؟
تیری موژەت نیشانەیی دڵ کون دەکا بە نووک

شەرحەکەی ڕێکە، بەڵام «بێ نیاز»ی کە لێک داوەتەوە «بە کەس موحتاج نەبووی» و ڕاستیشە لەم تەرزە جێگەیەدا واتایەکی دیکەش دەبەخشێت کە «جێی نیازی کەسیش نیت» چونکە لە خۆیان ڕانابینن تەما لەو هەموو جوانی و شۆخی و ناز و فەتتانییە بنێن.

دڵم بۆ ئەوەش دەچێت کە نالی لە دراوسێیەتی دوو وشەی «کون» و «نووک» - جاران نوک دەنووسرا - تەپکەیەکی نابێتەوە، وەک بڵێی، خۆڕایی نییە هەر کامێکیان هەڵگێڕیتەوە ئەوەی تر دەردەچێت... خەیاڵ دەگێڕم و بە شتێکەوە بەند نابێ.

لە کۆتایی بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە «سولووک» نووسراوە گۆیا وێڕای شێخ سولووکیش بەستەی کەمەندی زوڵفی یارە. «سولووک - سلوک بە نووسینی عەرەبی» ناوی واتایە نەک ماددە، ناشێ و نابێ بەستەی هیچ شتێک بێت... ڕاستییەکەی «سەلووک»ـە کە بە واتای «سالیک» دێت. شەرحەکە لە کۆتاییدا دەڵێ: دەشێ وشەکە سەلووک بێ... دەبوو لە سەرەتاوە «سولووک» ڕەت بکاتەوە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 256:

نەقدی دڵێ کە ڕائیجی سەودایی تۆ نەبێ،
مەغشووش و کەم عەیارە وو هەم قەڵب و هەم چرووک

شەرحەکە نەقدی بە زێڕ لێکداوەتەوە، نەقد یا پارەیە یا ڕەخنە و نرخاندنە. وشەی سەوداش کە شەرحەکە دەڵێ: «زێڕی دڵێ کە لە بازاڕی خۆشەویستیی تۆدا نەڕوا و تۆ پەسەندی نەکەیت و وەری نەگریت زێڕێکی خاوێن نییە» و لە قەبەڵ مامەڵەی کڕین و فرۆشتن کراوە، واتایەکی دیکەشی هەیە کە عیشقە. ئەم واتایە نەقدەکە دەکاتە خولیا و شەیدایی کە ئەویش ئەگەر بەلای ئەو گراننازەوە ڕەواجی نەبوو قەڵب و چرووک دەردەچێت. دەبێ خوێنەر بزانێ «نەقدی دڵێ...» لە هەر مەعنایەکیانەوە بۆی بچیت هەر دەبێتەوە خولیا و شێواوی و شەیدایی دڵ، بە مەجاز وەصفی «مەغشووش، کەم عەیار، قەڵب، چرووک» ئاڕاستەی نەقدینەی پارەی کردووە کە دەزانین دڵ پارەی لزووم نییە و پێشی هەڵناگیرێ!! نالی، نەقدی دڵ کە خولیا و خەیاڵ و عیشقە بۆ لای سەودای دەباتەوە کە ئەویش شتێکی دەروونییە، بەڵام وەصفی مەغشووش و کەم عەیار... هتد کە هەمووی هی ماددەیە «لە ڕێی ئیستیخدامەوە» بە مل سەودای مامەڵەی کڕین و فرۆشتن و بە مل سەودای عیشق و دڵداریدا دەهێنێ... ماددە دەبێتە ناماددی و بەعەکسیشەوە.

لە لاپەڕە 257:

دەستی چناری ڕووت و، سەری شاخ و، لێوی گوڵ
ڕازانەوە بە خەلعەتی دیبا وو بە بەرگ و تووک

لە شەرحدا «سەری شاخ» بە لووتکی شاخ «چیا» لێک دراوەتەوە: وادەزانم لووتکە شاخ لە نێوان «دەستی چنار» و «لێوی گوڵ» جێی نییە و نابێتەوە، مەبەسی لە «شاخ» لکەدارە کە دەگوترێ شاخی درەخت، وشەکە فارسییە.

لە لاپەڕە 257، بەیتی دووهەم:

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن
صاحێب کولاە و سایەوو بەرگن وەکوو مولووک

نیوەبەیتی یەکەمی بە دەقی خۆی لە لاپەڕە 191 هاتووە، لەویدا بەیتێکی «قربانی تۆزی ڕێگەتم»ـە. وشەی «صاحێب» نادروستە چونکە بێگومان نالی «صاحب»ی نووسیوە و مەبەسیشی «صاحیب» بووە بە ڕێنووسی ئەم سەردەمە. «کولاه» دەبوو «کولاهـ» بێت چونکە «ه» لە بری فەتحەی عەرەبییە نەک دەنگی «هـ» لە کوردی.

لە شەرحی بەیتی لاپەڕە 258 «ئێجگار» هاتووە، ڕاستییەکەی «ئێکجار- یەکجار»ە، ناشێ بێژەی بازاڕیی ناوچەیی جێگە بە وشەی ڕاست و دروست لەق بکات. شەرحەکە خۆی تەواو بێعەیبە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 259 ئەمە دەقیەتی:

ڕاییڵ و تار و، پۆیی کولووی بەفرە، ئابشار
با بای دەدات و ماسیی پێیدا دێ وەک مەکووک

وشەی «پێدا» نیوەبەیتەکەی لە لایەن کێشەوە تەنبەڵ کردووە دەبوو «پیا» بنووسرێت وەک کە نالی خۆی لە جیاتی «تێدا» هاتووە «تیا»ی بەکار هێناوە:

پەچەیی پەرچەمیی و پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

هەر هەمان «تێدا»یشی بەکار هێناوە بە پێی هەڵگرتن و داخوازی کێش. لە لاپەڕە 181 ئەم بەیتە هاتووە:

یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ
موشکین دەبی بە کاکوڵی غیلمان و زوڵفی حوور

لێرەشدا دەبوو «کاکوڵ» نەک «کاکۆڵ» بێت چونکە بێلزووم نەختێک کێشی نیوەبەیتەکە تەنبەڵ دەبێ...

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 260 کە ئەمە دەقیەتی:

شەبنم کە نەظم و نەثرە لە ئەوراقی غونچەدا
گۆیا بووە بە زار و زوبان و ددان و پووک:

شەرحەکە باشی بۆ نەچووە کە وەهای داناوە نالی لەم بەیتە و هی کۆتایی بڕە شیعرەکە مەدحی شاعیرییەتی خۆی پێ کردووە. مەدحەکەی خۆی لە بەیتی کۆتایی هاتووە کە دەڵێ:

نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفظی کەم و بچووک

بەیتی یەکەمیان شاکارێکە لەوانەی لە زەحمەت زەحمەتترە لە وێنەی زیهنەوە بڕژێتە قاڵبی وشە. نالی دەڵێ: شەبنم لە ئەوراقی غونجەدا نەظم و نەثرە. دەزانین ئاخاوتن یا نەظمە یا نەثر. کەواتە نالی جگە لە صورەتی

شەبنمی سەرپەلکەگوڵ دەیەوێ بە قسەشی بهێنێ. ئەمجار کە نەظم و نەثر لە ئەوراقی غونچەدا چەسپ بوو لەوە دەرچوو وتوویێژی سادە بێت، نەخێر لە «وەرەق - کە واتای کاغەزی لێ نووسین دەگەیەنێ» بوو بە نووسراو. نالی بەمەشدا واز ناهێنێ: وشەی «گۆیا» جگە لەو مەعنایەی لێتەوە دیارە «ناطق»یش ڕادەگەیەنێ. نووسینەکە بوو بە «ناطق - قسەکەر» کەسیش ناتوانێ لێی نەسەلمێنێ چونکە ئەوەتە «بووە بە زار و زوبان و ددان و پووک» کە تێکڕایان صورەتی غونچە شەبنم لێ نیشتووەکە دەکێشن. شەبنمی نەظم و نەثر هی ددانە کە ئەگەر پەخشانیش بێ هەر جوانە. زار ئەو هێندە کراوەییەیە کە جێگەی شەبنمی تێدا بۆتەوە و لە شکڵی تێکڕای غونجە عەکسی داوەتەوە. زوبان تیژایی و هەیئەتی غونچەکەیە کە ئەگر غونچە نەبایە و شکۆفە با لە زمانی نەدەکرد. پووک ئەو هێندە پەڕ و پۆرگەیە کە پەڕە نەپشکووتوەکانی لە خۆیدا گرتووە.

لە لاپەڕە 261 بەیتی سەرەتای قەصیدە، کە ئەمە دەقیەتی:

بە هاوین جەستە خەستەی دەردی گەرمام
بە زستان دڵ شکستەی بەردی سەرمام

شەرحەکە شێوەی ئاشکرای وشەکانی کردووە بە واتای بەیتەکە و هەر ئەمەیشی لە پێشدا بووە، بەڵام لە جیرانەتی «دڵ شکستە» و «بەردی سەرما» نالی بۆ ئەوەمان دەبات کە دڵەکە بە «بەرد - حجر» شکستە بووبێ جگە لە «بەرد» بە واتای ساردیی زستانە، کە شکستەکە دەبێتە شکاوی حەقیقی نەک هی داخوازیی شیعر. زستانیش لە ڕەهێڵی تەرزە و بەفر ئامرازی شکاندنی لە دەستدایە.

لە لاپەڕە 262 بەیتی یەکەم بەم دەقە:

لە قوربی «قاب قوسین»ی دو ئەبرۆت
منی «أدنی» چ دوور و دەربەدەر مام!

شەرحەکە لەوەدا نیشانەی پێکاوە کە بەیتەکە ئیشارەت دەکا بۆ ئایەتی «ثم دنی فتدلی فکان قاب قوسین أو أدنی» بەڵام بۆ ئەوە نەچووە کە لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 261 دەڵێ:

لە هێلانەی زەمیندا وەک شتور مورغ
منی قودس ئاشیان بێ باڵ و پەڕ مام

شەرحەکە «قودس ئاشیان»ی بە «هێلانەی ئاسمان» لێک داوەتەوە و «ڕاستیشی لێک داوەتەوە» بە هۆی ئەم «قاب قوسین»ـەوە «دوور و دەربەدەر» ما لە بەهەشت، لە ئاسمان. دەبوو شەرحەکە بڵێ «فکان قاب قوسین» و هەموو ئایەتەکە هی دەمی میعراجی پێغەمبەرە کە لە خوا نزیک بۆتەوە. بەڵام نالی لێک نزیکبوونەوەی دوو ئەبرۆی یار، کە نارەزایی دەگەیەنێ، دەهێنێتەوە بە هۆی دووربوونەوەی لە بەهەشت لە حاڵێکدا چەند «أدنی - هەرە نزیک» بوو. «ئەدنا»ش جگە لە نزیکتر واتای «زێدە دەنی - هەرە سووک» دەگەیەنێ کە پڕ بە پێستی دوورکەوتنەوەیە لە ئاسمان، لە بەهەشت.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 262 کە دەڵێ:

بەڵا گەردانی باڵات بم ئەگەر چووم
فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

شەرحەکە واتای ئەم بەیتەی لەگەڵ بەیتی دوواتریەوە تێک بەستووە کە دەڵێ:

نەفەس هەر وا لە ڕێدا دێت و نایێ
لە سەیر و مەیری ئەسبابی سەفەر مام

کە تێکبەستن هەبێ، مانیعیش نییە لە هەبوونیدا، جێی خۆی بوو بەیتی پایین لە پێشەوە بێت کە باسی سەفەری تێدایە و ببێتە پێشەکی بۆ چوون و نەچوون کە لە بەیتەکەی پێشتردا هاتووە:

نەفەس هەروا لە ڕێدا دێت و نایێ
لە سەیر و مەیری ئەسبابی سەفەر مام

بەڵا گەردانی باڵات بم ئەگەر چووم
فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

لە «دێت و نایێ»دا ڕادەگەیەنێ کە مردن «بە نەهاتنی نەفەس» شتێکی چاوەڕوانکراوە. بە خۆڕاییش نییە نالی لە حاڵی چووندا خۆ دەکاتە بەڵاگەردانی باڵای یار و لە حاڵی مانەوەدا دەبێتە فیدای هیندووی خاڵ: هەرچی باڵایە بزووتنەوەی لێ تەصەوور دەکرێ. هیندووی خاڵ نابزوێت. باڵا و بزووتنەوە و هیندووی خاڵ و مانەوە مناسبی یەکترن.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 263:

دەمێکە وا لەسەر پێیەک دەسووتێم
لە شەوقی تۆ بە میثلی مۆم و، هەر مام

دەبوو شەرحەکە تێکستی «لە شەوقی ڕووت» هەڵبژێرێت و لە جیاتی «مۆم» - کە ناشێ نالی وەهای نووسیبێت «مووم» بنووسێت. شەرحەکە خۆی لە «مۆم»دا گوتوەتی دەشێ «مووم» بێ بە واتای وەک مووم: (واتە وەک شەعرم) چونکە کە وەک موو بێ لە شەوقی ڕوو باشتر دەسووتێت کە ڕووناکە وەک ئاگر.

تەعبیری «لەسەر پێیەک» جگە لەوەی بێئۆقرەیی بە دەستەوە دەدات نالیش بە تەواوی دەکاتە شەبیهی مۆم کە مۆمیش لەسەر پێیەک دەستووتێ وەک نالی. دەبێ بشزانین، بەشی زۆری کورد لە جیاتی «مۆم» دەڵێن «مووم».

له ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە 264 شەرحەکە لە دیاردەیەکی گرنگ و بەرچاو خامۆشە، ئەمەش دەقیەتی:

وەرە قوربان! بە جان هەر دوو برا بین
کە تۆ بێ مادەر و من بێ پودەر[7] مام

شەرحەکە نەهاتووە ئیشارەت بدات بۆ ئەو ڕاستییە زلەی کە وتوویژی نالی لەم بەیتەدا لەگەڵ کەسێکە نێرینە «برا بین!» ئەگەر مەبەسی مێینە بایە دەیتوانی بڵێ: «وەرە قوربان بە جان خوشک و برا بین» ئەوسا سازدانێک لە ڕێی تەئویلی برایەتییەکی مەعنەوی بێدایکیی ئەو و بێباوکیی ئەم دەشیا. کە دەشڵێ «بە جان» پتر ڕێ خۆش دەکات بۆ تەئویلی ئەو خزمایەتییەی مانیع لە عیشقی نێوان خوشک و برا... بە هەمەحاڵ ئەگەر بێباوکیی خۆی و بێدایکیی دڵدارەکەی بە ڕاست بزانین، دیارە نالی ئەم شیعرەی لە دەمێکدا گوتووە کە لە عومرێکدا بووە «بێباوکی»ی پێوە دیار بێت نەک لە کامڵەیەتی پەنجا ساڵیدا. دەبێ بەر لە ئاوارەبوونی ئەم شیعرەی گوتبێ. بە زاهیر ئەگەر لە دەمی ڕیشی ماشوبرنجی گوتبێ دەبێ یارەکەشی لە تەمەنی «بێدایکەتی» تێپەڕی بێت. خۆ ناکرێ نالی لە دووری وڵاتە ئەم ئاهـ و نزایە بۆ بێدایکیی یارەکی بکات...

دیمەنەکە بۆ زەینی خوێنەر بەجێ دەهێڵم لەوەندە نەبێ کە دەشێ بەیتەکە قبووڵ بکرێ بە خەیاڵێکی سەربەخۆی شاعیر کە پێوەندایەتیی بە بەیتەکانی بەر لە خۆیەوە نەبێ.

لە لاپەڕە 264 موستەزادی «ئەی تازە جەوان» هەندێ لێکدانەوە هەڵدەگرێ، نالی کە دەڵێ: «ئەی تازە جەوان! پیرم و ئوفتادە وو کەوتووم» تەمەنێک ڕادەگەیەنێ زێدە پیر... بەوەدا دیارە چوونی بۆ مەدینە ئەو چوونە نییە کە ئاوارەبوونی هەوەڵ جاری بەرەو حیجاز ڕۆیی چونکە ئەوسا زۆری مابوو بۆ پیری. بێگومان چوونی ئەمجارەی بۆ مەدینە لە مەککەوە بووە.

لە لاپەڕە 299 سەرەتای قەصیدەی «ئەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕووسیاهی مەککە خۆم!» هەیە. لە شەرحدا وەهای بۆ چووە کە نالی لە کاتی ماڵاواییکردن لە مەککە، بەرەو ئەستەنبوڵ، ئەم برِە شیعرەی گوتووە. منیش عەینی باوەڕم هەیە بەڵام لەبەر ناوهێنانی زێدە پیری ناشێ ئەو سەفەرەی لە تەمەنێکی مامناوەنجیدا کردبێت. وادەزانم هی ئەو دەمەیە کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، نالیی لە مەککە دیتبوو بە پیری. باپیرم لە 1289 نالی بەجێ هێشتووە، دەبێ لەو ساڵەدا یا لە سەرەتای ساڵی 1290 بەرەو تورکیا چووبێت و هەر لە ئەستەنبوڵ ساڵی 1290 گیانی سپاردبێت.

لە میصرەعی یەکەمی لاپەڕە 265:

تۆ یووسفی نەو حوسنی لەسەر میصری جینانی

وشەی «جینان» لە کۆندا «جینان» دەنووسرا. شەرحەکە بۆ «جینان - جِنان» کە کۆی جەننەتە ڕۆیشتووە. دەشێ «جەنان - جَنان» بخوێندرێتەوە بە واتای دڵ و دەروون کە ئەمیان لە ڕووی سۆزی عیشقەوەیە.

---

7 - وابزانم «پدەر» ڕاستە لە جیاتی «پودەر».

شەرحەکە وای بۆ چووە ئەم قەصیدەیەی موستەزاد لە سەرەتاوە ڕووی لە پێغەمبەرە. هەرچەند بەڵگەیەکی ڕەتکەرەوە نییە دژی ئەم ڕایە بەڵام دیسانەوە هەڵدەگرێ لە سەرەتاوە سۆزی دەروون هەڵڕێژێ ڕووەو گەنجێکی خەیاڵی. شاعیرانی عەرەب لە کۆنەوە سەرەتای شیعریان بە شیوەن بۆ کۆنەهەوار دەست پێ دەکرد. «بُصَيري» لە «بردێة» پێشەکییەکی درێژی هەیە تا دەگاتە سکاڵا لەگەڵ پێغەمبەردا. نالیش دەشێ وەهای کردبێ، لە پێشەوە بە سێ پارچە موستەزاد ڕێی خۆش کردبێ تا دەگاتە قوببەی مزگەوتی پێغەمبەر لە مەدینە کە ڕووی تێ دەکات و دەڵێت:

ئەی قوببەیی طەیبە کە دەڵێی حوققەیی طیبی!
مەئوایی حەبیبی!
مسکێنم و بۆ خاکی عەطرناکە کە هاتووم
بەو بۆنەوە هاتم

وشەی «مسکێن» دەبێ «مسکین» بنووسرێ کە لەو سەردەمەدا ڕێنووسی ئەمڕۆکە پەیدا نەبووبوو. لە شەرحەکەدا «مسکێن»ی بە فەلاحی بێزەوی لێک داوەتەوە، ئەمەیش دوورە لە مەبەسی نالی و ناشێ کێشەیەکی ئیمڕۆکە هەیە لەسەر مڵکیەتی زەوی لە نێوان ئاغا و فەلاحدا بە دیاری بۆ بەر لە 120 ساڵ ڕەوانە بکەین. «مسکین» دوو واتای هەیە «شەرحەکەش بۆی چووە» یەکیان هەژار، دووهەمیان مسکاوی کە دەکات مشکین. نیوەی دووهەمی ئەم پارچە موستەزادە وشەکانی: مسکین، بۆ، عەطرناک «عیطرناک ڕاستە»، بۆنە هەمووی هەر دەوری بێن و بەرامە دەدەن.

لە لاپەڕە 267: «قوربانی بیلالم کە هیلالانە هەڵاتووم» دەبوو لە جیاتی «هیلالانە» نووسیبای «بیلالانە»: هەرچەند «هەڵاتن» بۆ «هیلالانە» دەست دەدات لە هەمان کات بۆ «بیلالانە»ش دەست دەدات کە لە دەستی زوڵم هەڵدەهات. زێدە هێزێکی «بیلالانە» لەوەدایە کە بە ڕێنووسی عەرەبی، کە «بلال» عەرەبە و بە ڕێنووسی کوردی کۆن دەنووسرا «بلالانە» واتە وەک بیلال و «بلا لانە» بێ لانە دەگرێتەوە کە نالی خۆی دەربەدەری بێلانە بووە.

لە موستەزادی لاپەڕە 270:

لەم خاکی دەری ڕەحمەتی بێ زەحمەتە، «نالی»
فێردەوسە مەئالی
حاشا کە لەمێدا ببمە سائیلی مەحرووم
هەرچەند لە عوصاتم

شەرحەکە کە دەڵێ: «... من هەرچەندە گوناهباریش بم، هەرگیز لەم شوێنەدا بێبەش نابم» بێ ئەوەی هۆی بێبەش نەبوون دیار بێ، ئا لەمەدا کورتی هێناوە. هۆی بێبەش نەبوون لە سەرەتاوە بەیان کراوە بە «لە ڕەحمەتی بێ زەحمەت» ئەگەر عصیانەکەی بە جەزا شوورابایەوە نەدەبووە «بێ زەحمەت».

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 271 کە ئەمە دەقیەتی:

حەنایی کردووە پەنجەی بە خوێناوی دڵی زارم
ئەمە ڕەنگە شەهادەت بێ کە کوشتەی دەستی دڵدارم

شەرحەکە بۆ ئەوە نەچووە ئایا بە چیدا دیارە کە کوشتەی یارەکەیەتی! زۆر بە سەیری ئیسپاتەکە وا لە کۆتایی بەیتەکەدایە کە دەڵێ «کوشتەی دەستی دڵدارم» چونکە وشەی «دڵدار» تەرکیبێکی ئیضافییە بە واتای «خاوەنی دڵ» ئیتر کە دڵ خوێناوی بێت و خاوەنەکەشی دەستی خۆی بە خوێن حەنایی کردبێت چ دەمێنێتەوە بۆ ئیسپاتەکە؟ ئەگەر گوتبای «کوشتەی دەستەکەی یارم» ئیسپاتەکە نەدەما.

لە جیاتی «ئەمە ڕەنگە شەهادەت بێ» دەبوو «ئەمە ڕەنگی شەهادەت بێ» نووسرابایە هەم لەبەر ئەوەی کە شوبهە ناهێڵێ وەک کە «ڕەنگە» گومان دەبەخشێ و هەم خوێنەکە سوورە و ڕەنگەکەی لە شیعرەکەدا دیارە.

بەیتی 272 کە دەڵێ:

عەجەب ئەستێرە شەو هەڵدێ لە تاو خوسرەوەی خاوەر
بە ڕووی تۆم دیدە هەڵنایێ شەو و ڕۆژ، گەرچی بێدارم

دەبوو لە جیاتی «بێدارم» بنووسرێ «بیدارم» چونکە وشەکە فارسییە و وەهای دەڵێن. کوردەکە بە عمومی «بێدار» دەخوێننەوە، تەنانەت حاجی قادر کە لە مەدحی خودادا دەڵێ:

بێ دار و بێ دیاری، بیدار و پایەداری

ئەم «بیدار»ە دەکەنە «بێدار».

شەرحی بەیتەکە مامناوەنجییە، بگرە نەختێک بەرەژێرترە: لەوەدا کە دەڵێ: ئەستێرە کە تیشکیشی لە ڕۆژ وەردەگرێ... هتد. ڕاستییەکەی چەند ئەستێرەیەک تیشک لە ڕۆژ وەردەگرن و تەنها پێنجیان لە ئێمەوە بە شەو دیار دەبن، بە پێی حەرەکەی ئەرز و ئەستێرەکان.

شەرحەکە وەهای داناوە کە ئەستێرە ترسی لە ڕۆژ نییە و کە ڕۆژ دیارە ئەستێرەکان لێی دەخەون... و بە شەویش کە دیار نییە جریوەجریویان دێت... ئەم بۆچوونە لەگەڵ دەقی بەیتەکە لە هیچ ڕوویێکەوە یەکتر ناگرنەوە. نالی دەڵێ: سەیرە ئەستێرە بە شەو هەڵدێت، دەبوو لە پەرۆشی دەرنەکەوتنی ڕۆژ هەڵنەیەن. کەچی چاوی من لە بەرانبەر ڕووی تۆدا هەڵنایەت هەرچەند بە شەو و بە ڕۆژ هەر بە خەبەرم.

نالی لەم بەیتەدا بە هونەری «استخدام»ی هەڵهاتن و هەڵنەهاتن جۆرەک «مغالطة»ی ئەدیبانەی زێدە ناسک دەکات کە دەمانخاتە گلەیی لە ئەستێرە بەوەدا کە شەوانە هەڵدێن و پەرۆشی ڕۆژیان نییە کە پەنهانە لە حاڵێکدا چاوەکانی نالی هەرگیز لە ڕووی یار هەڵنایەن. ناکرێنەوە، نە شەو، نە ڕۆژ... هتد، کەچی حەقیقەتی حاڵی ئەستێرە ئەوەیە کە بە ڕۆژ هەر یەکجارەکی نەبوو دەبن چ جایی هەڵهاتن و هەڵنەهاتن. چاوی نالی لە ڕاستیدا قەرزدارە لە ئاست نەمانی ئەستێرەی ڕەوو ڕۆژ چونکە هەر نەبێ چاوەکە هەیە و لە هەیبەتی یارەکەی هەڵنایەن ببینن. ئەگەر ئەستێرە زمانی هەبایە دەیگوت: چەند سەیرە نالی شەو و ڕۆژ هەمیشە کات لە ڕووی یاردا لە

جیاتی سرِانەوەی وجودی، تەنها چاوەکان لێک دەنێ.

حیکمەت و هێزی شاعیرییەتی نالی لەم بەیتەدا تەقڵەی بە هەموو قیاسێکی عادەتی لێداوە کە هاتووە حوکمی دادگاهـ بە تەبریەی تاونبار و تاوانبارکردنی بێتاوان دەردەچوێنێت و حوکمەکەش بە ڕاست و دادپەروەر وەردەگیرێ.

لە لاپەڕە 278 بەیتەکە بەم دەقە هاتووە:

ڕەنگ و ئەثەری شۆڕشی لەعلی نمەکینە
ئەم ئەشکە کە بەم سوورییو سوێرییە دەڕێژم

لە شەرحدا دەربڕاوە کە نیوەی دووهەمی بەیتەکە کێشی نالەبارە و لە نالی ناوەشێتەوە، ڕاستیشی بۆ چووە و دەڵێ هەرنەبایە «بەم سوورییو بەم سوێریە دەڕێژم» بووایە. ڕاستییەکەی بەر لەوەی شەرحەکە بخوێنمەوە منیش ئەم دەقەم بە دڵدا هات.

لە ئاست وشەی «شۆڕش»دا من وادەزانم «سۆزش» بێت، هەرچی شۆڕشە بە هیچ کلۆجێک بە واتای «ثورة» جێی نابێتەوە مەگەر «شوورش» لە «شوور - بە واتای سوێر» هاتبێت و «ش»ـەکەی کۆتایی پاشگری «اسم المعنى» بێت وەک کە دەگوترێ «گونجایش، ئاسایش و سوزش». لە کوردیدا دەنگێکی «ت» لێ زیاد دەکرێ وەک: فەرمایشت، خوایشت...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 279 کە ئەمە دەقیەتی:

بێ نییەتی تەقبیلی دەمت عاطیلە ڕۆژووم
بێ حەضرەتی میحرابی برۆت باطیلە نوێژم

وەهام لەبیرە، بەر لە ساڵەها، نوسخەم دیتووە نووسراوە «بێ زینەتی تەقبیلی دەمت...» ئیتر چۆناوچۆنی ئەم نوسخەیە نەهاتۆتە نێو تێکستەکان، یاخود لە کوێوە بە ئەصل ئەو جۆرە نووسینە پەیدا بووە نایزانم، بەڵام «بێ زینەت» لەگەڵ «عاطیل» جمرانەیە چونکە «عاطیل - عاطل» بە نووسینی عەرەبی بریتییە لە بێ زینەتی هەر وەک «ناصل» بریتییە لە بێ ڕەنگی. لەمە زیاتر هیچی دیکەی تێدا ناڵێم.

لە بارەی بەتی یەکەمی لاپەڕە 280:

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم
زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی، ئیستە خەمۆشم

شەرحەکە بەیتەکەی داوەتەوە بە شەڕی چینایەتی و چەوساندنەوەی هەژاران و کەیفچییەتی دەوڵەمەندان ئیتر کەس نییە لە کۆمەڵگەی وەهادا کڕیاری ئەدەب بێت. هەرچەند ئێرە جێی هەڵسەنگاندنی ئەم بۆچوونە نییە

بەڵام مەنتیقی شیعرەکەی نالی کە لە هەناوی و هۆشی یەکێکی هەژاری بێدەرەتان دەرچووە داوا دەکات نیگا فرەوانتر بێت بۆ تێگەییشتنی حاڵوباری ئەم جیهانەی کە لە هەزاران ساڵەوە بێ مەنهەج سەرەژێر بۆتەوە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ زۆربەی هەرە زۆری خوێندووی بەر لە سەد ساڵ و هەزار ساڵ کوڕە هەژار بوون دەبوون بە فەقێ و مەلا و شاعیر... سەیری مێژووی عەرەب بکە ئاخۆ چەند شاعیر و مەلا دەدۆزیتەوە لە نێوان پاشا و ئەمیر و دەوڵەمەندان. نالی گلەیی لە هەموو جیهانە، ئەویش بەپێی دابێکی بەربڵاوی نێوان زانا و شاعیر و ئەدیباندا، خۆ ئەگەر سەرلەبەری کورد زاراوەکانی نێو کتێبانیان، بە قودرەتی قادیر، زانیبایە یەک نانی سووتاوی بەکەس نەدەگەیاند... کوردستان خۆی پێشێلی داگیرکەر بوو، گەورەکانی پتر لە فەلاحەکانی ئیعدام دەکران چونکە فەلاح جێی مەترسی نەبوو بۆ داگیرکەر... هەر ئەوەندەی تێدا دەڵێم بۆ ڕوونکردنەوەی حاڵوباری کورد کە بە درێژایی مێژوو یەک «صراف»ی کورد پەیدا نەبوو چ جایی بانک... فەلاحی کورد کە مەکتەب دەکرایەوە لە دێیەکەی تای دەهاتێ لە ترسی خەریکبوونی منداڵەکانی بە خوێندنەوە کە لە هەموو عومری جارێک دووان نەبێ موحتاجی کاغەز خوێندنەوە نەبوو... هەر نەیسە!!

لە «میزانی ئەدەب» دا شەرحەکە بۆ «سەنگ و تەرازووی ئەدەب» ڕۆییشتووە و ڕاستیشی کردووە، بەڵام واتایەکی دیکەی هەیە لەبارترە لەگەڵ شیعر، ئەویش کێش و وەزنی بەحری شیعرە کە هەر بەحرەی میزانی تایبەتی خۆی هەیە، شیعریش خۆی ئەدەبە.

لە بەیتی لاپەڕە 281:

وەک طوڕڕەیی پێچیدەیی تۆ ساغ و شکستەم
وەک نەرگسی نادیدەیی تۆ خۆش و نەخۆشم

نەرگسی نادیدە هەم بەو مەعنایە هاتووە کە لە شەرحدا دەڵێ «نەبینراو» بەڵام نەک لەبەر خەواڵوویی بەڵکوو لەبەر ناز و شەوکەت کە نایەڵێ، بە دەگمەن نەبێ، بدیترێت و هەم بەو واتایەی کە میسل و مانەندی پەیدا نییە و نادیترێ. خۆش و نەخۆش بۆ چاوی یار بریتییە لە:

1. بێعەیبی بە واتای خۆش
2. سستی و بێهێزی کە لە نێو شوعەرا بۆ چاو بە مەدح ڕۆییشتووە و دەگاتە پلەی «نەخۆش».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 282:

شێخی ییو سەراپا دەڵەک و ڕێوی دەپۆشی
«نالی»م و بە ڕووتی لە هەموو دیدە دەپۆشم

دەبوو «شیخی وو سەراپا» نەک «شیخی ییو» بنووسرێت. خۆ ئەگەر «شێخیت و...» بوایە لە هەموان چاکتر بوو. ئەگەر نوسخەنووسان دەسخاوێنییان کردبێ بێگومان نالی بە پێی سەردەمی خۆی «شیخی و» نووسیوە و «شێخی وو» خوێندراوەتەوە.

شەرحەکە لە دوو نوختەدا دەبێ یارمەتی بدرێت: یەکیان ئەوەیە کە مەتڵەبی نالی لە پۆشینی دەڵەک و ڕێوی

تەنها مەبەسی جلوبەرگە نەک ئەخلاقی ڕێویانە، کە دەزانین دەڵەک ناوی فێڵبازیی بە دوواوە نییە و شیعرەکەش خاڵییە لە هێما بۆ لایەنی فێڵبازی. دووهەمیان کە دەڵێ «نالی»م هەم نازناوی ڕادەگەیەنێ و هەم «ناڵاندنم». نالی خۆی لە شیعری خۆیدا «نالی دەناڵێ»ی گوتووە نەک «دەناڵێنێ» کە ئەمیش هەر ڕاستە.

ئەم «لە هەموو دیدە دەپۆشم» بە دوای «ناڵیم بە ڕووتی» دا Paradoxy یەکی زێدە دەگمەن دروست دەکات بەوەدا کە:

1. نالی ڕووت (هەژار) تەنها چاو دەپۆشێ کە دەبوو خەریکی پۆشینی لەشی ڕووت بێ، چاویش چ پۆشاکێک بە خۆیەوە ناگرێ مەگەر لەفزەکەی «پۆشین» کە ئەویش:
2. لێرەدا بە واتای گەردەنئازادیی تێکڕایی هاتووە کە دەکێشێتەوە دەستبەتاڵبوون لە هەموو شتێک، ماددی بێ یا مەعنەوی. ئنجا سەیری ئەم «پۆشین»ـە بکە کە بە زاهیر جۆرێکە لە دارایی کەچی ئەوپەڕی ئیفلاسە.

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 283 کە ئەمە دەقیەتی:

هەم واریثی فەرهادم و هەم نائیبی مەجنوون
وا تێ مەگە، قوربان، کە گەدا، بولهەوەسێکم

شەرحەکە لەو میراتگری و وەکالەتەدا هەر عیشقی فەرهاد و مەجنوونی بۆ نالی تێ خوێندۆتەوە. جگە لە کۆهکەنی و بیابانگەردی کە هی فەرهاد و مەجنوونە: نالی لەمانە زیاتر وارسی سەرەنجام و چارەنووسیانە کە بریتی بوو لە مردن بە دەستی عیشقەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 284:

وەڵڵاهی کڵاوی سەری من چەرخی دەماڵێ
ببوایە بە دامانت ئەگەر دەست ڕەسێکم

تا ڕادەیەک لە هی نالی دەکات بەتایبەتی نیوەدێڕی دووهەم، هی یەکەمیان سوێندەکە تێیدا هەژارە ئەمە لە کوێ و «ئەڵڵا ئەڵڵا کە چ حوسن و چ جەمالێکی هەیە» لە کوێ.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 285:

هەر لەحظە دەڵێم من سەگی دەرگام و، ڕەقیبیش
دێتە سەر و چاوم کە منیش سەگ مەگەسێکم!

شەرحەکە پێکەڵپێکی واتا ئاشکراکەی شیعرەکەیە بەڵام وردەکارییەکی بچکۆلانە هەیە جێی بەتاڵە. وشەی «سەگ مەگەس» جاران «سگ مگس» دەنووسرا، ئەم وشەیەش وەکوو کۆمەڵێکی دیکە لە وشە و بەیت و بێژەدا لە خوارەوە بۆ سەرەوە دەخوێندرێتەوە. لە نموونەدا: «کل فی فلک» بەشێکی ئایەتێکی قورئانە. ئنجا کە ڕەقیب لەم جۆرە بێ لە ڕادەبەدەر وەڕسکەرە. لەم شوێنەدا کە بە ڕەقیب گوتراوە «سگمگس» ئەو لایەنەش دەگەیەنێ، مادەم بە دوو ڕووکاردا بڕوات و بنۆڕێت، دەشێ هەم موراقەبە بکات و هەم مونافەسە...

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

گرتوویە سەگت چاکم و لای تۆمەوە دێنێ
یەعنی وەرە «نالی» کە منیش دادڕەسێکم

شەرحەکە وای داناوە کە ئەو سەگە بەدکاری بەینی خۆی و یارە، یەخەی گرتووە بۆ لای یاری دەبا وەک دادڕەسێک، بەهاناهاتوویەک... ئەم مەعنایە لە بەیتەکە بێگانەیە چونکە ناشێ بەدکار دادڕەس بێ، ئەدی بۆ دۆست و برادەر چ دەمێنێتەوە. دەشێ بگوترێ نالی بە تەوسەوە یەخەگرتن و ڕاکێشانەکەی بۆ لای یار بە چاکەی سەگەکە لە قەڵەم بدات چونکە «بۆ لای یار بردن» ئەگەر هەر جۆرێک بێت هەر چاکەیە. دەشێ «دادڕەسی» سەگەکە بۆ یار بێ کە وەفاکاری تێدایە بە گرتنی نالی.

ئەو پێنج بەیتەی قەصیدەی «عاشق... دڵێ... نابێ کە بدا خۆی لە داوم» بەلای تەبیاتی منەوە هی دەمی نالی نییە مەگەر لە سەرەتای شاعیریەتی دابنابن هەرچەند بڕوا دەکەم هی سەرەتاییشی بێت نالی هەڵی ناگرێ بۆ دەیان ساڵ و لە خۆی بە شایەدی ناحەز بگرێت... هەر سەیرێکی غەزەلی دووا ئەوەوە بکەیت:

لایقی مەخزەنی طەبعە هەمو کەنزی غەزەلم
قابیلی ضەربی ڕەواجە زەڕ و زیوی مەثەلم

دەبینی ئاسمان و ڕێسمانە بەینیان.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 288:

لایقی مەخزەنی طەبعە هەمو کەنزی غەزەلم
قابیلی صەربی ڕەواجە زەڕ و زیوی مەثەلم

شەرحەکە وای بۆ چووە کە مەبەسی نالی لە «مەخزەنی طەبع» شوێنی چاپە گۆیا دەیەوێ شیعری لە چاپ بدرێت. لە بار تەبعی من، نالی بۆ ئەمە نەچوە. مەخزەن جێی داکردنە و پەنگ خواردووە، بەلای گەنجینەی تەبیاتی سازگاردا دەچێتەوە دەشێ تێیدا خەزن بکرێ، خەزن و کەنزیش هەر یەک شتن، کەنز لە گەنجەوە هاتووە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 289:

سایەیی پایە وەکوو باڵی هوما و بازی سپیم
نەوەکو بوومی قەدەم شووم و، نە هەمرەنگی قەلم

وا تێ دەگەم «بازی سپی» غەوثی گەیلانییە. لە دیار نیوەبەیتی سەرووداا «لەف و نەشری مورەتتەب» هەیە: باڵی هوما عەکسی بووم و بازی سپیش عەکسی قەلی ڕەشە.

له بەیتی یەکەمی لاپەڕە 290:

کەوکەبەی طەلعەتی شاهانەیی تۆم بورهانە:
کە لە سەر موددەعی، سوڵطانی موبینە جەدەلم

شەرحەکە وەهای داناوە نالی منەت بە سەر خاوەن طەلعەتی شاهانەدا دەکات کە لە بەرەکەتی سێبەری هوما صیفەتی نالیدا بەو پایەیە گەیشتووە. ئەم لێکدانەوەیە قبوولیش بکرێت لە پلەی دووهەمدا دێت کە نالی مەبەسیەتی «بورهان و سولطانی جەدەل»ی بەسەر موددەعیدا ڕاست بکاتەوە لە شان و شەوکەتی یارەکەیەوە. هەر لە بەیتی دوواتردا:

ڕۆژ سەری کوڵمتە ڕووناکیی نووری بەصەرم
شەو خەمی زوڵفتە تاریکیی طوولی ئەمەلم

دەردەکەویَ هەرچی خۆشی و ناخۆشیی لە ژیانی نالیدا هەیە لەو یارەوە سەر هەڵدەدات.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 290:

حەرەکاتم سەکەنات و، سەکەناتم حەرەکات
چوستە، سستی، قەوییە ضیعف و، سەریعە کەسەلم

شەرحەکە شتێکی باشی کردووە کە حەرەکات و سەکەناتی داوەتە بەر تیشکی مەقوولەیەکی زانستی «کەلام» کە دایناوە «الحركة كون ثان، في آن ثان، في مكان ثان. والسكون كون ثان في آن ثان في مكان اول». بە لای منەوە ئەو قەیدەی «آن ثان» لزوومی نییە: زەمان بە تەکان و بازباز نارِوات تاکوو دەمی دووهەم و سێهەمی لیَ بفامینەوە. ئەگەر بڵێین: «الحركة كون ثان في مكان ثان» شتێکمان نەگوتووە کورتی هێنابیَ لە چاو ئەو مەقوولەیەدا. هەروەها: «السكون كون ثان في مكان أول».

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 291:

بێش و کەم بیَ شکەم و حیرص، وەکوو طیفلی ڕەضیع
زاوییە بێشکەم و، بیَ شکم و بیَ حییەلم

وشەی «بێش» هەڵەیە، فارسەکە «بیش» دەڵێت. زاوییە گۆشەگیری تەصەووف و دەست لە دنیا هەڵگرتن ڕادەگەیەنیَ جگە لە تەسکایی جێگە. لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا «خۆشاهەنگ» دەکرێتە «خوشاهەنگ» چونکە فارسییە و بەیتەکەشی پیَ هەموارتر دەبیَ لەگەڵ کێشی بەحرەکەدا. «دوم نێش» دەکرێتە «دوم نیش» چونکە ئەویش فارسییە و وەهای دەردەبڕن.

پارچە شیعری لاپەڕە 293 و 294 لە شەقڵی نالی دوورە، ئەگەر بشسەلمێنین هی ئەو بێ دەبێ دان بەوەدا بهێنین لە مامناوەنجی بەرەژێرە هێندەش سادەیە شەرحی ناوێ. لە بەراورددا بۆ نموونە بەیتی سەرەتای شیعرەکە دەنووسمەوە:

عەزیزم، ڕۆحی شیرینم، دو چاوم
دەوای زامی دڵ و جەرگی بڕاوم

ئینجا بەیتێکی «حەزینە»ی کچی شێخ کەریمی بەرزنجیی کۆیە و خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵڵا دەنووسمەوە کە بۆ کیژێکی خۆی ناردووە:

عەزیزم نووری عەینم نەونیهالم
لە دووریت هەر وەکو بولبول دەناڵم

لە ئاست بەیتی یەکەمی لاپەڕە 296:

ئاوی سوێری چاوی و باری تاڵی لێو
سوێر و تاڵی دەم دەم و ژەمژەم دەخۆم

شەرحەکە وەهای لێک داوەتەوە کە نالی ئاوی فرمێسک دەلێسێتەوە و باری سەر لێوانی بە ددان لێ دەکاتەوە و دەیخوا... لزووم بەم وێنەی ناجۆر و دڵ شێوێن نەبوو: دەبوو دەلالەتی تالآیی دەمدەم و ژەمژەم لەو فرمێسک و باری سەر لێوە وەربگرێت...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 296:

تا سەری زوڵفت لەسەر ڕوو حەڵقەدا
من وەکوو ماری سەر ئاگر خەم دەخۆم

تەصویرێکی هێندە هونەرکار و شیرین و ڕەنگینە، مرۆ لەوانەیە دڵی نەیەت دەستی بۆ بەرێت... بەیتی یەکەمی لە لاپەڕە 298:

تاڵی بێ یار و دیار و تار و مار
عەلقەمی چی؟ ئەرقەمی چی؟ سەم دەخۆم!

لە شەرحەکەدا کە دەڵێ: «من تاڵیی غەریبی و بێ کەسی و دەربەدەری دەخۆم»... دەبوو بەیتەکە «دیاری تار و مار» بڵێ نەک «دیار و...» بە زاهیر وا پێ دەچێ ئەم بەیتەی، یان قەصیدەکەی، لە غەریبی و پاش تێکچوونی ئیمارەتی بابان گوتبێ.

ئەو تێکستەی لە جیاتی «غەمی عالەم» هاتووە «هەمی عالەم»ی پەسەند کردووە باشی بۆ چووە چونکە

جارێکیان «هەم» بە واتای «خەفەت» دێت، «هەمی عالەم» دەبێتە «خەفەتی عالەم» جارێکیان دەبێتە «هەم هی» عالەم دەخۆم.

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 301 وشەی «شەوارە» هاتووە، لەشەرحدا هاتووە: باڵندەیەکە بە شەوی تاریک ڕۆشنایی ئەبینێ و ڕێ ون دەکا و بە ئاسانی ئەگیرێ. وەک بزانم شەوارە ئەو ڕاوەیە کە بەشەو بۆ گرتنی مەلی ئاویی وەک قاز و مراوی بە چرا دەکرێ و مەلەکە هەر ڕووناکییەکە دەبینێ و سڵ ناکاتەوە و دەگیرێ... دیارە بە ئەصل شەوارە بە مەلەکە گوتراوە دوواتر بۆ ڕاوەکە بەکارهاتووە. دەبێ لە شەوی بێ مانگدا بکرێت.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 304:

لامەدە نالی لە ئەنباری جیرایەی صاڵحان
گەرچی ببیە خۆشە چینی دانەیی خەرمانی ڕۆم

شەرحەکە وەها دادەنێ ئەم بەیتە پەشیمانبوونەوە ڕادەگەیەنێ لەوەی پێشتر گوتوویەتی دژی کەسانێک چاویان بڕیوەتە خۆراکی مفتی حەرەمی کەعبە... وا دەزانم هەرچەند بێنێکی ئەم لایەنە لە بەیتەکە دێتە بەرهەست دیسانەوە «جیرایەی صالحان» جودایە لەو بژێوەی «ئەهلی وەسیلە و مەسئەلە» بە ئیلحاحەوە داوای دەکەن و هەر «بێنە بۆم» دەڵێنەوە.

بەیتی لاپەڕە 305:

دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە، جەوابی نادەم
موددەتێکە لە قەفەسدایە، عەذابی نادەم

شەرحەکە «جەوابی نادەم» بە ئەئویل دەبات بۆ واتای «بێ دڵیی ناکەم، وەڵامی نادەمەوە». لە نێوان عەشایر ئەم زاراوەیەی «جەوابی دا» بە مەعناع «ڕەتی کردەوە» بەکار دێت. ئەگەر ئەم واتایە نەبێ «عەذابی نادەم» جێی نابێتەوە.

نیوەبەیتی دووهەم هەر وەک شکڵنووس کراوە ڕاستە، بەڵام خوێندنەوەیەکی دیکەشی هەیە کە ئەمە وێنەیەتی: موددەتێکە لە قەفەس دایە عەذابی نادەم، واتە بەینێکە لە قەفەس داویەتە عەذابی بێ وەخت و سەعات، هەمیشەیی، هەقی خۆیەتی داوای ڕەت نەکەمەوە.

لە نیوەبەیتی سەرەتای لاپەڕە 306 یەک تێبینی و بیرخستنەوەم هەیە کە وشەی «گوڵ و مول» هاتووە «مول» بە «جۆرە مەی»ـەک لێک دراوەتەوە. تومەز چەندی ئەو «مول»ـە بە «مل» خوێندرابێتەوە هەر بە گەردەن وەرگیراوە بێ ئەوەی لە شەرحدا بۆ ئەو واتایەی «شەراب» ئیشارەت کرابێ.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 306:

گوتم: ئەی ماه دڵی من بە دڵی خۆت بکرە
گوتی: من بەردی بەقیمەت بە کەبابی نادەم

شەرحەکە وای بۆ چووە کە نالی داوا دەکات لە یار دڵیان بە یەکتر بگۆڕنەوە. وەک بۆی دەچم ڕاستەواتای بەیتەکە ئەمەیە: ئەی یار پڕ بە دڵت دڵم بکڕە. نەک پێمی بگۆڕەوە. لە نوسخەی تردا دیتوومە نووسراوە «... بە دڵی خۆت بگرە». هەڵبەت لە سەردەمی نالی «بکڕە»، «بگرە» هەر «بکرە» بووە لە نووسیندا. لەم «... بە دڵی خۆت بگرە»دا و لە «... بە دڵی خۆت بکڕە» لە ڕێی ئیستخدامەوە ڕێ دەبێ بۆ وەڵامەکە کە دەڵێ: بەردی بە قیمەت بە کەباب نادەم.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە ٣٠٧:

طەڵەبی سینەیی چاکم مەکە بەو چاوانە
سینەکەم چاکە بە ئینسانی خەرابی نادەم

شەرحەکە وای بۆ چووە کە نالی دەڵێ: سینەکەم چاکە، باشە بە ئینسانی خراپ و بەدی نادەم. وشەی «خەرابی» مەعنایەکی دیکەی هەیە کە «سەرخۆشی بەدمەست» دەگەیەنێ لێرەشدا وەصفی گلێنەی چاو «انسان العین» دەکات کە مەبەست لێی چاوی زێدە مەستی یارە. لە قەصیدەی لاپەڕە 255، بەیتی دووهەم «گەر مەست ئەگەر خەراب» هەیە. شەرحەکە «خەراب»ی وەها لێک داوەتەوە: ئەو سەرخۆشەی لە تام بەدەر سەرخۆش بێ، پێشی دەڵێن بەدمەست. وا دیارە لێرەدا ئەو واتایەیان بە دڵدا نەهاتبێت لەبەر سێبەری وشەی «چاک».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 308:

فاتیحە! تەسخیرە شاری دڵ بە طابووری ئەلەم
موددەتێکی زۆرە پاتەختە لە بۆ خاقانی غەم

لەم «فاتیحە» و لە «فاتیح»ی کۆتایی قەصیدەکە ئیشارەت هەیە بۆ «محەمەدی فاتیح»ی تورک کە ئەستەنبۆڵی گرتووە، گۆیا هەرچی ئەستەنبۆڵ بگرێت، لە لایەن پێغەمبەرەوە موژدەی بەهەشتی پێ دراوە. لە «فاتیحە»ی ئەم بەیتەدا هەڵدەگرێ مەبەست فاتیحەی تازیە و خوێندنی «الحمد لله رب العالمین» بێ وەک کە شەرحەکە بۆی چووە.

ئەم بەیتەی لاپەڕە 309:

تۆزێ ئایینەی سکەندەر وا بەدەم باوە، وەلێ
گەردی دامانی غەریبانە بلووری جامی جەم

به داخراوی ماوەتەوە، شەرحەکە پێی نەوێراوە. دەڵێ دنیا بۆ کەس نامێنێ تا سەر. ئەوەتە ئاوێنەی گرانبەهای پاشایەکی وەک ئەسکەندەر وردوخاش بووە. شووشەی ئاوێنەکەی جەمشیدیش بووە بە تۆزی دامێنی غەریبان... لێرەدا تێ دەگەین شکانی ئاوێنەی ئەسکەندەر کە ڕۆمییە تێشکانی تورکەکان ڕابگەیەنێ و نالی پەرۆشی بێت، خۆ جامی جەم هی ئێرانییەکانە دەبوو تای تەرازووی دالەنگاو بۆ نالی ڕاست بکاتەوە. منیش شتێکم لێوە دیار نییە تەرازووەکە ڕاست بکاتەوە ئەوە نەبێ کە بڵێین شاعیر بۆی هەبووە لە بەیت و دوو بەیتدا خۆ بدزێتەوە لە بابەتی هەڵبەست بۆ وێنەواتایەکی سەربەخۆ کە دڵی بۆی چووە و هاوئاهەنگیشە لەگەڵ ڕۆحی هەڵبەستەکە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 311:

«نالیا» بێ هیممەتی تاکەی بەدەست میحنەتتەوە
فاتیحییو ڕۆستەماسا، صاحیبی تێغ و عەلەم

شەرحەکە لەم بەیتەش هیچی بۆ نەکراوە ببێتە هۆی سەلماندنی ئەو تیغ و عەلەمە بۆ نالی! بە چیدا فاتیحە وەک سولطانی عوثمانی «محمد الفاتح» و هاوشانی ڕۆستەمە؟ من هەر ئەوەندەم بۆ دێ کە بڵێم مەبەس لە تیغ زمانیەتی وەک کە خۆی لە بەیتی لاپەڕە 654 دا دەڵێ:

ڕاستی جەوهەرییە تیغی زوبانی نالی
نەرم و توند، ئاوی گەلووگیرە قسەی پێ دەبڕێ

ڕەنگە بۆ «عەلەم» کارەکە وەزحەمەت بکەوێ مەگەر لە قەڵەم و شۆرەتی شاعیریەتیی خۆی ڕادیتبێ کە وەک عەلەم بە ئاسمانی شۆرەتی ناویەوە بشەکێتەوە.

دوو بەیتی فارسی لە لاپەڕە 313:

سوی مصر است مرا عزم از این لجهء غم
تا که در نیل کشم جامه ز بیداد و ستم

میرود نالی از اینجا چو حریص از دنیا
با لب خشک و کف خالی و چشم پر نم

شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کەوا ڕەنگە نالی ئەم شیعرەی پاش تێکچوونی میرنشینی بابانەکان گوتبێ... هتد.
مومکینە لە دەوری بابانەکانیش بیستبێتی پێوەندی هەبووە لە نێوان ئیبراهیم پاشای میسر و میری ڕەواندز.

ئەم بۆ چوونە زۆر کزە بەتایبەتی بیستنی پێوەندیی ئیبراهیم پاشا بە میری ڕەواندزەوە چونکە کە حکوومەتی بابان تێکچوو پاشای ڕەواندوز زووتر ئیعدام کرابوو. دەتوانم بڵێم هەرگیز نالی بۆ میسر نەچووە. چونکە خەتی بزووتنەوەی و نیشتنەوەی هێندە ئاشکرایە کە ناشێ سەفەری بۆ میسر تێیدا پەنهان بێ. ڕەنگە «بێداد و ستەم»ـەکە ڕووداوی ڕاستینە بگێڕێتەوە، ڕەنگیشە خەیاڵێکی برینداری شاعیرانە بێ، سۆز وەدەردەنێ و جوانکاری و واتاسازیی پێوە دەکات چونکە لە ژیانی نالیدا تێکچوونی حکوومەتی بابان گەورەترین کارەساتە پێی بڵێ «لجهء

غم» و بەجێ هێشتنی سلێمانیش تاکە شوێنە وەها عەزیز بێ بشێ وەک دنیای دنیاپەرست بێ کە لێی دەردەچێ کەچی: نالی کە بەرەو حەج دەچێ و موناجاتی ڕێی چوونە مەککە لە «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا»دا وەک موعجیزە دادەڕێژێ، دادوبڕوی ولاتکاولی و کۆستکەوتوویی هەلاتنی تێدا نییە، بە پێچەوانەوە نەفەسی خۆی دەشکێنێتەوە بەوەدا کە دڵبەندە بە دانیشتن لە وێرانەی نشیمەنەکەی: هانی نەفسی دەدات لەگەڵ عیشقبازاندا بڕوا بۆ ژیان لە مەککە و مردن لە مەدینە.

سەیری ئەم چەندە بفەرمووە:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حیرصی وێرانە!
لەگەڵ ئەم عەشقبازانە بڕۆ بازانە، ئازانە!

موسوڵمان لێرە مانی خان و مانت هەر نەمان دێنێ
پەشیمان بە کە دەرمانی نەمانت مایەی ئیمانە «مایەیی مانە»

بەقییەی عومری ضایع گەر مورادت پێ تەدارەک بێ
حەیاتی مەککەت و مەوتی مەدینەت جەبری نوقصانە

بەڵێ بەیتەکان دنیادزێوکردنیشی تێدایە بەڵام هەڵاتن و تێکچوونی حکوومەتی بابان و ظولم و زۆری تورکەکان هەر پەیدا نییە. من لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* گوتوومە نالی بەر لە تێکچوونی بابان چۆتە حەج، دەلیلیش لەو بەیتانە بەهێزتر هەر بە خەیاڵدا نایەت...

بگەڕێینەوە بۆ ئەو دوو بەیتە فارسییە - ئەو سێ بەیتە و بەسەرداچوونەوەیان، بەخێر، هەڵدەگرین بۆ ئەو دەمەی سرەیان دەگاتێ:

شەرحەکە لە وشەی «نیل» ڕووبارەکەی میسری ڕەچاو کردووە و بەس تەنانەت کە ڕەنگی «نیلی»ش بە شین دادەنێ دەیباتەوە بۆ ئەوەی کە «قوماش خرایە نیلەوە ئەبێ بە نیلی» واتە نیسبەتی بە نیل دەدرێ وەک کە بخرێتە «فورات»ـەوە دەبێتە «فوراتی». ڕاستییەکەی «نیل» خۆی ماددەیەکی شینە. لە واتائاراییدا نالی «چشم پر نم»ی دووجاران کردۆتە بنگەی فەندی «طباق». جارێکیان بەرانبەر «لب خشک - وشک» کە چاوەکە تەڕە بە فرمێسک. جاری دیکەش بەرانبەر «کف خالی» کە چاوەکە «پڕ»ە لە فرمێسک (وشک، تەڕ - خالی، پڕ). لەف و نەشری مشەووەشیشی تێدایە کە لە سرەدا «وشک» کەوتۆتە بەرانبەر «پڕ» - «خالی»ش بەرانبەر «نم».

بەیتی سەرووی لاپەڕە 316:

شەقی کە، غەیری حوببی تۆی تێدا بێ،
بە دەستی خۆت دڵم دەربێنە، قوربان!

ئەم «شەقی کە» چ شیرنایی پێوە نییە لە چاو «ئەگەر دڵ»دا، ئەوەندە نەبێ کە مەفعوولەکەی بە پەنهانی هێشتۆتەوە بۆ ئەوەی لە نیوەبەیتی دووهەمدا دەدۆزرێتەوە کە دڵە. وشەی «تێدا» کێشی بەیتەکەی تەنبەڵ و

ناجۆر کردووە، «تیا» دەست دەدات.

بەیتی سێهەمی هەمان لاپەڕە:

فوتووری چاوەکانت نانوێنی
بە نالی فیتنە بەس بنوێنە، قوربان!

شەرحەکە وشەی «نانوێنی»ی یەکەمی بە «ناخەوێنی»ی لێکداوەتەوە. ڕاستییەکەی «دەرخستن»یش لە هەمان شوێندا بە دەستەوە دەدات، ڕەنگە دەرخستنیش مەبەستتر بێت چونکە فتووری چاو زێدە جوانیی تێدایە. نالی حەقیەتی داوا بکا یار ئەو فتوورە نەشارێتەوە چونکە بە شاردنەوەی، نالی پتر دەشێوێ. هەر لەو توێکڵەدا دانەیەکی دیکەش هەیە: «بەس» بە واتای «زۆر»یش هاتووە، لەم واتایەوە نالی داوا دەکا یار فتووری چاوان دەرخات هەتا پتر مەفتوون بێ.

قەصیدەی لاپەڕە 317 «ڕەفیقان؟ من ئەوا ڕۆییم لە لاتان» بێگومان هەر پێنج بەیتی کە شەرحەکە دەڵێ دراوەتە پاڵ غەزەلێکی «کوردی»ماڵی حەلاڵی «کوردی»یە. بەیتی دووهەمی ناو شەرحەکەش:

بڵا سا شار بە شار و دێ بە دێ بین
لە دەس یاران بکەین طەییی وڵاتان

ئائەم بەیتە هەم لەگەڵ ڕوحی پێنج بەیتە ناوبراوەکەی یەکەم، سێهەم، چوارەم، پێنجەم و حەفتەم، کە بە یەقینی هی «کوردی»ـن چ خزمایەتییەکی نییە و هەم لە سەبکی نالی ناوەشێتەوە. خۆ هەرچی بێ دوای دەرکردنی پێنج بەیتەکە دەمێنێتەوە دوو بەیت کە شتێک نییە پێی بگوترێ غەزەل. قەصیدە کە لە شەرحەکەشدا هاتووە ئەو بڕە شیعرەی بۆ کوردی بردراوەتەوە سێزدە بەیتە، ئەمی ئێرە حەفتە، بەو پێیە هەشت بەیتی بێ مەکەمەکە هی کوردییە، ئەم دەقەی ناو شەرحەکە حەفت بەیتە بە لێ دەرکردنی پێنج بەیت کە کێشەی لە سەرە دوو بەیت دەمێنێتەوە بۆ نالی. ئنجا چۆناوچۆنی پێنج بەیت دەڕوا بۆ دوو بەیت کە چەژیشیان جودایە لەو پێنجە و ناڕوا بۆ هەشت بەیتەکە؟ دڵنیام لەوەدا کەوا نە نالی نە کوردی شیعریان لە یەکتر و لە کەسی دیکەش نەدزیوە. ئەم دوو بەیتەی جودا لە پێنجەکە (تاڕادەیەک بەیتی شەشەم مومکینە بدرێتەوە بە نالی) بە جۆرێکی نادیار و هۆیەکی کەس نەبیستوو لەلایەن ناسیخێکەوە کۆبوونەتەوە، ڕەنگە پتر لە ناسیخێک دەستی تێ وەر دابن، و نازناوی «نالی»ی خرابێتە کۆتاییەکەیەوە. ئەگەر بگوترێ چۆناوچۆنی کابرایەک لە خۆیەوە ئەم کارە دەکات، دەڵێم ئەدی چۆن کابرایەکی دیکە لە خۆیەوە ناوی کوردی دەخاتە پاڵ ئەو سێزدە بەیتە؟ ئەمە با لەولا بێ و چی دیکەی لەسەر ناڕۆم: نازانم چۆناوچۆنی ئەم شیعرە دەدرێتەوە بە نالی کە دوعاخوازییەکەی بە سۆزی عادەتییە، لە هەمان کاتیشدا دەڵێن نالی لەبەر تێشکانی بابان و هاتنی تورکان هەڵات! ئەم بەیتەش بخە پاڵ «ئەلا ئەی نەفسی...» و لە خۆت بپرسە کوا ترسی تورک و ڕووخانی بابان؟

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 320 و یەکەمی لاپەڕە 321:

له دوگمەی سوخمە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان

له خەوفی طەلعەتی ڕۆژ هەر وەکوو شێت
بە ڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

من له وتووێژێکی تەلەڤیزیۆندا، بەر له حەفتاکان، شەرحی ئەم دوو بەیتەم کردبوو، هەردوو ڕووی وشەی «هەڵات» بە واتای هاتنەدەر و فیرارکردن لەو شەرحەدا ڕوون کرایەوە. وابوو مامۆستا صالح کەریم، نامەی ڕەزامەندیی خۆی بۆ ڕێکخەری وتووێژەکەی هەنارد. شەرحی بەردەستیش هەمان دووڕووی ئەو وشەیە دەڵێتەوە، بێ ئەوەی ناوی من بهێنێ لزوومیش نییە بە ناوهێنان بەڵام شتێکی زێدە گرنگ لەو شەرحەدا دەرنەکەوتووە ئەویش دەستەواژەی «دوێنێ نوێژی شێوان»ـە: ئەگەر هەڵاتن فیرارکردن مەبەست بێ لێی، هی دوێنێ ئێوارەیە کە بەرەو خۆراوا هەڵات. ئەگەر هەڵاتن هی دەرکەوتن بێ دەبێتە دەرکەوتن لە ڕۆژی پاش دوێنێ، واتە ئەمڕۆ. وشەی «بەیان»یش هەڵدەگرێ سبەینەی لێ مەبەست بێ و دەشبێتە جەمعی «بەی - بەهێ» کە ئەویش وەک سێو لە مەمکەکە دەچێ. لە ڕەواکردنی پێشخستنی مەفعوولی «بەیان» لە فیعلی «دا» گوتوومە و دەیڵێمەوە: کارگێڕی قوتابخانە کچانی پێش خست لە کوڕان - باپیر بەرخانی بردە لەوەڕ...

نوسخە هەن لە جیاتی «دوگمەی سوخمە» نووسیویانە «دوگمەی سینە» یەک لەوان «دیوانی نالی» کە مەرحووم گیوی موکریانی لە 1962 چاپی کردووە. لەلایەن تاموشامەوە سینە سازگارترە لە سوخمە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 324:

ئەم غەزالانە کە نەقشی دیدەمن
تەن سپین و چاو و خاڵ و موو سییان

شەرحەکە دەڵێ: ئەو یارە نازدارانەی وەک ئاسک کە وێنەیان بووەتە نەخش و لە ناو چاوما کێشراوە لە شیان سپی و چاو و خاڵ و موویان ڕەشە.

ڕاستییەکەی نیوەبەیتی دووهەم دەقێکی دیکەی هەیە لە پەراوێزی شەرحەکەدا هاتووە گەلێک دڵگیرترە لەم دەقە. ئەویان دەڵێ:

تەن سپین و دیدەکاڵ و مووسییان

لەمیاندا سێ ڕەنگ لە جیاتی دووڕەنگ کۆبۆتەوە جگە لەوەی کە سێ ڕەنگەکە جوانتریش دێتە بەر زەوق سەرەڕای ئەوەی کەوا دەگەیەنێ نالی خۆیشی دیدەکاڵ بێ چونکە هەر وەک «نەقشی دیدەمن» ئەو مەعنایەی شەرحەکە دەگەیەنێ یەکێکی دیکەش بەدەستەوە دەدات کە غەزالەکان وەکوو نەقشی دیدەی شاعیرن.

لە لاپەڕە 326 ئەم بەیتە:

ڕەقیب و موددەعی فیتنە و عیلاقەی چاوی جادووتن
لە گۆشەی گۆشەوارەت نائیبی هارووت و مارووتن

شەرحەکە هەوڵێکی مەردانەی داوە بۆ یەکالاکردنی، تەواوێکیش تێیدا بەرەو پێش چووە بەڵام جارێ ماویەتی تێنوەتیمان بشکێنێ بۆ واتایەکی بێقۆرت و متمانەبەخش، خۆ منیش چی ئەوتۆم پێ نییە زیاد لە شەرحەکە، مەگەر لە تێبینی کەمبایەخی وەک ئەوەی کە بڵێم مەبەس لە تەشبیهی ڕەقیب و موددەعی بە فیتنە و عیلاقە لەف و نەشری مورەتتەبە کە ڕەقیب فیتنەیە و موددەعیش عیلاقەیە...

دەمێنێتەوە «لە گۆشەی گۆشەوارت»: ئایا چۆناوچۆنی لەو گۆشە تەسکەدا ئەو دوو زەبەللاحە جێیان دەبێتەوە ببنە هاڕووت و ماڕووت. شەرحەکە باشی پێ نەوێراوە کە دەڵێ: ئەو دووە لە گۆشەی گوێی یاردا بوونەتە مانیعی نالی لە دیتنی...

هەرچەند من دڵنیا نیم لەوەی بە دڵمدا دێت، دیسانەوە بەو وێنە ناجۆرە و نامومکینەی شەرحەکە تەسەڵ نابم. من بۆ ئەوە دەچم کە وشەی گۆشەوار، گۆشوار مانای «خاوەن توانی بیستن»ی لێ دەفامرێتەوە کە دەکاتەوە ئالەتی بیستن خۆی. بەو پێیە ڕەقیب و موددەعی وەک هاڕووت و ماڕووتی جادووی لەخشتەبەر لە گوێی یار دەچرپێنن دژی عاشق. لەلایەن تەشبیهی ماددیشەوە گۆشەوار گوارەیە و سووچی هەیە نزیک لە گوێ بەدکار لێیەوە بقرتێنێ... والله اعلم.

بەیتی لاپەڕە 327:

نەباتاتی زەوی وەک مونزەوی هاتوونە دەر، یەعنی
هەموو سەرخۆش و مەست و ڕۆژپەرست و عاشقی ڕووتن

شەرحەکە وای بۆ چووە کە یار هەڵهات «وەک ڕۆژ» گیای ژێر خاک هاتنەدەر وەکوو مەست و بوون بە مانەندی گوڵەبەڕۆژەی ڕوەو ڕووی یار...

شەرحەکە تاڕادەیەک لەگەڵ دەقی بەیتەکە و ڕاستەواتای ڕۆییشتووە بێ ئەوەی پێمان بڵێ «وەک مونزەوی» - «منزوي» عەرەبی - هێما بۆ کوێ و چی دەکا؟ خۆ منیش شتێکی لێ تێناگەم لەگەڵ تێکڕای بەیتەکە یان تاک تاکی وشەکان بڕوات. شەرحەکە «مونزەوی» داناوە بە «لە ژێر زەویدا گۆشەگیر» لێک داوەتەوە کەچی «گۆشەگیر» پتر لەگەڵ واتای بەیتەکە دەڕوات.

بۆرە مەعنایەک بۆ «مونزەوی» لەوەوە دێت کە مرۆی گۆشەگیر بە عادەت دەخزێتە گۆشەیەکەوە تێیدا پەنهان دەبێت ئیتر ئەو نەباتاتە وەک ئەو مرۆی شێوە پەنهان بە هەڵاتنی ڕووی ڕۆژ دێنە دەر وەک کە گیاش بە ڕووناکیی ڕۆژ دەردەکەون... دەبوو شەرحەکە بڵێ «عاشقی ڕووت» هەم «عاشقی ڕووی تۆ» و هەم «عاشقی بێ بەرگ» ڕادەگەیەنێ، کە دەزانین گیا بە ڕووتی دەردێت. تێبینی ئەوەش دەکرێت کە نیوەبەیتی دووهەم تێیدا «سەرخۆش و مەست» و «ڕۆژپەرست و عاشقی ڕووت» یەک شت دەگرنەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 328:

وەرە نێو بەزمی گوڵزاران و گوڵ زاران، تەماشاکە:
سەراسەر پێکەنینی گوڵ، لەبالەب غونچە پشکووتن

نیوەبەیتی دووهەم لە نوسخەی گیوی موکریانی بەم جۆرەیە:

«سەراسەر پێکەنین گوڵ هەم لەبالەب غونچە پشکووتن»

ڕاستییەکەی منیش هەر وەهام بیستووە بەر لەوەی نوسخەی جودا لەمە پەیدا بێ. نیوەبەیتی یەکەمی ئەم بەیتەشم، لە کۆنەوە وەها بیستووە:

«وەرە نێو بەزمی گوڵداران و گوڵزاران «گوڵ زاران» تەماشاکە:»

ئەم دەقەش گونجاوترە لەگەڵ نیوەبەیتی دووهەم چونکە «گوڵدار» هەم خاوەن گوڵ و هەم داری بە گوڵ دەگەیەنێ. گوڵدار لەگەڵ «سەراسەر» ڕێک دێت وەک کە «لەبالەب» بۆ غونچە ڕێک هاتووە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 328:

چ قەصر و دائیرە و تاقێ، تیا تۆ تاقی ئافاقی،
نەی و موطریب، مەی و ساقی، گوڵ و بولبول هەموو جووتن

لە شەرحەکەدا هاتووە کە نوسخە هەیە لە جیاتی «قەصر» «قوطر» هاتووە. بەلای منەوە «قوطر» مناسبترە لەگەڵ «دائیرە و تاق». وشەی «تاقێ» دەبێ «تاقی» بێت هەتا هاوئاهەنگی «ئافاقی» بێ. ئنجا دەبێ «تاقی تیا» بێ نەک «تاقی، تیا». دەشبوو ئیشارەت هەبێ لە شەرحەکەدا بۆ ئەو لایەنەی کە دەڵێ «تۆ تاقی ئافاقی» جگە لەوەی کە تاقانەی دنیا ڕادەگەیەنێ، لە لایەن زینەت و ئارایشتن بەیتەکەوە یار لەو نیوەبەیتەدا تاقە، هەرچی لە نیوەدێڕی دووهەمدا هاتووە هەموویان جووتن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 331:

ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەمسەری بوومن
موشکیل، بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکوو من

شەرحەکە یەک تێبینی لەبیر چووە: دەبوو بڵێ باز و تەیری تری شکار فێر دەکرێن لەسەر باسکی ڕاوکەر هەڵنیشن و کە نێچیریشی گرت هەر دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو باسکە.

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

تا نەشئە نەچێژن لە لەبی کەوثەری ساقی،
بێچارە چوزانن کە هەموو مەستی زەقوومن؟!

بە دەست خۆم نییە دڵم بۆ ئەوە دەچێ کە نالی گوتبێتی «لە لەب و کەوثەری ساقی» چونکە دەقەکەی سەروو هەر لێومشتنی تێدایە، شەرحەکەش لێوەکەی بە کەوثەر داناوە و بۆ ئەوە نەچووە کە ساقی مەیگێڕە و ئەو مەیە بە کەوثەر چوێندراوە. ناشکرێ «لەبی کەوثەر» ببێتە «مضاف و مضاف الیە» چونکە مەیەکە لێوی نییە هەر دەبێ «لەبی کەوثەر» بە «صیفەت و مەوصوف» بڕۆن. گریمان لێوی پیاڵەمان دانا بە لێوی شەراب ئەوسا لێوی ساقی نامشترێ و خەسارەیەکی زلمان لێ دەکەوێ.

بەیتی لاپەڕە 333:

دووری لە من خستەوە بێ سەبەبێ یاری من
باری خودایا کە تۆ بگری سەبەبکاری من!

بەلامەوە زێدە ئاشکرایە کە وشەی «باری» لە نیوە دێڕی دووهەمدا بە واتای خوا هەڵەی نوسخەنووسانە، ڕاستییەکەی «یاری» یە بە واتای «یاریدە»: نالی داوای یاریدە لە خوا دەکا نەک «باری خودایا» کە دەکاتەوە «خودا خودایا». «یاری من» و «یار»یش جیناسی تەرکیبی تێدایە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 334:

دیدە نیگەهبانی یار، تیپی سوروشکم هەزار
ناڵەیی دڵ نەی سەوار، ئاهە عەلەمداری من

شەرحەکە «نیگەهبانی یار»ی بە پاسەوان داناوە کە - چاوەکە - بە هەموو لایەکدا دەڕوانێ نەوەک دوژمن لێی نزیک بێتەوە... ئەم واتایە خراپ نییە بەڵام زۆر تێهەڵکشیوە لە پاسەوانی. دەشبوو بڵێ: نیگەهبان، مەبەست لێی ئەوەیە کە نالی هەمیشە چاوی بڕیوەتە دیمەنی یار.

لە ئاست «نەی سەوار» شەرحەکە دەڵێ: مەعناکەیمان بۆ ڕاست نەکرایەوە... خۆ منیش بە تەواوی بۆی ناچم بەڵام وشەی «نەی» بلوێرە و دڵەکەی نالی تێدا مەبەستە بە ناڵەناڵیەوە، خۆ بلوێریش هەر دەناڵێنێ. دەمێنێتەوە وشەی «سەوار» کە بە ڕوواڵەت «نەی سوار» دەگەیەنێ کەوا بێشک نالی وەهای نووسیوە، با خوێنەریش خەیاڵگێڕی تێدا بکات. دەشێ لە مەثنەوی مەولانا کە تێیدایە:

بشنو از نی چون حکایت میکند
وز جودائیها شکایت میکند

جۆرە وێنە و واتایەک بۆ ئەو «نەی سوار»ە دەست نیشان بکات. لە کوردیدا کە دەڵێن «سوارە...» جارێکیان ڕژدی دەبەخشێت و جارێکیان هەناسەسواری، هی هەناسەش هەر بۆ ڕژدی دەچێتەوە کە هەواکە بە پاڵەپەستۆ دەردەچێت... ڕەنگیشە «نەی سوار» ئەو سەربازە بێت کە لە سەر پشتی وڵاغ نەیژەنی دەکات چونکە سەرلەبەری بەیتەکە خەریکی کاروباری لەشکرە... والله اعلم!

دوو بەیتی لاپەڕە 335:

دولبەری عالی دەماغ، هەم قەدەمی سەروی باغ
بێتە نەظەرگەی قەراغ دیدەیی جۆباری من

حیکمەتی تۆ مولهەمە، هەم قەدەمت مەرحەمە
موستەحەقی مەرهەمە سینەیی ئەفکاری من

«دولبەر» دەکرێتە «دلبەر». «موستەحەق» دەکرێتە «موستەحیق».

شەرحەکە دەڵێ، ئەم دوو بەیتە بەیەکەوە بەستراون: من ئەم تێک بەسترانە نابینم. «هەم قەدەمی سەروی باغ»ی بەوە داناوە کە یار لە باڵابەرزی و جوانیدا وەک سەروی ناو باخ وایە... ئەم مەعنایە تێرتر و متمانەبەخشتر دەبوو ئەگەر «دلبەری عالی دەماغ»ی بە «دەماغ، سەر بەرز» دانابایە ئەوسا لە باڵابەرزیدا دەبووە «هەم قەدەمی - هەمقەدەمی سەروی باغ» واتە هاوتای سەروی باغ لە بەرزیدا. شەرحەکە «عالی دەماغ» بە «خاوەن بیر و سروشتی بەرز» لێک داوەتەوە و بەس، کە ئەمە نیسبەتی نییە لەگەڵ هاوقەدەمی، هاوباڵایی، هاوتایی... هاوقەدەم بە «هاوتا» دێ لەوەوە کە پێ و پێ وەک یەک بوون لێکتر پێش ناکەونەوە. وشەی «مولهەم» لە کۆندا «ملهم» دەنووسرا: دەشێ بە «مولهیم» بڕوات بە واتای ئیلهامبەخش.

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 336 دا وشەی «مەعدەن» کورد بەکاری دەهێنێ لە وتووێژی هەڕەمەکیدا. «مەعدین» ڕاستە وەک بزانم قامووسیشم لا نییە بۆی بگەڕێم.

نیوەبەیتی یەکەمی بەیتی سێهەم لە لاپەڕە 336:

مەشرەبی «نالی» گەلێ ئابییو ترشە، وەلێ

«ئابی» بە «وەک بەهێ» لێکدراوەتەوە. مەعنایەکی دیشی هەیە «نەسەلمێن» لە «أبی، یأبی»ی عەرەبی هاتووە وەک ناوی کارا «اسم فاعل».

غەزەلی لاپەڕە 337 کە هەشت بەیتە، کەم بەیتی هەیە لە هی نالی بکا. فەرموو سەیری ئەمە بکە:

غیلمانە، گوتم، خاڵی لەطیفت کە لە سەر دا
ئەم قیبلە برۆیانە کە غارتگەری دینن

هی شاعیرێکە مامناوەنجی بێت، بە حاڵ و بە زەحمەت پێوەندیی نیوەبەیتی یەکەم بە دووهەمەوە ساز دەبێت،

یان هەر نابێ. دوو قافیەی یەک لە دوا یەک «شاهیدی چینن - بوتخانەیی چینن»... «موژگانی سییەهـ... دێن و دەچن» کە کاڵای نالین! ئەگەر بە شایەد و بەڵگە ئیسپات بوو هی نالین دەبێ بڵێین خلیسکێکە لە نالییەوە یان بە سەرپێی و بێ ڕێکخستن. بەیتی کۆتایی برِە شیعرەکە:

«نالی» وەرە لادە لە خەدەنگی موژەیی یار
ئەو کافرە مەستانە کە غارەتگەری دینن

لەشەرحدا هاتووە کە بێگومان هی نالییە... خوێنەر دەبینێ کۆتایی بەیتەکە هەمان خاتیمەی بەیتی دووهەمە. لە دووهەمدا «غیلمان» «خاڵ» بوو، بە قیبلە برِۆ دانرا کە غارەتگەی دینن. لە هەشتەمدا خەدەنگی موژە بوون بە کافری مەست و غارەتگەری دین. هەر نەیسە...!

بەیتی دووهەمی لاپەڕە340:

ئەم طاقمە مومتازە کەوا خاصەی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

شەرحەکە هەوڵێکی باشی داوە بۆ وەرگرتنی مەعنای دروست بۆ بەیتەکان: دەڵێ کە ئاشووبی مەملەکەتن - ئەم طاقمە مومتازە - ناشێ ئاشووبی قەلبی سوپاهیش بن، کەواتە ئاشووبی دڵی خەلقی وڵاتن - بە جوانی و ڕێکییان - لە هەمان کاتدا قەلبی لەشکریشن نەک مەیمەنە یا مەیسەرە... جگە لەمە تەوجیهاتی دیکەشی هەیە بەڵام ئەمە کاکڵی شەرحەکەیە و لە سنووری دیتنی خۆیەوە ڕاستی بۆچووە.

بەڵام بەیتەکە مەعنای دووهەمی بارتەقای ئەمەی هەیە. مەعنای شەرحەکە بۆ حاڵێک دەست دەدات کە مەملەکەت و سوپاهـ و وڵاتی بابان و سوپاهی ئەحمەدشا بن. ئەگەر وڵات و سوپاهی دوژمن بن طاقمەکە دەبنە ئاشووبی مەملەکەت و ئاشووبی قەلبی سوپاهیش بە هۆی جەنگاوەری و لێهاتوویی خۆیانەوە.

شەرحەکە بەیتی سێهەمی قەصیدەکەی (لە لاپەڕە 341) باش ڕوون کردۆتەوە کە بریتییە لە لێکدانەوەی واتای وشەکان، خلیسکێکی بێلزوومی بردووە لە ئاست «سەمەن»دا کە دەڵێ: دووریش نییە لە ئەسڵدا «سیمین» بووبێ... ئەم وشەیە بچێتە جێی سەمەن بەیتەکە دەشێوێ چونکە ئەمە قۆرت پەیدا دەکا لە کێشی شیعرەکە، «سەمەن» وەک ئاوی ڕەوانە تێیدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 342:

گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

دەبوو «ئاهو صیفەت» هەڵبژێرێت. هەر چونکە مامز لەگەڵ ڕیزگرتن ناگونجێ. شەرحەکە، بە ناچاری زەمینەی بۆ پەیدا دەکات و دەڵێ: ...لە وەختی ڕابواردنیشدا وەک ئاسک ڕێک ڕیز دەبەستن. شەش تێکستی ئیشارەت

بۆکراو «ئاهو صیفەت»ـیان نووسیوە.

ئاهو صیفەت، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

تەنانەت لە کەمکردنەوەی یەکێک لەو دوو «و» عەطف مۆسیقایەک لە تێکبەستنی «صیفەت» و «ئاتەش» کە دەبێتە «ئاهو صیفەتاتەش بە کەف» پەیدا دەبێ لەوی دیکە نییە، هەرچەند «صەف و کەف»ـیش هاوئاهەنگن بەڵام مامز ڕیز نابەستێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 342:

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و، مەظهەری ئەڵطافی ئیلاهن

دەبوو شەرحەکە لە جیاتی «ئەلطاف» وشەی «ئەنوار» هەڵبژێرێت کە لە سێ نوسخەدا وەها هاتووە، چونکە پڕ بە پێستی واتا و ڕۆحی بەیتەکەیە. وشەی «ئەنوار - أنوار» هەم جەمعی «نور»ە هەم هی «نەور» بە واتای غونجە. کە مەعنای «نور»ی لێ بگریت دەچێتەوە بۆ خوا، کە بیکەیتە «نەور» دەڕوا بۆ «نەور». شەرحەکە لە «شەجەر» هەر ئەو شەجەرەی بە مەبەست داناوە کە لە کێوی طوور بانگی مووسا پێغەمبەری کرد لەلایەن خواوە. بەڵام «شەجەر» کارێکی دیکەی گرنگیشی کردووە لە بەیتەکەدا کە ئەو سەربازانەی قامەت وەک شەجەر، بە خۆ نیشاندانێک صەحرا دەکەنە وادیی ئەیمەن لە طوور. «بە تەجەللی»یش ئەو ئایەتە دەهێننەوە یاد کە لە قورئاندا دەڵێ «فلما تجلی للجبل» چ سەیر و سەمەرەش نییە لەوەدا چونکە شوێن دەرکەوتنی «انوار»ی خوان. ئەو تەجەللییەش کە هی خوایە هەر لە وادیی ئەیمەنی طوور ڕووی داوە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 343 وشەی «بووقەلەموون» هاتووە بە واتای «عەلیشیش». ئێستاکە لە سلێمانی دەڵێن: قەل. بەر لە 30 - 40 ساڵ و نزیکتریش بۆقلەموون دەگوترا. دەمەوێ بە عەرزی خوێنەری بگەیەنم، ئەم وشەیە لە سەردەمی عەبباسیان بە قوماشێک گوتراوە «أبو قلمون». دیارە کە عەلەشیش پەیدا بووە ئەم ناوەیان لێ ناوە یاخود کە قوماشەکە پەیدا بووە ناوی ئەوسا عەلیشیشیان لێناوە کە ابوقلمون بووە، دەشبێ ڕەنگیان لێکتر چووبێ. لە بەیتەکەدا:

گەهـ طاوس و، گەهـ کەبکن و، گەهـ بۆقەلەموونن
سگەهـ ئاتەش و، گەهـ شوعلە، گەهێ دوودی سیاهن

نالی تاقمە مومتازەکەی بە دوو جۆر ماددە تەشبیهـ کردووە: یەکیان خێزانی مەل، ئەوی دیکە خێزانی ئاگر کە دووکەڵیش هەر بەرهەمی ئاگرە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 343:

لالەن بە بەدەن، ئەطڵەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن
نەوڕەستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن

تێ ناگەم، بۆچی ئەم ڕستەیەی «کە لەبەرکەن» لەم نیوەبەیتە و لە نیوەبەیتی دووای ئەمەش هاتۆتەوە کەچی تێکستەکان تێیاندایە لە جیاتی «لەبەرکەن» «دەپۆشن، ببپۆشن» یان هەڵبژاردووە، لەمانە «عم» «دەپۆشن»ی بۆ بەیتی دووهەم داناوە. «چن» بۆ بەیتی دووهەم «دەپۆشن» و «ک، مز، اح»یش «بپۆشن»یان بۆ یەکەم داناوە. هەر چەشنێک بێ، تا ئەوەی تیروپشکێی لێ بهاوێی، دەبوو بەیتێکیان «دەپۆشن» و یەکیان «لەبەرکەن» بۆی قەرارداده بکرێت. تەبیاتی بنیادەم سەیرە کە لەسەر ئەم بەدیهییەش هەرا هەڵدەستێنێ. بە ئیزنی خوێنەر چیرۆکێکی خەندەبزێو دەگێڕمەوە: گۆیا «کوفر ئەحمەد» هەبووە (مەسەلەی زۆر لەسەر هاتووە) کەرێک و مانگایەکی هەبووە. زستانی بەسەردا هات، لە خوا پاڕایەوە کەرەکەی بۆ بمرێنێ چونکە ئالیکی دەوێ و سوودیشی نییە، مانگاکە بمێنێ شیر و ماستێکی لێ دەخوات... سبەی چووە سوێی ئاژەڵان دیتی مانگا مردووە و کەر ساغ و سەلامەتە. چووە شەقام کوێرێکی دۆزیەوە هێنایە سەر لەشی مانگاکە و لێی پرسی ئەمە چییە، کوێرەش دەستی لە سەر و گوێلاکی لاشەکە کوتا، گوتی ئەمە مانگایە. خولاسە کەرەکەشی بە کەر زانی. کوفر ئەحمەد ڕووی لە ئاسمان کرد گوتی: خوای مەزن کوێرە بە کوێریی خۆی کەر و مانگای ناسینەوە...

بەیتی نۆهەم و دەهەم و یازدەهەم

بەیتی نۆهەم و دەهەم و یازدەهەم شەرحەکەی دوودڵ کردووە: دوو بەیتی کۆتایی نازناوی نالییان پێوەیە، بەیتی تێکستیش بەیتی بەر لەوان، ئەویش نازناوی نالیی پێوەیە... من ئەم حیرەتە نامگرێ و تێیدا بە سەهووش بچم لەو پاشاگەردانییە خراپترم نەکردووە. من دەڵێم بەیتی هەرە دوایی شیعرەکە بە هیچ مەزهەبێک هی نالی نییە؛ کابرایەک ڕوو دەکاتە نالی و پێی دەڵێ، ئەمما پێ گوتنەکەی شەقوپەق، دڵی خۆت مەڕەنجێنە و بێ ئەوەی مەبەستی بووبێت بە هی نالی حیساب بکرێت بەیتێکی خستۆتە نیهایەتی شیعرەکەوە، واش پێ دەچێ لە حاڵەتی نوسخەنووسیندا ئەمەی کردووە. کە ئەم بەیتە لاچوو دەمێنێتەوە بەیتی دەهەم نازناوی نالیی پێوە بێت، بەیتی نۆهەم تەنها یەکێک خۆی لەو بەیتە هەڵقوتاندووە و نووسیویەتی: بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم مەهوەشە نالی... لەمەشدا وەک شەرحەکە دەڵێ هەڵەی ڕێزمانیی کردووە کە ڕووی قسەی لە تاکە، کەچی شیعرەکە ڕووی لە تاقم و کۆمەڵە، دەبوو بڵێ ئەم مەهوەشانە ئەوساش کێشی بەیتەکە مردار دەبۆوە.

لەسەر پارچە شیعری دەهەم و یازدەهەمی پیتی «ن» سەرێشەیەکی بێلزووم هەیە لە نێوان خاوەنڕایاندا کە یەکیان هەر لە نالییەوە وەڵامی نالی دەداتەوە... بەلای بینینی منەوە چ گرفتێک پەیدا نییە و شەرحەکەش لەوەدا ڕاستی بۆچووە کە ئەم دوو پارچە هەڵبەستە پێوەندییان بە یەکەوە نییە. ماوەتەوە بڵێین پارچەی دووەم «یانزەمین» سەرەتاکەی بەیتێک یان زیاتری فۆتاوە.

بەیتی سەرەتای پارچەی دەهەم لە لاپەڕە 345:

خەطات فەرموو کە خۆشە چین و ماچین
کە ناچین، لێرە خۆشە چینی ماچین

شەرحەکە، بە تێکڕایی، حەقی بەیتەکەی داوەتێ. یەک دوو خاڵی شیاوی تێبینی هەیە ماوە بگوترێ: وەک بزانم

«خەطا و خوتەن» هەرێمن و بە بێنی خۆش و میسک مەشوورن. شەرحەکە خەطای بە شار داناوە. وەک لەبیرم بێ ئەو هەرێمانە کە لەسەر ڕێگەی بەرەو چینن ناویان دەرکردووە بە «آهوی مشک افگن» واتە هەرێمی مامزی میسکفرێدەر.

خۆشەچین لەبەری سۆران پێی دەڵێن وشی کەر، وشی ڕن: ئافرەتان دوای دروێنە، بە تایبەتی هی مەرەزە، گوڵەچەڵتووکی نەدووراو و کەوتوو دەسگیر دەکەن و لێ پێچانەوەی نییە. «ڕنەکەر» کەمێک دەستدرێژی تێدایە لێیان بەسەر بگێڕێتەوە سزا دەدرێن، ڕنەکەر ئافرەتەکەیە… خەطا و چین و ماچین و وڵاتی بەسەر یەکەوەن.

بەیتی لاپەڕە 346:

برۆت هەر چین و پەرچەم چین لەسەر چین

ئەمەندە چینە، قوربان، پێم بڵێ چین؟!

شەرحەکە غەدری لە خۆی کردووە کە تێکستی «تۆ» و «عب»ی بەلاوە ناوە کە هەر ئەویان ڕاستە کە نووسیویانە «بێ خەطا». قافیەی بڕە شیعرەکە هەمووی «لزووم ما لایلزم»ی تێدایە کە بەر لە وشەی دوایین وشەیەکی «ممدود»ی بە ئەلفی وەک؛ ماچین، تاچین، نەواچین، چراچین، لاچین هەیە «خەطا»ش وەک ئەوانە. جگە لەمە لایەنێکی پەنهانی دیکەش هەیە کە وا هەر چۆن لە بەیتی یەکەمدا «خەطا» و «چین» هەبوون، دەبوو لێرەشدا بەولاتەریقەوە «خەطا» هەبێ چونکە بەیتەکە پڕە لە چین… نالی لە ڕێی «استخدام»ـەوە هاتووە «بێ خەطا»ی بە مەعنای «بێ سووچ» هەڵگێڕاوەتەوە بۆ هەرێمی خەطا، لەمەشدا «تشابک» هەیە کە هەبوونی «خەطا» بەندە بە نەبوونی «خطأ – خەطا»وە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 348:

ئەتۆ میهرییو و مەهرڕوویان ستارەن
لە خزمەت شەوقی تۆدا شەوچرا چین؟!

شەرحەکە بەجێیە بەڵام دەبوو بە ڕوونی بڵێ کە ڕووی یار ڕۆژبێ و و مەهرڕوویان ئەستێرەبن بە ناچاری دەبنە چرای شەو چونکە ئەستێرە بە شەو دەجریوێنێ، چرای شەون.

شەرحەکە خلیسکێکی بردووە کە دەڵێ ئەو مەهرڕووانە ئەستێرەن و لەتۆوە ڕووناکی وەرئەگرن… بە عەکسەوە، ئەستێرە لە ڕووناکایی ڕۆژدا هەر دەرناکەون. نالی ڕاستی کردووە کە شەوچرا لە شەوقی ڕووی وەکوو ڕۆژی یاردا هیچ نین… لە کۆنیشدا پێنج ئەستێرە دەدیتران، لەوانەی گەڕۆکن و بە تیشکی ڕۆژ دەگەشێنەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 348:

هەموو ذەڕڕاتی میهری ڕووتە باقین

خودامان بۆ بەقایە لێرە لاچین!

شەرحەکە باش بۆ واتای موفرەداتی بەیتەکە و دەلالەتیان چووە، شتێک ماوە بگوترێ. کە دەڵێ: خودامان بۆ بەقایە لێرە لاچین، بە ڕواڵەت و بە مەبەستیش ڕادەگەیەنێ کە پەنا بە خوا کە لاچین لەبەر ذەرڕاتی قینی ڕووت.... لە هەمان کاتیشدا و لەبەر تیشکی «خودامان بۆ بەقایە» مانای مردن و نەمانیش لەو لاچوونە وەردەگیرێ. بەیتی کۆتاییش، کە دەڵێ: هەموو موحتاجی خاک و بێڵ و پاچین.. ئەم مەعنایە خەستتر دەکاتەوە... دوای ئەم بڕە شیعرە دێینە سەر غەزەلەکی جەنجاڵ و بێنەوبەرەی پێوەیە و ئەمەتە سەرەتای بێ پێوەندیی بە شتێکی دیارەوە:

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 349:

بە جان سەختیییو دڵ بەردیی، من و تۆ

بیعەینیی هەر وەکوو پۆڵا وو بەردین

شەرحەکە دوور و درێژ باسی چەندوچۆنی ئەم بڕە شیعرە بە دەست نوسخەنووسان و شیعردۆستان دەکات و چ سوودیشی تێدا نییە ئەوە نەبێ کە شەرحدەر دەبێ قسەی تێدا بکات. بەلای مجێزی منەوە «بە جان سەختی وو» خوشترە لە «بە جان سەختییو» بەری سۆران، چەندی گوێم لە قسەیان بووبێ، لە شوێنی وەهادا "واو"ی عەطف درێژ دەکەنەوە، کە پێویست بوو، خۆ ئەگەر کێشی شیعر لە بەیندا نەبێ بەری بابانیش دەڵێن جان سەختی و بێئۆقرەیی، درێژی و پانی...

شەرحەکە دەڵێ مەعنای ئەو بەیتە و بەیتی دوایەوە پێکەوە دێن. ڕاستییەکەی بەیتی سێهەمیش پێیانەوە بەندە. لەف و نەشری مورەتتەبیشی دۆزیوەتەوە لە هێنانی «من» و «تۆ» دا بە دوای «جان سەختی» و «دڵ بەردی»دا. منیش دەڵێم: لەف و نەشرێکی مورەتتەبی دیکەش هەیە لە نێوان «پۆڵا و بەردی» کۆتایی شیعرەکە و نێوان «من» و «تۆ»دا.

بەیتی دووهەم لە لاپەڕە 351 کە ئەمە دەقیەتی:

وەرە با ئاگرێکی وەصلی خۆمان

بخەینە قاوی عومری دوشمنی دین

شەرحی دراوە بە چاکی. بە دوا ئەمدا بەیتی سێهەم کە بۆتە بەیتی یەکەم لە لاپەڕە 352دا:

ڕەقیب و موددەعی وەک پووش و پووشوو

بسووتێنین، کە وەک بەرقین، لەبەر قین

شەرحەکە ئەم بەیتەی بە دووانی پێش خۆیەوە نەبەستۆتەوە، کەچی لەمیاندا ئەنجامە مەبەستەکەی یەکتر دیتن

و ڕەقیب و موددەعی لە ناوبردن دێتە دی. لەف و نەشرێک هەیە لە پێک چواندنی ڕەقیب و موددەعی بە پووش و پووشو، دەبێ بڵێین مورەتتەب چونکە هۆیەک نییە بیکات بە مشەووەش. دەشێ لەوەدا کە موددەعی ناحەزترە لە ڕەقیب پووشەکە خۆی بێت چونکە ئاسانتر دەسووتێ لە پووش. بەڵام پووشیش لەم بەیتەدا هەر دەسووتێ چونکە بەڕقی قین لێی زیادە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 352:

مەفەرمووو دڵ وەکوو ئاوێنە صافە

بەڵێ بەم ئایینە بۆی بووی بە خودبین

دەبوو شەرحەکە لە جیاتی «بۆی بووی» کە تێکستی «چر، اح، خا»یە «بوویی» هەڵبژاردایە کە بە پێی قسەی خۆی تێکستی هەموو نوسخەکانی ترە، ئەمیش لەبەر دوو سەبەب: یەکەمیان ئەوەی کە نازانین ئەم «بۆی» لە ڕستەی «بۆی بووی» کێ و چی تێدا مەبەستە، چ فەرق نییە لەوەدا بیگوتبایە «لێی بووی» چونکە ئەمیش هەر کەلە. هۆی دووهەم ئەوەیە نیوەبەیتەکە لە وشەکانی «بەڵێ، بوم، بۆی، بووی، بە» پێنج دەنگی «ب»ی تێدایە جگە لە «خودبین». هەر نەبێ یەکێکیان تێ بچێ نەختێک، بگرە پتر، لە قورساییەکە دادەشکێنێ. کە دەڵێم «پتر لە نەختێک» لەوەوە دێت سێ وشەی «بۆی بووی بە» زێدە زێدە لێک نزیکن و «بووی» ناوەندی هەردوو وشەکە هەڵستێ مەودا دەخاتە نێوانیانەوە، کە دەشبێتە «بوویی» ئەو مەودایە فرەوانتر دەکات و تێک چڕسانەکە خاو دەکاتەوە.

شەرحەکە، بەداخەوە وەها بەرنگاری گیانی بەیتەکە بووە چۆتە قاڵبی ناحەزییەوە کە لە شەرحدا دەڵێ: مەفەرمووو دڵم وەک ئاوێنە ساف و بێگەردە، ئەگە ڕاست دڵت وا بووایە، هەموو شتێکت تیا ئەدی و، خەڵکی تریشت ئەهاتە بەرچاو و، بەزەییت بە کەسانی تریشدا ئەهاتەوە. دڵت وەک ئاوێنە ساف نییە، ڕەشە و، تۆیش ئاوێنەیەکی چڵکن بەکاردێنی. بۆیە وا خودبین و خودپەرستت لێ دەرچووە و لە خۆت بەولاوە کەست نایەتە بەرچاو.

پووزش لە گیانی فاتیح دەخوازم کە دەڵێم: هەر مابوو هوتافێکی بمرێ خوێنمژ! ی بە دوادا بێت.

نالی نەیویستووە توانجی شکاندنەوە لە یاد بگرێ: لە ڕێی وشەی تێک ئاڵقاو و واتای پێکدا دووراودا و بە تەعبیری ناسکی «مەفەرمووو» شەکوای حاڵ دەکات لەوەدا کە صافیی ئاوێنەکە نۆ نیگای یار بۆتە هۆی ناز و خودپەسەندی لەبەر زێدە بێ عەیبی ئاوێنەکە کە هەموو جوانیی یار دەداتەوە. ئەگەر هونەری وشە و واتای توێکلدار نەبێ ئاوێنەی دڵ هەرگیز ڕەنگ و وێنە عەکس ناکاتەوە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 352:

وەرە تا عالەمی قەلبت نیشان دەم:

کەوا فەقری غینایە، مردنی ژین

شەرحەکە ئەم بەیتە بە بەیتی دوایەوە دەبەستێتەوە، حەقیشیەتی:

تێدا ئومێد و بیم و گریەوو سۆز [تیا لە جیاتی تێدا پەسەندە]

بەهار و پایز و زستان و هاوین

ئیتر بە پێی واتای «قەلب» کە دڵە بۆ شیکردنەوەی هەر دوو بەیت چووە... «وەرە با جیهانی دڵت پێشان دەم لە چ جیهانێکی خۆشدا دەژین... جیهانی دڵداران لە هیچ جیهانێکی تر ناچێ...» هتد. ئەم شەرحە زێدە سادەیە و دوورە لە قووڵایی بەیتەکان:

وشەی «قەلب» سێ خوێندنەوە هەڵدەگرێ؛ قەلب بە واتای دڵ. قەلب بە واتای وەرگەڕان. قەلب، قەلب بە واتای چرووک:

وەرە تا عالەمی دڵت نیشان دەم کە هەژاریەکەی دەوڵەمەندییە و مردنەکەی ژینە یاخود: لە جیاتی سەروەت هەژاری و لە جیاتی ژین مەرگی نەصیب دەبێ. وەرە تا عالەمی وەرگەڕاوت نیشان دەم کە فەقری غینایە و مردنی ژینە، هەمووی هەر وەرگەڕانە. وەرە تا عالەمی چرووکت نیشان دەم کە فەقر بە غینا و مردن بە ژین نیشان دەدات.

ئنجا: لە چوار کژی ساڵدا، لە بەهار و هاوین و پاییز و زستاندا یەک ئومێد و سێ پەژارەیی هەیە لە ترس و گریان و سۆز... ئەم بەیتە یەکێکە لە شاکاری هەموو ئەدەبی کوردیدا.

لە بڕە شیعری «وەک قەفەس...» کە لە لاپەڕە 355 ڕا تا 366ی خایاندووە لەبەر ئاشکرایی واتای بەیتەکانی تەنها دەست بۆ ئەو وشانە دەبەم کە بە لای خۆمەوە هی باشتر هەیە لەوان.

لە بەیتی یەکەم «تار و پۆیی» هاتووە. لە تێکستەکانیش هی «ک» داروپەردووی نووسیوە. تێکستی «عم، کم، ت، مز، عب، اح، خا» تاروپودیان نووسیوە. بێگومان نالیش بە پێی نەریتی ئەوسای شاعیران هەر «تاروپۆد»ی بەکار هێناوە. ئێستا کوردەکە «تان و پۆ» دەڵێ.

لە بەیتی دووهەمدا «لانکە» هاتووە. هەشت تێکست «لانک»ی نووسیوە، ئەمیش ڕاست و لەبارە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 358 «تێدا» هاتووە، کێشی نیوەبەیتەکەی تەنبەڵ کردووە. «تیا» دەست دەدات، شەش تێکستیش ئەمیان نووسیوە.

لە بەیتی لاپەڕە 360 شەرحەکە دوای ڕاستەواتای وشەکان، بۆ «جەمعی حەربا» کە جانەوەرێکی ڕەنگگۆڕە و لە کوردی بزنمژگ «یان بزنمشک»ی پێ دەڵێن، ئەو ئیحتیمالە دەدا کە ڕەنگە نالی مەبەستی لەو کەسانە بێ دێنە حوجرەکە و منافقن، بە زۆریش فەقێکانن... ئەم تەئویلە دوورە لە داخوازیی وشەکان و ڕۆحی شیعرەکە، ئنجا بۆ دەبێ فەقێی دووڕوو بچێ لە لەو تەرزە حوجرەیەدا ڕۆژپەرستی بکات؟ خۆی بزنمشک لەبەر تیشکی خۆردا ڕەنگگۆڕی دەکات، بەمەدا بەیتەکە ویستوویەتی بە موبالەغەوە بڵێ ژوورەکە لە دەرەوە ڕۆژ تێخزاوترە...

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 361 وشە «حەتا» زەقە. ئەگەر لوابایە «حەتتا» بێ دەسەلمێندرا. تێکستی «عم، ت، مز» ئەم دەقەیان قبووڵ بووە «مەنعی هیچ ناکات حەتتا مێش کە خۆی لێدا بە تاو» جێی قبووڵە، تێکستی «گم»: «مەنعی هیچ ناکا هەتا مێشیش کە خۆی لێدا بە تاو» ئەمیشیان سازە، دەقی شەرحەکە «حەتا»ی ناسازە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 363 سەرەتای وەها هاتووە: ئەو دەلاقەی تێ دەخا... گۆیا ئیشارەتە یان ڕاناوە بۆ ئاو

دەچێتەوە. بەڕاستی وشەکە وەک دووماڵ وایە و کورد نایێ لەبەر تیشکی ڕێزماندا ڕاناو بخزێنێتە شوێنی وەها لەقەوە. لە پەراوێزدا، دە تێکست «ئاو»یان نووسیوە ئیتر...

لە ئاست «ماڵ بڕاو و ماڵ بڕاو»ی هەمان بەیت شەرحەکە بە دەست وشەی «براو»ەوە سەغڵەتە کە دەبوو شەددەی بەسەرەوە بایە لەو تێکستانەی «براو»یان پەسەند کردووە. ئەم وشەیە زۆر لەبارە، بە ئەصل «بردراو» بووە و سوواوە وەک «بڕدراو» بۆتە «بڕاو» وا چاکە دەقی بەیتەکە بنووسم:

ئەو دەلاقەی تێ دەخا چ شت و مەکی پێدا دەبا
من لەوێ حەیران دەبم وەک ماڵ بڕاو و ماڵ براو

وشەی «بڕاو» لە دوو سەرچاوەوە دێت یەکیان «بڕان» بە واتای تەواوبوون و کۆتاییهاتن. یەکی دیکەش «بڕین»ـە. ناوی کارا «اسم فاعل» لە «بڕان»ـی کۆتاییهاتن «بڕاو»ە وەک «لوان، سوان» دەبنە «لواو، سواو». دیارە فیعلەکە تێنەپەڕە هەرچی «بڕین»ـە کە بۆتە «بڕاو» ناوی بەرکار «اسم مفعول»ـی لێ وەرگیراوە و بۆتە «بڕاو» کە بە ئەصل «بڕدراو»ە و دەکرێتە «بڕراو» و دەسوێ دەبێتە «بڕاو». دەستووری بێ بیژۆک لەو فیعلانەی کوردی کە کۆتاییان بە «د» دێت و بەر لە دالەکە «واو» یان «یێ» هەبوو ئەم دالەی دەسوێت. لە فارسیدا دالەکان ماونەتەوە لە نموونەدا دەڵێم: فەرموون، ئەزموون، بڕین، دڕین، دروون و مژین... لە فارسیدا فرمودن، ازمودن، بریدن، دریدن، درودن و مگیدن... لە هەمواندا ئەو دالە بەردەوامە... لە پێویستدا ئەو دالە قرتاوەی فیعلی کوردی بەدەر دەداتەوە وەک لە «کڕین» کە فیعلی کارا نادیاری لێ وەرگیرا دەگوترێ «کڕدرا» چونکە «کڕرا» قورسە بەسەر زمانەوە، حاجی قادر لە شیعری خویدا دەڵێ: «بۆ هاڕدنی ئێمە چ عەجایب دەگەڕێ». دەبیبنین ئەو دالە قرتاوەی «هاڕین» بۆ کێشی شیعر هاتەوە. وشەی ئەوتۆ هەیە جۆرێکی دیکەی ڕەفتار لەگەڵدا کراوە. «دیدن»ـی فارسی لە کوردیدا بۆتە «دیتن». هەر چونکە دەستووری قرتانی دالی ئەو شوێنە زێدە چەسپاوە دەبینی «دیدن» دەکرێتە «دین» لە جیاتی «دیتن».

لە بەیتی لاپەڕە 366 وشەی «توخودا» یا دەبێ «توخدا» بخوێندرێتەوە یان «توخوا» بێت وەک کە پێنج تێکست پەسەندیان کردووە.

لە کۆتایی بڕە شیعرەکەدا تێبینی ئەوە کراوە کە نالی چەند تەعبیرێکی بەکارهێناوە نیشانەی دەوری نالییە لە بۆ پێشەوە بردنی زمانی کوردی. لەمانە تەعبیری ئەم حوجرە «کون تێیە» بە واتای «کونی تیایە». ڕاستییەکەی «کون تێ» بە بەربڵاوی لە شوێنێ مناسبدا بەکار دێت و هاتووە تەنانەت «نۆ کون تێ» بە لەشی ڕوحلەبەری وەک مرۆ، ئاژەڵ و دڕندە... دەگوترێ. تەعبیری «وەها سەرمای تێدا سەرما دەبێ» کە بە قسەی شەرحەکە و، منیش لەگەڵیدام، دەبوو «... سەرمای دەبێ» بێت لە حەقیقەتدا نالی هاتووە «ی» دوای «سەرمای دەبێ»ـی ڕاگوێستووە بۆ سەرمای بەرایی بەیتەکە خۆ ئەگەر گوتبای «سەرما تیا سەرمای دەبوو» فەرقێکی نەدەکرد. لەگەڵ ئەمەشدا ئەم بەکارهێنانە چ دەربوونەیەکی داخراوی بە ڕووی ڕێزمان و ئاخێوەری کورددا نەکردۆتەوە لێشی داوا ناکرێ دەربوونە بکاتەوە چما ئەو هەموو مەهارەتەی وشە و واتائارایییەی نالی سێبەرێکی یان پڕشنگێکی هاتە ناو ڕەوانووسی کوردییەوە! شەرحەکە وشەی «هەورین»ـیشی لەو بابەتە داناوە گۆیا خەڵق دەڵێن هەوری پێوەیە. ئەم بۆچوونە ڕێک نییە لەگەڵ باری وشەکەی تێدا هاتووە: «هەورین» صیفەتە، ئەمیان ڕستەیە. چ هەورین چ هەوراوی، هەردوویان لە شوێنی مناسبدا بەکار دێن. هەوری پێوەیە جودایە لە هەورین چونکە یەکەمیان هەموو ئاسمان ناگرێتەوە. تەعبیری «زاناندمان» کە نالی لە بەیتی 22یەمدا بەکاری هێناوە، ئا

ئەم تەعبیرە لە نێوان مەلا و فەقێیاندا زۆر باو بوو تەنانەت مامۆستای دەرسدەری پۆلی سێ و چواری قوتابخانەی کۆیێ کە من تێیدا بووم «زاناندم»ی بەکار دەهێنا، خۆیشی مەلا بوو. لەمەش بەولاوە «زاناندم» غەیری «زانیم»ـە، هەرچی زانینە لەوانەیە بێ مێشکگوشین پەیدا بێ وەک کە بڵێی: تازە زانیم دارا چۆتە حەج. هەرچی زاناندنیشە وردبوونەوە و لێکدانەوە و... چی و چی دەوێ... وەک لەبیرمە ئەم وشەیە لە لایەن کۆڕەوە، کە من ئەندام بووم تێیدا، لێی کۆڵرایەوە.

قەصیدەی «هەرچەندە کە عومری خضر و...» کە لە لاپەڕە 367 ـەوە دەست پێ دەکا شاکارێکە بۆخۆی. شەرحەکە وەهای بۆچووە کە نالی ڕووی قسەکانی لە مرۆیە کاتێ دەگاتە مردن. ئەم بۆچوونە لە مەودای مەبەستی شیعرەکە کەم دەکاتەوە. نالی دەیەوێ بڵێ هەمیشە کات بەبەر دەوری زەمانەوە هەیە باری مرۆ بگۆڕێت لە بەرزییەوە بۆ نزمی. لە بەیتی دووهەمی بڕە شیعرەکە بە پێی داخوازیی مەبەست نالی دەڵێ:

ئەی جامیعی دونیا وو قیامەت بە خەیاڵات
ئەو ڕۆژە کە مردی، نە ئەوت بوو و نە ئەمت بوو!

لەمەوە دیارە نالی قسەی لەگەڵ تێکڕای ژیانە نەک دەمی مەرگ، شەرحەکە لە ئاست بەیتی سێهەمی قەصیدەکەدا کە ئەمە دەقیەتی:

بێزارە لە تۆ ئیستە، هەماغۆشی عەدووتە
دونیا، کە دوێنێ حەرەمی موحتەرمت بوو!

وەهای لێک داوەتەوە: «... ئەمرۆ کە مردووی لێت بێزار بووە». ڕاستییەکەی دنیا لە مردوو بێزار نابێ کەسیش لێی بێزار نابێ مەگەر بابایەکی بە کفن و دفنیەوە خەریک بێ. بێوەفایی دنیا کە بنێشتۆکەی زارانە لە دەمی ژیاندا دەکرێت. دوای مەرگ بێوەفایی دنیا لەگەڵ مردوودا هەر بە عەقڵەوە نانووسێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 369:

وەک شەڵتە پەین گەهـ پڕ و گەهـ خاڵییە بەطنت
صەوم و ئەمەلت باعیثی نەفس و شکەمت بوو

ئەم بەیتە مەکرۆیە: شەرحەکە، بە کورتی، وەهای بۆچووە کە صەوم بۆ پڕکردنی ورگ و دوو هێندە خواردنی بەربانگە. ئەمەلی ئەو دنیاکەش «لە صەوم» بۆ تەماعی نەفسە کە بە لەززەتی بەهەشت بگات.

ئەم مەعنالێدانەوەیە ڕێکوپێکە بەڵام دەقی شیعرەکە لە نیوەبەیتی دووهەمدا وەها ڕادەگەیەنێ کە «صەوم و ئەمەل» باعیثی «نەفس و شکەم» بوو: مرۆ دەبێتە باعیثی شەڕ نەک شەڕ ببێتە باعیثی مرۆ هەروەها مرۆ، بە پێی مەعنای ناو شەرحەکە، بە هەموو پێوانەیەک، باعیثی صەوم و ئەمەل و چاکە و خراپەیە. ئەگەر بڵێین: «نەفس و شکەمت باعیثی صەوم و ئەمەلت بوو» چیمان گوتووە ڕەخنەی لێ بگیرێ بە پێی مەعنای ناو بەیتەکە.

بەبیرمە لە دەمەتەقەی نێوان موستەعیدانی مزگەوت دەمبیست کە دەگوترا: مەعنا لە قەلبدایە، واتە مەعناکە

بەرەواژە لەگەڵ دەلالەتی وشەکان. نموونەی دیکەش دەهاتەوە لە تێکەڵپێکەڵی وشان وا ئێستە نیو بەیتم لەو نموونەیە بە بیر دێتەوە: «کما طینت بالفدن الصیاعا» واتە: وەک کە سواغت بە دیوار قورِ دابێ، مەبەستیش لێی: دیوارت بە قورِ سواغ دابێ. تا ئەم دەمە چەندی سەر دەهێنم و دەبەم هەر وێنەیەکی «مەعنا لە قەلبدایە»م بۆ دێت لەم بەیتە ئۆقرە نەگرتووە.

قەصیدەی مەرسیە و مەدحی «تا فەلەک دەوری نەدا...» هێندێ وردەتێبینی لە شەرحەکەی هەیە، یەک لەوان وشەی «صەد» بە «هەرچەند» لێک دراوەتەوە و ناشبینم لە شەرحدا ئەو واتایە ئاشکرا بێ. بەهەمەحاڵ بەیتی یەکەمی قەصیدەکە مەعنای وەهای وەپاڵ دراوە بنەمای نییە لە کەرەستەی تەعبیر. ئەمە بەیتەکەیە:

تا فەلەک دەوری نەدا — صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو -

کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا نەبوو

لە شەرحدا دەڵێ: تا ئاسمانی ژین خولی خۆی تەواو نەکرد و مانگی سلێمان پاشا ئاوا نەبوو، هەرچەند ئەستێرەکانی دەوروپشتیشی هەرمانەوە و ئاوا نەبوون [مەبەست لە ئەستێرەکان شازادەکانی تری بابانە] شان و شکۆی خۆری هەڵاتن — پیرۆزی ئاسمان کە ئەحمەد پاشایە دەرنەکەوت... مانایەکی دیکەشی لێ داوەتەوە: ئەستێرەکان بە هۆی نزیکبوونەوەی هەڵهاتنی ئەحمەد پاشا ئاوا نەبوون...

ئەستێرەکان چ پێوەندییان بە ئەمیرەکانەوە نییە. بەیتەکە دەرکەوتنی ئەحمەد پاشا دەگێرِێتەوە کە وەک رِۆژ هەڵاتووە، هەڵبەت صەدان ئەستێرە ئاوا دەبن ئنجا رِۆژ هەڵدێت...

من کارم بە بەیتی دوایین هەیە کە دەڵێ:

شاهی جەم جا «نالیا» «تاریخ جم» تەئریخیە

دا نەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو

شەرحەکە وەها دادەنێ «تەئریخی جەم — تأریخ جم» کە بە حیسابی ئەبجەد 1254 دەگرێتەوە،ساڵمەرگی سلێمان پاشای مەبەستە و بە هاوتای ئەسکەندەری جەم جای داناوە. ئەم شەرحە رِاستە بەڵام نیوەی مەبەستی گرنگتری بەیتەکەی پشت گوێ خستووە: ساڵی 1254 هەروەک ساڵمەرگی سلێمان پاشایە، هەروەها هاتنە حوکمی ئەحمەد پاشایشە. کەواتە تەئریخەکە بۆ هەردوویانە. بەڵام «ئەسکەندەری جەم جا» پتر بە لای ئەحمەد پاشادا دێتەوە چونکە بە عادەت ئەو تەرزە تەشبیهە بۆ زیندوو پتر دەرِوات تا مردوو، خوا لە هەمووان خۆش بێ.

بەیتی یەکەمی لاپەرِە 375:

دڵ شیشەیی پرِ خوێنی فیراقی، فەرەقی بوو

مەکسووری رِقی بەو دڵی وەک بەردی رِەقی بوو

تێکستەکانی «چر، جن، کم، ت، مز، اح و خا» لە جیاتی «دڵی وەک بەردی رِەقی بوو» نووسیویانە «لە منی خەستە رِقی بوو». «عم، کم، گم و من» لە جیاتی «رِەقیب بوو، رِقی بەو» نووسیویانە «رِەقیب بوو»

دەمێنێتەوە وشەی «مەکسووری» کە شەرحەکە بەدیلی بۆ نەهێناوەتەوە، یان باشی بۆ ناچم، بەڵام لە خۆوە دیارە «مەکسوور» لە جێی خۆیدا ماوەتەوە بەو پێیە نیوەبەیتەکە وەها دەردەچێت:

مەکسووری ڕەقیب بوو، دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو

ڕاستییەکەی منیش هەمیشە وەهام بیستووە و پێشی ڕازی بووم. نیوەبەیتی یەکەم ئەگەر لە جیاتی «فیراقی» بنووسرێ «فیراق و» واتای بەیتەکە ڕوون دەبێتەوە:

دڵ شیشەیی پڕ خوێنی فیراق و فەرەقی بوو
مەکسووری ڕەقیب بوو لە منی خەستە ڕقی بوو

گەلێک ڕوونتر دەبێ لەو قاڵبە پڕ تەکەللووفەی هەندێ لە تێکستەکان پەسەندیان کردووە و وشەی «فەرەق» بە واتای ترس هاتووە، بەو پێیە واتای بەیتەکە ئەمە دەبێ: دڵ شیشەیی پڕ خوونی فیراق و ترسی فیراق بوو، ڕەقیب شکاندبووی کەچی لە منی خەستە ڕقی هەڵگرتبوو. دەشێ «لە منی خەستە ڕقی بوو» بۆ یار بچێتەوە… لە لایەن شیانەوە ڕستەی «دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو» تا ئەویش بارتەقای «لە منی خەستە…» لە بەیتەکە واتابەخشە بەڵام ناشێ دوو دەقی لێکتر جودا بە هی شاعیرەکە دابندرێن، ئەو دەقانەی ڕێنووسیان لە بارە بۆ فرەجۆرەیی دەشێ بە واتای جودایانەوە بدرێن بە تاکە شاعیر.

لە لاپەڕە 376، ئەم دوو بەیتە:

ئەو نەشئە کەوا ساقی منی پێ لە خودی سەند
نەک نەوعە ڕەقێ بوو کە لە قەطرەی عەرەقی بوو،

خەندەی نەفەسی تۆ بوو وەکوو صوبح و نەسیمی
یا گوڵ دەمی پشکووتن و، عەطری وەرەقی بوو

شەرحەکە بە تێک بەستراویان دادەنێ و دەڵێ: ئەو نەشئەی سەرخۆشی کە مەیگێڕ منی لە حاڵی هوشیاری پێ دەرکرد، ئەو جۆرە عەرەقە نەبوو کە لە دڵۆپی ئارەقی ڕوویا دەردەکەوێ، بمداتێ بیخۆمەوە و پێی سەرخۆش بم، بەڵکوو کرانەوەی بە پێکەنینەوەی دەمی یار و بڵاوبوونەوەی هەناسەی بۆنی خۆشی و دەرکەوتنی دانە سپییەکانی کە وەک بای نەسیم وایە سبەینان هەڵ دەکا و ئاسۆ ڕوون ئەبێتەوە…

چەند تێبینیی پێشەکی هەیە: لە دیوانی گیو موکریانی لە جیاتی «…منی پێ لە خودی سەند» نووسراوە «بە ئەو عەقڵ و دڵی سەند». لێرەدا ئیشارەتی بۆ نەکراوە.

شەرحەکە دەڵێ «ڕەق: بە تورکی عەرەقی خواردنەوە». وشەکە «ڕەقی»یە نەک «ڕەق» شەرحەکە وا دادەنێ کە بەیتی دووهەم جەواب دانەوەی، یاخود هۆی ئەو نەشئەیەی بەیتی یەکەم دەکا کە لە حاڵی هۆشیاریی دەرکردووە.

بەیتی دووهەم دەپرسێ: ئایا خەندەی نەفەسی تۆ بوو…؟ یا گوڵ دەمی پشکووتن و …ی بوو؟ پرسیار سەرەتای کارێکە نەک تەفسیری کارێک، بە لای منەوە تێک بەستران لە نێواندا نییە.

بەیتی یەکەم دەڵێ: ئەو نەشئە کە وا «ساقی منی پێ بێهۆش کرد، یان بەو عەقڵ و دڵمی سەند» قەترەی ڕەقی «عارەقی خواردنەوە» نەبوو بەڵکوو قەترەی عەرەقی یار یا هی ساقی بوو، کە دەشێ ساقی یار خۆی بێ.

«خەندەی نەفەسی» نالەبارە، «خەندە و نەفەسی» جێی خۆیەتی چونکە خەندە پێوەندیی بە هەناسەوە نییە: خەندەکە هی گوڵ پشکووتن و نەفەسیش هی عیطری وەرەقە «عەطر هەڵەیە» خەندە و هەناسەکەش صوبح و نەسیمەکان.

نوسخە هەیە هی «چر» و «عب» «نەوعە ڕەقی» دەکەن بە «نەو عەرەقێ» واتە عارەقێکی نوێ، ئەمیشیان تا بڵێی جوانە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 377:

ڕەقێتیی تەن و، ڕیققەتی دڵ، ڕوقبەتی طاعەت
مەخصووصی ڕەقیب بۆ لە منی خەستە ڕقی بووا!

لە دیوانی گیو «ڕبقەتی گەردەن» هاتووە بە لای منەوە ئەمیان ڕاستە و لە کۆنیشەوە وەهام بیستووە، لە پەراوێزی شەرحەکەشدا حەفت تێکست «ڕیبقەت – ربقت»ی پەسەند کردووە.

دەبێ بڵێم ناشی و نەشیاوە نالی وشەی نووسیبێ خوێندرابێتەوە «ڕەقێتیی». شەرحەکە نالێ واتاکەی چییە وەک کە دەڵێ: ڕیققەت، ناسکی و ڕوقبەت گەردەن. بەڵام کە دەست دەکا بە شەرح «بوردەباری» لێ بە مەبەس گرتووە کە لەگەڵ عەبدایەتی «رق» دەڕوات، ئەوسا دەبێ «ڕیق» بنووسرێ و بەو ڕێژەیەی «اسم المعنی» واتە ئەو ڕێژە کە «ڕیققێتیی» پێ دروست بوو بە واتای عەبدایەتی، ناشێ لەگەڵ «ڕیق» بەکار بێت چونکە «ڕیق» خۆی عەبدایەتییە. ئەو ڕێنووسەی بۆ وشەکەی «ڕیققێتیی» بەکارهاتووە و هی «اسم المعنی»ـیە و «ێ» لە ناوەڕاستدایە نەک «ی = یـ» بەداخەوە هەڵەیەکی پەرەسەندووە چونکە لە کوردیدا و بە پێی بڕیاری فۆنەتیک دەنگی «ی» واتە یێی تیژی درێژ کە دەشکێتەوە و دەبێتە کەسرەیەک و یێیەکی کۆنسنانت لە میسالدا کە لە وشەی «برسی» ناوی واتا «اسم المعنی» دارێژرێت دەبێ بیکەیتە «برسییەتی» نەک «برسێتی» بۆ ڕوونکردنەوە ئەم نموونەیە دەهێنمەوە: وشەی «ئیتالی» کە دەکرێتە جەمع دەنووسن «ئیتالێکان». فەرموو صیفەتێک بۆ ئەوانە بەکار بهێنە وەک «زیرەکەکان» ناشێ و ناشکرێ بگوترێ «ئیتالێ زیرەکەکان» دەبێ «ئیتالییە زیرەکەکان» و دەشێ سووک بکرێت و ببێتە «ئیتالیە...» دەبێ بڵێی «برسییە ڕووتەکان» نەک «برسێ ڕووتەکان». ئەم بەکارهێنانە لە سلێمانی باوە وەک لە ئاخاوتندا دەڵێن «مەنگ، لە جێی مەند» یان دیتوومە «گوێ ڕێژ» لە جیاتی «گوێ درێژ» نووسراوە. ڕەخنە لە شێوە دەربڕینی وشە ناگیرێ بەڵام ناشێ بەکارهێنانی هەڵە ببێتە دەستوور. بەشی هەرە زۆری کورد، هەر بە پێی دەستووری دەنگسازی، دەڵێن: برسییەتی، قاوەچییەتی، ڕۆمییەکان... زاری سلێمانی لە عێراق لە هەموو زارێک پێشکەوتووترە و بۆتە زمانی ئەدەبی بەڵام ناشێ خڵتەی لەگەڵدا بێ بۆ نووسین: «ئەمەو بەچەن» نابێ جێی «ئەمەت بە چەند» بگرێتەوە یاخود «ئەڕۆمەوەوانێ» ببێتە دەستوور... دوور نابینم بابایەکی ڕەواندزی بە موجامەلە بە یەکێکی سلێمانیەتی بڵێ: تەمەنی جەنابت چەندەوانێ؟ وەک کە لە گۆرانیبێژی کۆیێم بیستووە گوتوەتی: «مەمکی گوڵی هەناڵە...» گۆیا لەسەر شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی دەڕوا، کۆڵێکیش ڕای لە خۆی بووە.

بەهەمەحاڵ ئەم وشەیە لەم قاڵبەدا فڕی بەسەر زمانی شیعرەوە نییە و لە نالی دوورە. شەرحەکە لە بارەی مەعنای بەیتەکەوە دەڵێ: بوردەبارییی لەش و ئامادەیی بۆ هەڵگرتنی هەر بارێ و، ناسکی دڵ و ملکەچی و بە

گوێکردنی هەرچی بویسترێ، هەمووی لە مندا کۆبۆتەوە... بەدکار بۆچی لە ناو دڵداراندا هەر ڕقی لە منی خەستە بوو؟

ڕاستییەکەی ئەم واتایە لە ناچارییەوە نەبێ، هی ئەم کۆمەڵە وشەیەی بەیتەکە نین. بۆ نەیگوت: «بە خصوصی ڕەقیب» لە جیاتی «مەخصوصی ڕەقیب»؟ پێشتریش، ئەو ئەرکانەی باسیکردن هیچ وشەیەک نییە لە ئارادا بۆ «نالی»ـیان بباتەوە. کێ دەڵێ هی یار نین؟ دوو وشەی پێشەوە بۆ یار دەست دەدەن، ڕیبقەتەکەش بە بۆرە تەئویلی نیوەچڵ و بە مەلعەنەتی ڕەقیب و بە نەختێک چاوپۆشی دەشێ بۆ یار بچێتەوە و هەموویان «مەخصوصی ڕەقیب بوو» کەچی یار «لە منی خەستە ڕقی بوو».

ماڵی نووسخەنووسانیشم وێران نەبێ، هەر دەڵێی قۆنتەراتیان گرتووە لەسەر ڕێک نەکەوتن.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 377:

هێند مونتەظیری تۆ بو هەتا چاوی سپی بوو
نەرگس، کە لەسەر یەک قەدەم و دیدە چەقی بوو

صەد ماشەڵڵای لێ بێ ئەمەیە شیعری دڵکێش و یەک قاڵب کە هەرای نوسخەنووسانی پێوە نییە.

شەرحەکە نەختێک بە تەرجەمەی دەقاودەقی وشەکان بۆ واتای بەیتەکە چووە و ماندووەتی تێدا چێشتووە، لە نموونەدا دەڵێ: «بەڵام نالی کە ئەڵێ بەیەک چاو بۆی ڕوانیت، مەبەستی ئەوەیە بڵێ هەردوو چاوی کردبوو بە یەک... هەروەها نێرگس چاوی سپییە. بەڵام نالی ئەیەوێ بڵێ لە چاوەڕوانیی تۆدا چاوی سپی بووە». من وای بۆ ناچم: نەرگس دوو چاوی نییە ببێتە یەک، لزوومیش نییە بۆ ئەمە. نالی زاراوەیەکی زێدە مەشووری قسە کوردی هێناوە کە واتائارایی و زێدە مەدحی پێوە بەند بێ لە لایەن «یەک قەدەم»ـەوە: کورد لەمەدا زێدە پەرۆش و سووربوون لەسەر کارێک بە مەبەست دەگرێ. نالی خۆی لە بەیتی دیکەیدا هەیە کە هەمان زاراوەی هێناوە: «دەمێکە وا لەسە پێیەک دەسووتێم». دەشزانین نەرگس یەک پێی هەیە، بەڵام مەهارەتی نالی «یەک پێیی»ـی نەرگسەکە دەدزێتەوە بۆ لایەنی «سووتان بۆ یار» ئەویش، مەبەست ئەو «یەک پێیی»ـیە کە حەقیقەتە بۆتە بنەما و هۆی «چەقین بە یەک چاوی» چونکە لە شیعرەکەدا «یەک قەدەم» پێش کەوتووە. کە دیدەی بە دوواداهات لە ڕێی «واوی عەطف»ـەوە و لە سەبکی هەڵبەستەوە بۆتە هاوبەشی «قەدەم» لە وەستان، چەقین، و لە تاکیدا. تاکییەکە حەقیقەتە بەڵام بە یاریدەدەریی «یەک قەدەم» چەقین بۆ چاوەکەش جۆشی خواردووە. کە بڵێی: نان و چایەم خوارد، چایەت نەخواردووە، خواردۆتەتەوە بەڵام بە دوا ناندا «خواردن» بۆ ئەویش ڕەوا بوو. ئەگەر ئەم جەوازە نەبێ، دەبوو بڵێ: لەسەر یەک قەدەم و بە یەک چاو چەقیبوو.

لە کۆتایی بەیتەکەدا دەڵێ: وشەی نەرگەس هەم فاعیلی «مونتەظیر» و هەم فاعیلی «چاوی سپی بوو»یشە واتە هەرای لەسەرە لە نێوان ئەو دوو فیعلەدا... مەبەسی شەرحەکە لەم «هەرا»یە «تنازع»ـە کە هەر یەک لەو دوو فیعلە فاعیلەکە بۆخۆی ڕادەکێشێ.

تەنازوع دیاردەیەکی ڕێزمانییە بەڵام لەم بەیتەدا تەنازوع نییە چونکە نەرگس فاعیلە بۆ «بوو»ی ڕستەی «مونتەظیری تۆ بوو» فاعیلی ڕستەی دووهەم «چاوی سپی بوو» وشەی چاوەکە سپی بووە. لە عەرەبیدا دەگوترێ: انتظرک فتعب زید. لێرەدا تەنازوع هەیە. لە کوردیشدا هەیە بەڵام لەگەڵ عەرەبی جوداوازییان دەبێ ئێرەش جێی ئەو کێشەیە نییە.

له بەیتی دووهەمی لاپەڕە 378 وشەی «هیلاک» هاتووە، وەک بزانم «هەلاک» ڕاستە. بەیتەکەش باش شی کراوەتەوە. یەک تێبینی هەیە: «بەو وشکە مەلە» هەڵدەگرێ «مەل»یش جێی بۆ بکرێتەوە تێیدا چونکە مەل بە هەواوە هەر وشکە. ئەگەر ڕستەکە «بەم وشکە مەلەیە» بووایە «مەل» جێی نەدەبۆوە... دەشبێ بزانین نالی لە جیاتی «بەو» «بو»ی نووسیوە، لە هەردوو حاڵدا یەک واتا پەیدایە کە مادەم نالی لە هەوا کەوتە سەما «هەڵپەڕکێ» و بوو بە شەناوەر «مەلەوان» هەقیەتی وەک وشکەمەل ترسی خنکانی ژێراوبوونی هەبێ.

له بەیتی دووهەمی لاپەڕە 380 وشەی «چەن» هاتووە: «چەند» ڕاستە بۆ زمانی ئەدەب، نالیش هەروای نووسیوە. دیوانی «گیو»یش «چەند»ی نووسیوە.

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 380دا نالی کە دەڵێ:

نەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ

نەچم، شەرط بێ، هەتا ئەم خوارە بێ تۆ

مەبەسی نییە کەوا ئەم جارە نەمردووە، وەک شەرحەکە بە سەهوو بۆی چووە، مەبەسی ئەوەیە بڵێ، بە مەرجێک کە نەمرم ئەم جارە، شەرطە نەچم هەتا ئەم خوارە... کێ دەڵێ لەم جارەدا نامرێ! بە فکری من «ئەم خوارە» تەپکەیەکی تێدایە و بۆی ناچم... خەیاڵێکی چرووک دێتە وەهمم لە خوێنەری ناشارمەوە و پێشیەوە شەرمەندەم: دەڵێم ئەگەر «ئەم خوارە بێ تۆ» هەڵوەشێنین و بربڕی بکەین، لە پێشەوە «ئەمخوا» دێت و بە کورتکراوی «ئەمخوازێ»ـی دانێین. دەمێنێتەوە «ڕەبی تۆ» بە واتای «خوای تۆ» دێت. نالی «بێ تۆ»ی «بی تو» نووسیوە. واتای بەیتەکە وەهای لێ دێ: نەڕۆم شەرت بێ هەتا خوا دەمباتەوە بۆخۆی... کە ئەمەم بە خوێنەر گەیاند با شتێکی دیکەی بچووکی بەیتی پێشووشی پێ بگەیەنم. نالی کە دەڵێ «بە بێ دیداری تۆ خۆ لاڵە نالی» وشەی لاڵەی وەک «لالە» نووسیوە. لالە گوڵێکە لێرەدا تەناسوبی هەیە لەگەڵ دیداری یار، کە ئەویش گوڵە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 382: «هەموو ئەعضایی ناڵینم دەناڵێ، سەراپام میثلی مۆسیقارە...»! دەبێ بە بیروڕای سەرلەبەری نالیدۆستان لە دیوانەکەی بسڕێتەوە... نالی گاڵتە بە خۆی ناکات. شەرحەکە بە هی نالی داناوە، دەشڵێ لە تەنها دەسنووسێکدا دیتوومانە. مۆسیقاشی شەرح کردووە لە جیاتی مۆسیقار. بۆ مۆسیقا دووانی داناوە بەکەڵک بێن یەکیان سازێکی لە قامیش دروستکراو و ئەوی دیکەش گۆیا پەلەوەرێکە کونی زۆر لە دەندووکیدا هەیە: ئاخر بڵێم چی و چۆن نەڵێم بەنیادەم هەر سێ شوێنی هەیە ئاوازی لێ دەرچێت... مۆسیقار مۆسیقاسازە و وشەکەش تازەیە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 382، سەرەتای نیوەی یەکەم و دووهەمی و سەرەتای بەیتی دووا خۆشیەوە بە «لە کن» دەست پێ دەکا. لە دیوانی گیودا نیوەی یەکەمی بەیتەکە بە «لە کن» دەست پێ دەکا، بە پێی سەرەتای دوو نیوەبەیتەکانی دیکە بە «لە لای» دەست پێ دەکات، بە پێی ئەوەی کە چوار تێکستی ناو شەرحەکەش بۆ هەردوو بەیت «لە لای»یان نووسیوە باوەڕ دەکەم هەمووی هەر «لە لای» بێ. هەر نەبێ مۆسیقاکەی سازگارترە. وشەی «خەس» لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 382 بە «وشترخوار» لێک دراوەتەوە، ئەم ڕووەکە لە بەری سۆران «حوشترالووک»ـی پێ دەڵێن واتە، حوشتر ئالیک

لە ئاست بەیتی لاپەڕە 385:

دەستم کە بە صەد وەعدە لە صەد جێگە شکاوە،
جەبری نییە ئەم کەسرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ

نوسخە هەن لە تێکستەکانی شەرحەکە «نەیخەیە»ی نووسیوە، هەیشە «نەیخەمە»ی پەسەند کردووە. منیش هەر ئەوەندەم پێ دەکرێ بڵێم: نازانم کامیان پەسەند بکەم چونکە «نەیخەیە ئەستۆ» سەرەڕای مەعنای گشتیی وشەکە بۆ هەموو شکستێک کە هەڵبەستریتەوە، خیطاب لەگەڵ یار کە خۆی یار دەستەکەی نالی بخاتە ملی خۆیەوە زێدە چەژێک هەیە تێیدا بەدەست ناکەوێت، لە لایەکی دیکەشەوە «هەتا نەیخەمە ئەستۆ» جارێکیان «خستنە ملی خۆ» کە ئەمە عادەتی دەست هەڵبەستنەوەیە ڕادەگەیەنێ، جارێکیشیان نالی دەستی خۆی بخاتە ملی یارەوە کوڵی دڵەکەی دادەمرکێنێ... خۆزی هەردوو تێکست وێکرا جێیان دەبۆوە. فارس گوتی:

ندانم گر بگیرم جام بگوذارم کودا مینرا

لە لاپەڕەی 386 بەیتی سێهەم:

نەمبیستووە هەرگیز لە دەمت بێنی وەفایێ
هەرچەند سەراپا گوڵی، ئەمما گوڵی هێرۆ

خزم نییە لەگەڵ بەیتەکانی دیکە بە تایبەتی بەیتی پێش خۆی کە گوتی:

شەوبۆیی سەری سونبولی زوڵفت لەسەری دام
ئێستەش سەرەکەم مەستە لەبەر نەشئەیی شەوبۆ!

بێنی دەم و زاریش ئەگەر تێیدا بە تەقیە نەبێت و لایەنی چاکەی تێدا خەست نەبووبێتەوە بە عەیب دەڕوات. بیستنی «بێن»ـی لە دەمەوە تەعبیرێکی فارسییە هاتۆتە سەر کوردی چونکە لە فارسیدا «شنیدن» بۆ بیستن و بێنکردن دێت. شەرحەکەش دەڵێ تەنها لە نوسخەی «ک» ئەم بەیتە هەیە. ڕەنگە خێرخوازێکی نەختێک شارەزای شێوازی نالی و بە هاندەری قافیەی «هێرۆ» ئەم بەخشەندەییەی کردبێ.

لە بەیتی کۆتایی غەزەلەکە «تازە لەبەر کەین» دەبێ «... لەبەرکەی» بگوترێ چونکە نالی لەبەریەتی.

غەزەلی «شەوی یەلدایە»ی لاپەڕە 387—390، پتر بە لای «کوردی»ـدا دەچێتەوە، لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 389، وشەی سەرەتای نیوەی دووهەمی بەیتەکە «جێگەم» لەگەڵ تەفعیلەی وەزنی بەحرەکە نەسازە و نەختێکی هەناسەسوار کردووە، ئەگەر «مەکانم» بوایە و «سەردارەکەی» کرابایە «دارەکەی» بێ قۆرت دەبوو: فەرموو تاقیان بکەوە:

جێگەم سەردارەکەی مەنصوورە ئەمشەو

وەک لە ڕووپەڕەکانی بەراییدا دیتمان، گەلێ جار «تێدا» بەیتی عەیبدار کردووە. شیعر جۆگەلێدان و فووتبۆڵ نییە: شیعر نەقش و نیگارە، یەک تەقەڵی ناجۆر تێیدا زەق دەنوێنێ. تابلۆی بابایەکی نیگارکێش یەک حەرەکەی فرچەی بێجێی تێدابێ دە پلەی دادەبەزێنێ. مەزموونی شیعر هەرچییەک بێ، لایەنی هونەرەکەی دارِشتنی ناشێ کەمترین عەیبی پێوە بێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 391:

ساقی بە مەیی کۆنە لەسەر عادەتی نەو بە
بشکێنە بە یەک نەوبە دوصەد ماتەمی تەوبە

شەرحەکە دەڵێ: مەیگێڕ وەرە سەر نەریتی نوێ... ئەمما ناڵێ ئەم نەریتە نوێیە چییە. هەرچەند سازاندنی مەعنا مومتازیش نەبێ لە کاتی ناچاریدا دەستی پێوە دەگیرێ، وەک دەشزانین لە زۆر باردا چاوپۆشی دەکرێ بۆ قبوڵی تەئویلێکی کز و لاواز هەر هەتا بەیتی شیعر مافی تەواوی خۆی وەربگرێ لە ڕووی فرەواتاییەوە. لەم دەربوونەوە بۆ واتای «عادەتی ئەو» دەچم.

وشەی «نەو» هەڵدەگرێ «نوء»ی عەرەبی بێ هەمزەکەی قرتابێ وەک کە «سماء» دەکرێتە «سما». «نوء ـ نەوئ» وەک لە «انواء جویە» دەبیستن بە واتای فرتەنەی کەشی هەوا دێت کە لەوانەیە شتان تێک بشکێنێ، ساقی تۆش وەک عادەتی ئەو فرتەنەیە ماتەمی تەوبە بشکێنی. بۆ موبالەغەش داوای کردووە بە یەک نەوبە دووصەد ماتەم بشکێنێ کە ئەم هێزەش لە «نوء» دا هەیە.

بەیت دووهەمی لاپەڕە 391:

ساقی! قەدەحی گەردشی گەردوون دەشکێنێ
باری، کە دەبێ موعتەقیدی گەردشی ئەو بە!

شەرحەکە دەڵێ: ساقی، مەیگێڕ! خوا پیاڵەی سوورِانەوەی چەرخی گەردوون ئەشکێنێ، ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێ کە باوەڕت بە گەردشی دەسەڵاتی خوا هەبێ، نەک هی گەردوون. ئەشگونجێ مەبەسی بەیتەکە لە «ساقی» وشەی «ساق» بێ و ئیضافەی «ی» دەیداتە پاڵ «قەدەح» و دەبێتە «ساقی قەدەح» واتە خوا دەسگری پیاڵەی سوورِانەوەی چەرخی گەردوون ئەشکێنێ.

ئەم واتایە بە لێکدانەوەی من لەگەڵ بەیتەکە بە هیچ جۆرێک ناگونجێ: لە بەیتی یەکەم هاندان هەیە بۆ مەینۆشی و تۆبەشکاندن. لە بەیتی دووهەم دەچینە مەجلیسی وەعظی گەیلانی و ئیمانهێنان بە قودرەتی خوا ئەویش بە شێوەیەکی مسکێنانە کە قودرەتەکەی ئەوە بێ دەسگری پیاڵەی چەرخی گەردوون بشکێنێ... لەمەش چاوپۆشی بکەین، کە ناکرێ، دارِشتنی بەیتەکە کەم و زۆر ئەم مەعنایە هەڵناگرێ. لە بەیتەکەدا «ساقی» لە سەرەتایدا جێی فاعیلی گرتووە (لە عەرەبیدا دەبێتە مبتداء) ئاخۆ لە میصرەعی دووهەمدا چۆن «باری» دەبێتە

فاعیل و قوڵپی پیاڵەی گەردوون، یاخود پیاڵەی گەردوون ئەشکێنێ. فەرمووو «باری» بکە فاعیل لە سەرەتای بەیتەکەدا، ئەمە دەردەچێ: باری ساقی قەدەحی... چەندێکی بە بیرمدا بێت بەیتەکە ئەمە هەڵدەگرێ: ساقی، مەیگێڕ، قەدەحەکەی گەردشی گەردوون دەشکێنێ. تۆش ئەی گوێگر کە هەر دەبیە «معتقد» وەرە ببە بە موعتەقیدی گەردشی قەدەحەکە. وشەی «باری» دەبێ «بارێ» بێ.

من لە شەرحی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 121: «یا توربەتێ یا غوربەتێ با ڕێ بشکێنن» چاوپۆشیم کرد لەوەی «با ڕێ» هەڵدەگرێ «بارێ» بخوێندرێتەوە وا لێرەدا تووشی دێمەوە و بە ناچاری جێگەی «باری – خودا»ی پێ دەگرمەوە. لە فارسیدا ئەم وشەیە بەو مەعنایە لێرەدا هەیەتی بە هاراوی لەکار دێت.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 392:

ئەی نەفسی مورانی چ گرانباری، تەکالیف
بۆ خەڵقی دەکێشی.. دە هەڕۆ ڕێش و جەدەو بە

ئەم «دە هەڕۆ» گرفتێکی هونەری نەک واتایی تێدایە کە بە کاڵای ئەدەب ناشێ. هەرچی دەقی جێگری ئەم دەقەیەش هەیە لە تێکستە جوداکاندا یەکێکی ئەو ئێسکسووکە نییە بەکەڵکی زینەتی شیعر بێت، ڕەنگە دەقی «وەرە هەر» لە هەموان لەبارتر بێ ئەگەر «وەرە» بۆ نزیک خستنەوە نەبوایە، جگە لە جیرانەتی دوو «ر» لە «هەرریش و...» دا. شەرحەکە خۆی بۆی هاتووە و گوتوەتی: «دە برۆ ڕێش...» ئەمیان لەبارتر بوو لە چاو دە هەڕۆ، ڕاستییەکەی من خۆم ئەم دەقەم بە بیردا هات بەر لەوەی هی ناو شەرحەکە ببینم، بە درێژایی ئاشناییم لەگەڵ نالیدا ئەم شوێنەم لێ خۆش نەهاتووە. سەرەڕای ئەمە پێنج دەقی جودا لە دەقی هەڵبژاردەی شیعرەکە هاتوون: کەهەڕۆ، دەهەر، وەرەهەر، بڕۆهەر، کەهەڕۆ، کەدەهەر... تومەز شەش دەقن.

بە هەڵکراندنی مێشک واتایەکم بە دڵدا هات لە «دەهڕۆ» کە بە ڕێنووسی نالی «هەرو» بێ: لە زمانی هەورامی «هەر» بە کەر دەگوترێ. لەمەوە واتای «دە کەرۆ»ی تیز پێکردن هەیە. ڕێش و جەدەویش برینی پشت و ملی وڵاغن هەرۆ و هەڕۆش یەک شکڵیان هەبووە، بۆ هەردوویان دەچێتەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 393 لە نیوەبەیی دووهەمیدا: «ئەی مەستی ڕیاضەت هەڵە! هوشیاری جڵەو بە»، بێگومان «هەڵە» لە کۆندا «هەلە» نووسراوە. جا ئەگەر وابێ و «هلە» نەنووسرابێ دەشی «هەلە» یەک پیتی ناوەندی قرتابێ و «هەر لە هوشیاری...» بووبێ، واتە نالی خۆی قرتاندبێتی بۆ خاتری دوو واتای کە ڕاست و غەڵەتی ڕیاضەت بگرێتەوە. والله اعلم ئەمە وێڕای بۆچوونی شەرحەکە.

بەیتی دووهەمی 393:

وەک ماهـ و ستارەت کە ببێ مەیلی هەڵاتن [ماه دەبێ ماهـ بێ]
سەرکردەیی ڕۆژ، ڕەهرەوی شەو، ڕەهزەنی خەو بە

شەرحەکە بە چاکی نەچۆتە کلێشەی بەیتەکەوە کە دەڵێ: ئەگەر دەتەوێ هەمیشە وەک مانگ و ئەستێرە هەڵبێیت، دەبێ بە ڕۆژدا لە پێشی هەموانەوە دەرکەوێ وەک خۆر و، بە شەو ڕێگە تەی بکەی وەک مانگ و ئەستێرە و، خەو نەچێتە چاوت...

ئەم مەعنایە تەناقوضی تێدایە ئەگەر موخاطەب وەکوو ڕۆژ لە پێشی هەمووانەوە دەرکەوێ چۆن دەشێ وەکوو ماهـ و ستارە هەڵبێت؟ لە یەک حاڵدا ئەمە مومکینە کە بە جۆرێک لە جۆرانی تەئویل «هەڵاتن» بە فیرارکردن و ئاوابوون لێک بدرێتەوە و بشێ سەر لە نوێ موخاطەب ببێ بە سەرکردە و حاکمی ڕۆژ، کە بمانەوێ دەتوانین ڕەخنە لەمەشیان بگرین.

موشکیلەی گەورە لە «ڕۆژ» دایە ئەگینا شەوڕۆیی و بێخەوی لە مانگ و ئەستێرەدا هەیە چونکە بە شەو دەردەکەون و دەڕۆن و ناخەون... من جارێ تەگەرەکەم پێ نارەوێتەوە لە سەریشی هەڵناتووتەکێم و ڕاوەستم لە نیوەی ڕێگەی ئەم شەرحە. یەک گوتەی بچووکم کپ کرد، لێرەدا پەشیمانم لە کپکردنی. لە بەیتی سەرەتای قەصیدەکە «مەیی کۆنە» بە «مەیی کەونە» هاوئاهەنگتر دەبێ لەگەڵ وشەکانی: نەوبە، نەوبە، تەوبە. وشەکەش «کۆنە» و «کەونە»ی هەر «کونە» نووسراوە لە دەمی نالیدا.

لە بەیتی دووهەم لاپەڕە 395، نیوەبەیتی دووهەم:

تۆ هەمسەرت نەسیمە، من هەمدەمم لەهیبە

تێکستی «کم، من، خا» لە جیاتی «هەمسەرت» «هەمدەمت»یان نووسیوە، شەرحەکە پێی ڕازی نییە لەبەر دووبارەبوونەوەی وشەکە. بەلای منەوە هەمدەمەکە لە دوو لاوە سازترە: یەکیان کە «هەمسەر» مێرد دەگرێتەوە، دووهەمیان هەمدەمی یار نەسیمە کە هەناسەش لە دەمەوە دەردێت. لە هەمان کاتدا هەمدەمی نالی لەهیبە کە هەناسەی نالی وەها گەرمە دەڵێی لەهیبە. دووبارەبوونەوەی وشە بە پێی جێگە و هونەرێکی تێدا بێ یا بە جێیە وەک ئەم شوێنە یا بێجێیە وەک گەلێک شوێنی تر.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 396 «مەستی شەرابی نازە» لە شەرحەکەدا ئەم ڕستەیەی کردۆتە کۆتایی وەصفی: مەبەستی لەوە سەرخۆشی کار ناکاتە وریاییەکەی، خۆشی و ناخۆشی بە دەست خۆیەتی.

«مەستی شەرابی نازە» وەصفێکە هەتا بڵێی دڵپەسەند و هۆشپەسەند، نایەوێ لە لاوە یاریدەی بۆ بێ تاکوو لە توانج ڕزگار بێ. ئەگەر مەستی شەرابی ترێ بووایە بارەکە دەگۆڕا. شەرحەکە وشەی دڵداری واتا لێ نەداوەتەوە: دڵدار هەم عاشق دەگرێتەوە هەم خاوەنبوونی دڵی عاشقان.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 397، نیوەی دووهەمی: «ڕەمزی هەموو بەڵایە، غەمزەی هەموو مصیبە». دەبوو لە جیاتی «غەمزەی» بنووسێ «غەمزی» هەتا ڕێکی «ڕەمز» بێ. خۆ «غەمز» و «غەمزە» هەر یەک شتن. واتای «غەمزەی هەموو مصیبە» بە باشی لێک دراوەتەوە.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە، لە شەرحی «چاوی پڕ نەدامەت» دەبوو ئیشارەت بۆ فرمێسکی ئەو چاوە بکات کاتێک کە دەڵێ «وشکە صۆفی لەم فەیضە بێ نەصیبە». فەیضەکە هی چاوەکەیە، کە صۆفیش لێی بێبەش بوو دەبێتە وشکە صۆفی چونکە تەڕ نەبووە. وشەی «غەرامەت» کە بە «دەرد و ئازار» لێک دراوەتەوە، وەک بزانم، خەسارەتە و جەزا، وەک دەڵێ: «بغرامة قدرها كذا» لە قورئانیش «ان عذاب جهنم كان غراما» واتە خەسارەتە و تێشکانە.

لە نیوەبەیتی دووهەمی بەیتی سێهەمدا، لاپەڕە 397: نووسراوە «خود نومائی». زۆربەی کورد، مەگەر ئەوانەی بە ڕێکەوت یان بە موصاحەبەی فارسیزمانان، ئەم هەڵەیە دەکەن: «خودنەمائی»یە. هەرە زۆری کورد، ئەگەر

نەڵێم هەموو، دەڵێن قیبلەنوما. لێرەدا یادێکی بە سۆز دەکەمەوە: گیانشاد هێمن کە پەناهەندە بوو لە بەغدا و بە زۆری یەکترمان دەدیت، لە بارەی فارسیزانینی نالییەوە گوتی: من خۆم بە فارسیزان دەناسم کەچی لە بەیتێکی نالی زانیم کە دەڵێ: «غەیری تەڕایی عیشق، حەرارەت نەما نەما». ئنجا زانیم غەڵەتم کردووە لە گوتن و خوێندنەوەی وشەی ئەوتۆیی وەک قیبلەنوما. شەرحەکەش دیسان، لە لاپەڕە 553 «حەرارەت نوما»ی نووسیوە وەک پێشتر کردبووی.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 398، نیوەدێڕی دووهەم:

خولاصەیی لەبیبە، فەرمانبەری لەبی بە

«خولاصە و لەبیبە» بە پێی شەرحەکە هەموو نوسخەکان، دوو نەبێ، لەگەڵ ئەمیانن نەک پەسەندکراوی شەرحەکە. لە وشەی «خولاصە» شەرحەکەش لەگەڵ هەمووانە کە دەکاتە پاڵاوتە. گۆیا ئەم خولاصەیە بۆ پیاوی عاقل بەسە لە شتان بگات... ئەم واتایە هی ناچاری نەبێ، وەرناگیرێ. لێرەشدا ناچاری نییە چونکە وەصفی «لەبیب» لە بۆ «لەب – لێو» بچێتەوە بێ تەئویل مەدحە کەچی دەقی بژاردەی شەرحەکە خەلقی دیکە دەکا بە «لەبیب» و لەوانەوە شایەدی بۆ یار دەردەچێت. کە لێوەکە خولاصە و لەبیب بوو جێی خۆیەتی نالی فەرمانبەری لەبی لەبیبی یار بێت. شەرحەکە لە جیاتی «فەرمانبەری لەبی بە» «بڕۆ ببە بە قوربانی» داناوە و بێ لزووم لە واتای ئاشکرا و شیرنتری شیعرەکە لای داوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 398:

خاڵی بەینی چاو و ئەبرۆت ئینتخابی کاتیبە
یەعنی نوقطەی فەرقی ئیبنو موقلە ویبنو حاجیبە

شەرحەکە «کاتب»ی بە خوا داناوە... بەهەمەحاڵ دەشێ خوا لە جێی هەموو کەسێکی لێوەشاوەدا دابندرێ بەڵام لێرەدا بەیتەکە خەریکی کاتب و نوقطە و ئیبنوموقلە و ئیبنوحاجیبە. هەر لەبەر بێلزوومی تەفسیری کاتب بە خوا هاتووە شەرحەکە بە ڕێبازێکی تەسکدا بۆ ئەوە دەڕوا «کە... کەس ناتوانێ بڵێ «ابن مقلە» و «ابن حاجب» کامیان لە هونەری خۆیدا سەرامەدتر و لە پێشتر بووە». ڕوواڵەتی بەیتەکە وا دەگەیەنێ کە ئەو نوقطەیەی نێوان چاو و برۆی یار بۆتە ترازانی ئەو دوو زانایە لێکتر کە یەکیان بە «ابن مقلە»ی دادەنێ، برۆکەشی بە «ابن حاجب». هەڵبەت نالی لە ڕێی «استخدام»ـەوەیە کە چاو «مقلە»یە و برۆش «حاجب»ـە خاڵێکیشی خستۆتە نێوان چاو و برۆ، هاتووە نوقطەکەی نێوانیانی، کە خاڵەکەیە، کردۆتە ڕۆڵەی هەردوویان و بوو بە «ابن مقلە» و «ابن حاجب»، ئیتر هەلی شاعیرییەتی بێ سنوور ڕێک کەوت، یان ڕێک خرا، کە فەرقەکە بکەوێتە نێوان دوو زانای بەناوبانگ...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 399:

لەشکری خەططی شکستە و، تیپی زوڵفی تار و مار
پادشاهی حوسنی عالەم گیری هێشتا غالیبە

ئەم بەیتە فەندێکی تێیدایە پێی دەگوترێ «مغالطة – موغالەطە» واتە بەهەڵەبردن. وا دیارە شەرحەکەش پێوەی بوو کە دەڵێ: لەگەڵ ئەوەشدا کە لەشکری خەتی یار شکاوە و تاقمی زوڵفیشی پەت و بڵاوە دیسانەوە پادشای جوانیی ئەو هێشتا هەر بەسەر مامڵەتی دڵاندا زاڵە.

جوانیی هەرە جوان ئەوەیە کە لەشکری خەت شکەستە بێ، بە خەتی شکستەی سەخت نووسرابێ و، تاقمەی زوڵفیشی تار و مار (ڕەش و ئەژدەها) بن. نالی لە شکستە و تار مار، کە بە ڕواڵەتی وشە بێهێزی و بەرگە نەگرتن ڕادەگەینن [لە ڕاستیدا ئەوپەڕی هێز و ئامادەیی تێدایە] موغالەطەکەی هەڵناوە، وشەی «هێشتاش»ی کردۆتە ئەو چەشەیە کە بە ڕاکێشانی لە لایەن جانەوەرەوە تەڵە دەتەقێ. ئەمە تەپکەکە و بەهەڵە بردنەکەیە. لایەنێکی دیکەی، بە عەینی مەعنا و بێ گۆڕینی دەلالەتی هیچ وشەیەکی، بەردەوامیی دەسەڵاتەکەی باس دەکات و پێت دەڵێ: لەشکری خەططی شکستە خوێنە و تیپی زوڵفی ڕەش و عەزیان. پادشای جوانییە عالەم گیرەکەی هەروا لە غەلەبدایە.

بەیتی لاپەڕە 401:

درونی لدار ال «شارزور» و بردە
کفرمیسک گرم الی او سردە

شەرحەکە لە هەمووی باشی بۆچووە، یەک شتی بچووکی بەلاوە ناوە کە وشەی «بردە» لە کۆتایی نیوەبەیتی یەکەمدا هەر بە بەرد «حجر»ی لێک داوەتەوە کەچی «سارد»یش دەگەیەنێ و لەگەڵ «کفر میسک گرم» لێک دەنۆڕن: دەروونم بۆ فێنکایی شارەزوور وەک فرمێسکی گەرمە بۆ ئاوی سارد، دیارە دەروونەکەی گەرمە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 403:

تَرى وَردَهُ قُوتاً و جُوتاً و سايقاً
فَيا قُوتَتى مِن جُوتِهِ ثُمَّ فَردِهِ

لەمیانیشدا خاڵێکی وردیلەی لەبیرچووە. لە دەستەواژەی «فیاقوتتی» بە واتای «مایەی ڕۆزیم» بە پێی شەرحەکە و وشەکانەوە. لە هەمان کاتدا «یاقووت» بە دەستەوە دەدات بە واتای:

چ یاقووتێکە لەم جووت و فەردەوەم پێ دەگات... واتای شەرحەکەش لە جێی خۆیدایە.

لەسەرەتای نیوەبەیتی دووهەمی هەرە سەرەوەی لاپەڕە 404: دەبوو لە جیاتی «نُم الورد» بنووسرێ «نَمُ الورد» چونکە عەرەبی بە حەرفی ساکن دەست پێ ناکا. «نەم»یش لە فارسی تاکە شێوەیەتی، لە نێو کوردەواریشدا ڕۆیشتووە، تا ڕادەیەک.

له بەیتی دوواتردا:

شَوانی «سلیمانی» صەبای «پیر مصور»کی
کِوانی «قرەداغ» هوای «دارِ زرد»ە

دەبێ «کِوانی» بیری لێ نەکرێتەوە چونکە تەکەللوفێکی بێلزوومی تێدایە. لە وشەی «شوانی» کە برژاندن و شەوی لێ وەردەگیرێ، وشەی «کوانی»ـش داغکردن و مەلی «کەو»ی لێ وەردەگیرێ. وشەی «کی» بە دووا «پیر مصور»دا دەشێ مەفعوولی موطلەق بێ بۆ شوانی بەرایی نیوەبەیتەکە بەڵام لەبەر کێش تەنوینی حاڵەتی نەصبی بۆ دانەناوە: «شوانی کَیّ»، « شوانی کَیّاً». «شیّ» و «کیّ» هێند لێک نزیکن شیا مەصدەری یەکێکیان ببێتە مەفعوولی ئەوی تریان.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 405:

کأن کَنارَ أرضِهِ اسمانهُ
لِبَرزیُّ دوریُّ لِسَبزی عَردِهِ

نیوەبەیتی دووهەم ناشێ وەها بنووسرێ. لامی بەرایی «برزی» کە حەرفی جەڕڕە نایەڵێ «دوریُّ» بە ضەممەوە بێ دەبێ « لِبَرزیّ» بنووسرێت. «دوریُّ»ـش هەڵناگرێ ضەممەی بەسەرەوە بێ. نیوەبەیتەکە بەم دەقە چاری نییە. وشەی «دوریُّ - دووریییو» لە بنەڕەتدا هەڵەیە. «دەور...» ڕاستە کە دەوراندەوری شارەزوور بەرزە نەک دوور: ناشێ شاخێکی بە ڕۆخی دەشتەکەوە بێ کە دەکاتەوە بەشێکی، بە دوور بژمێردرێ وەک من بۆ بەیتەکە دەچم دەبێ دەقەکەی ئەمەبێ:

کأن کَنارَ أرضِهِ اسمانهُ
لِبَرزیّ دَورە، لِسَبزی عَردِهِ

دەشکرێ «لِسَبزی عَردِهِ» بێ... لەم دەقەدا قۆرت پەیدا نییە. «اسمانهُ»ش هەرچەند زۆر لە جێدایە دەشێ «اسمانهٌ» بێ بەڵام نەختێک واتاکەی بەیتەکە شل دەبێتەوە چونکە کناری خۆی ببێتە ئاسمانی خۆی بەلیغترە لەوەی ببێتە هەر ئاسمانێک.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 405:

اما «سرچنارٌ» عینی جاریة لە
اما «تانجرو» قد صار مجنون هردە

ناوی کۆکی «سرچنار» هەڵناگرێ تەنوینی بدرێتێ چونکە «غیر منصرف»ـە نە کەسرە نە تەنوین، قبوڵ ناکا. پێشتر «قرەداغ» بێ تەنوین هات. [دەشبوو بڵێم لە وشەی «قرە» نەدەبوو ئەم عەلامەتەی «ە» فەتحەی نووسینی کوردیی بە دوواوە بێ].

«عينی جارية له» نەسەقی بەیتەکە تێک دەدا لەوەی کە هەرچی شاخ و دەشت و دێ هەیە، هەمووی دراوەتە پاڵ شارەزوور، لێرەدا سەرچنار بە زەقی بێخاوەن دەمێنێتەوە. ڕاستییەکەی ئەمەیە: «أما سرچنارٌ عينٌ جاريةٌ له» شەرحەکە بەرەژێرتر «عينٌ» کە غەیری «چن» هەمموو تێکستەکان نووسیویانە، ڕەت دەکاتەوە بە هۆی، گۆیا لەنگبوونی میصرەعەکە. ئەم قورساییەی شەرحەکە پێی دەڵێ «لاسەنگ» گەلێک کەمترە لە «تێدا»ی زۆر شوێنی دیوانەکە کە من کردوومنەتە «تیا». جگە لەمە نووسینی «سرچنار» بە تەنوینەوە دەخلێکی هەیە بەسەر ئەو قورساییەوە. کە گوتت «أما سرچنارٌ عينٌ جاريةٌ له» قورساییەکە هیچ حیسابی بۆ ناکرێ وەک نەبێ وای لێ دێ. شەرحەکە چاو بپۆشێ لە «ڕەققێتیی تەن» نابێ لێرەدا ڕەخنە بگرێ.

دەشێ «عينٌ جاريةٌ له» بخوێندرێتەوە «عينٌ جاريةٍ له» بە واتای «...سەرچنار چاوی کەنیزەکێکی شارەزوورە» هەر وەک تانجەرۆ بۆتە مەجنوونی هەردەکەی.

شەرحەکە «اما»ی سەرەتای دوو نیوەبەیتەکەی داناوە بە سووک کراوەی «اما» بە واتای «هەرچییەکو». لە ڕاستیدا وشەی «اما» بە واتای «الیس» کە نەفیەکەی «ما»ی نەفی و «لیس»ـی نەفی هەڵدەگرێتەوە بەو «ا»ی «استفهام، انکار» و دەیکاتە «تصدیق و ایجاب» و واتای بەیتەکە وەها دەردەچێ.

ئەوە نییە سەرچنار چاوی کەنیزەکێکی شارەزوورە؟
ئەوە نییە تانجەرۆ مەجنوونی هەردی شارەزوورە؟

لە نیوەبەیتی دووهەمی بەیتی سێهەم لە هەمان لاپەڕەدا: «فوا دردتی» هاتووە. وا دەزانم ئەم وشەیە «درونی» بێ بە مانای ختووکەی ئارەزوو... لەم دەمەدا ناچمەوە سەر ئەو سەرچاوەیەی وشەکەم لێ گرتووە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 406

وكم نال «نالی» من شفا ساقيانه
شِفا، هل شَفا من نالَ «نالِي» بِدَردِهِ؟!

شەرحەکە دەڵێ: ئای نالی چەند جار لە لێوی کچە ئاوگێڕەکانی سەرچنار بەهرەمەند بووە و لە دەردی دڵ ڕزگار بووە. مەبەستی ئەوەیە بڵێ چەند جار دەمم ناوەتە جۆگەکانی سەرچنار... ساتوخوا بشێ ئەو کەسەش کە نالی تووشی دەردی دووری کرد ئێستا دڵی ڕەحەت بووبێ؟ بێگومان نەء چونکە پیاوی حەسوود بە مەرگ نەبێ دڵی دانامرکێ.

ئەگەر «ساقيانە» بۆ جۆگەکان ببرێتەوە ئەوسا «شِفا ساقيانه» دەبێتە «شَفا ساقيانه» بە واتای ڕۆخی جۆگەلەکان «شَفا حفرة من النار» هاتووە. ئەگەر بۆ «ساقی»یان بچێتەوە «شِفا – شِفاه» بە واتای لێوەکان دێت. مەبەست لە « من نالَ «نالِي» بِدَردِهِ؟!» حەسوود و دڵپیس نییە بەڵکوو یارەکەیەتی کە تووشی دەردی کردووە. «هل شفا من نال نالی بدرده؟» تانووت دانە بەر ئەو کەسەیە دەردەداری کردووە، شیفای بداتێ. وشەی «شەفا» بە پێی ڕێنووسی عەرەبی «شفی»ـیە بەڵام پێداویستی شیعرەکە «شەفا – شفا» دەسەپێنێ. لە ڕستەی «شفا من نال نالی» دوو فیعلی «شفا – شفی – ونال» تەنازوعیان هەیە لەسەر نالی.

بەیتی لاپەڕە 406:

له دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میثلی تەندووره
شەطی ئەشکم نەبێ مانیع، دەسووتێم دەبمە کۆی نووره

ئەم بەیتە نیوەی ڕێگەی بەیتێکی لێرە بە پێشەوەی بڕیوە لە لایەن واتاوە:

ناری سینەم گەر نەبێ غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ سووتاوم ئەز

بەڵام لە بەیتی پاش خۆیدا دەنگ دەداتەوە، بەلامەوە سەیریشە کە شەرحەکە هەردوویانی تێک نەبەستوون، کە دەزانین وابووە دوو بەیتی تێک بەستوون پێوەندییەکی ئەوتۆیان نییە:

بە ناری عیشق و ئاوی دڵ، جەسەد وەک حەزرەتی مووسا
طەریقی: بەحری فیرعەون و، ڕەفیقی: ئاتەشی طووره

لە دیوانەکەی گیودا ئەم بەیتە سەرەتاکەی: «بە ئاوی چاو و ناری دڵ» هاتووە. لەمیاندا لەف و نەشری مورەتتەب هەیە لە تەرادوفی «ئاوی چاو و ناری دڵ» لەگەڵ تەرادوفی «طەریقی بەحر» و «ئاتەشی طوور» لە دەقەکەی شەرحەکەدا لەف و نەشرەکە مشەوەشە. شەرحەکە لەوەش وستە کە بە پێی دەقەکەی خۆی «ناری عیشق و ئاوی دڵ» لەیەک سەرچاوەوە دەردێن: دەبوو تەوجیهێک بکا بۆ بەردەوامیی هەردوویان. دەقەکەی گیو تەوجیهی ناوێ. بە بێ تەوجیهی پێکەوە هەڵکردنی ئاگر و ئاو لە دڵدا و بە پێی ئەوەی کە دەقەکە ئاوی بۆ دڵ داناوە ئاگری عیشق چ جێی لەباری، بگرە نالەباریشی نییە.

شەرحەکە بۆ لایەنی ئەوتۆ چووە لە عەینی دەقەکەدا نییە وەک کە دەڵێ نالی کە دەبێ بەسەر فرمێسکی خۆیدا بپەڕێتەوە... هتد هەر ناگاتە ئامانج وەک کە مووسا لە پەڕینەوەی بەحری فیرعەون سەرکەوتوو بوو... ئاگری مووساش ئاگری خوایی بوو بەڵگەی ئیمکان نەبوونی دیتنی خوا بوو لە لایەن مووساوە کەواتە نالیش بە یار ناگات... نالی، وەک من بۆی دەچم، مەبەسی لە «طەریقی بەحری فیرعەون» ئەوەیە کە بەحری فرمێسکی خۆی دەیخنکێنێ وەک کە فیرعەون خنکا. ئاگری عیشقیش دەیسووتێنێ وەک ئاگرەکەی «تەجەللی» خوا کە «فلما تجلی للجبل جعله دکا». نالی وەک مووسا هەردوو ڕێی گرتە بەر بەڵام بە ئامانجێکی جوداوە. کە لە ئاوی چاودا، نالی خنکا و لە ئاگری دڵدا سووتا.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 408: پەیامت هات و پەیکت ڕۆی... هتد سەرەدەری لێ ناکرێ مەگەر دەقی ئەصلیی پەیدا بێ. شەرحەکە خۆی ماندوو کردووە ئەمما بێ سوود و دوور لە واتای موفرەداتی بەیتەکە و بە تەئویلی خەیاڵی و بێ بنەما. بێگومان لە سۆزەوە بۆ نالی ئەم ئەرکەی کێشاوە بەڵام ناچێتە دڵەوە و عەقڵ ڕەفز دەکا «ڕەسوول» هەناسە گەرمەکەی نالی بێ و کەوتە ڕێ و بەدکاری گرت وەک ئاورەسوورە و هێنای... ماوەتەوە بگوترێ، بەیتی دوواتریش کە دەڵێ: «کە دیتم شەکڵی صەد ڕەنگی...» مەبەست لێی ئەو بەدکارەیە و لەوێشدا تەئویل پەیدا بکەین بۆ نەکوشتنی بەدکار... چ دەبوو نالی لە جیاتی «ڕەسوولم کەوتە ڕێ...» گوتبای «هەناسەم

کەوتە ڕێ...» ئەگەر بەڕاستی مەبەس لە ڕەسوول هەناسەبێ... خۆ ئەوساش بەیتەکە لە یاری «هەدار هەدارانێ» دەکات. ئەم بەیتە لەم دەقەدا بۆ عەقڵی ئێمەمانان بێ کلیلە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 409:

که دیتم شەکڵی صەد ڕەنگی، گوتم: بابایی عەییارە
کە بیستم لەفظی بێ دەنگی، گوتم: شەپپووری شاپوورە

شەرحەکە نالێ «لەفظی بێ دەنگ» چۆنە و چییە. «دەم دەجووڵێنێتەوە...» وەک لە شەرحدا هاتووە نابێتە «لەفظی بێ دەنگ» مەگەر لە حاڵەتێکدا جووڵەی لێوەکە مەفهووم بێ... ڕاستییەکەی ئەم بەیتە و هی پێشووتر و دوو بەیتی دوواتر هەمووی وتووێژە لەگەڵ یاردا: شەرحەکە لەگەڵ موستەحیل خەریکە. فەرموو گوێ بگرە لە شەرحی بەیتی دوواتر:

گوتم: ڕاستی صەبا هەڵسە! گوتی مەشرەب موخالیفیە
گوتم: نارێ، گوتی: بایە، گوتم: ئەو جێ، گوتی: دوورە

بە بەدکارم وت: بەم بەیانییە «ڕاست» بە لەگەڵم، وتی ئارەزووم «موخالیف»ی ئەوەیە لەگەڵت ڕاست بم، گوتم کەواتە «ئاگر»ی باسی پەیوەندیی خۆت و یار بنێ بە جگەرمەوە. گوتی «با»یە و ئاگرەکە بە هەموو لایەکا بڵاوە دەکا. گوتم کەواتە دوور کەوە لە یار با من بگەمە «ئەوج»ی بەختەوەری...

نیوەبەیتی دووهەم لە لاپەڕە 410: «گوتم: شیشەی دڵم ناتۆی» ئەم «ناتوێ»یە زمانی شیعر نییە. لە شەرحەکەدا تێکست هەیە دەڵێ «گوتم شیشەی دڵت ناوێ» چەند شیک و شیرینە. لە دیوانی گیویش وەها هاتووە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 411، نیوەدێڕێ دووهەم: نالی سوێند دەخوا دەڵێ:

«بە مەرگی تۆ قەسەم...» قسەشی لەگەڵ یارە. لە بەیتی قەصیدەی دیکەشی ئەم سوێندە هەیە بەڵام ڕووی لە زاهیدە و کەلێنێکی گەورەشی گرتووە لە بەیتەکەدا. تەقیەیەکی تەنک و بچووکی تێدایە کە هاتووە لە جیاتی یار، چاوی خۆی [کە هەر یارە] کردۆتە بەرمەرگ و تا ڕادەیەک چەپارەی داوە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 414: سەرەتای بەیتەکە نووسراوە «بێ ئەگەر بێتە دەرت...» لە تێکستی ناو شەرحەکە و لە دیوانی گیوی موکریانی نووسراوە: سەر ئەگەر بێتە دەرت دەیدەیە بەر شەق وەکوو گۆ. لە لایەکەوە سەر لەگەڵ گۆدا گونجاوترە، لە لایەکی دیکەشەوە دەقی نیوەی دووهەم: «نییە ذاتیشی نەیێ دڵ چ بکا قوڕ بەسەرە...» ئەم قوڕ بەسەریە بۆ دڵێکی وەکوو گۆ کەوتبێتە بەر شەق دەست دەدا کە پێیەوە قوڕاوی ببێ. ڕستەی «نییە ذاتیشی نەیێ دڵ چ بکا...» لە شەرحەکەدا بە «بێ تۆ ئۆقرە ناگرێ» لێک دراوەتەوە. واتاکەی لەوە بەهێزتر و قووڵترە: کە دەڵێ: «نییە ذاتی» نەمان و نەبوونی دڵەکە دەگەیەنێ، واتە کە «نەیێ، نامێنێ». واتایەکی دیکەشی ئیشارەتە بۆ گوتەی «زاتکردن» و نەکردن بە واتای وێران و نەوێران. بەو پێیە: دڵەکە زات

ناکات، ناوێرێ نەیێ. تارماییەکی بەرچاوی مەعنای دووهەم لە «بێ ئەگەر»دا هەیە، سەرەڕای مەعنا ئاشکراکەی ئەویش وەک کە دەگوترێ: بێ ئەگەر، کارەکەی کرد، قەرزەکەی داوە، لێرەشدا دەبێتە: بێگومان، بێ بەهانە.

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 416:

عەرشی بەرین کە دائیرەیە، ڕەوضە مەرکەزە
فەرشی زەمین بە عەرصەیی طەیبە موجەوهەرە

شەرحەکە لە بارەی زیادەڕۆیی جوانی ئەم بەیتەوە دەڵێ: بە عادەت دەبێ زەوی بە فەرش بڕازێتەوە نەک فەرش بە زەوی [کە عەرصەکەیە] بڕازێتەوە. ڕاستییەکەی وشەی «فەرش - فرش» وەک بزانم، هەموو ڕووپۆشێکی زەوی و ڕێگەوبان دەگرێتەوە، هەرچی «بساط»ـە بە مەعنای ڕایەخ دێت. نالی هات زەمینی دانا بە ڕووپۆش، مەدینەشی دانا بە گەوهەری زینەتی ڕووپۆشەکە. ئەمە ڕاگەیاندنی بەیتەکەیە، بۆچوونەکەی شەرحەکەش جێی دەبێتەوە وەک زێدە پاروو یان خەیاڵی جوان.

لە لاپەڕەی باسکراودا، بەیتی دووهەم، نیوەبەیتی یەکەم:

طەیبە کە یەعنی عەکسی بەقیعی هەموو عەبیر

شەرحەک دەڵێ: پێچەوانەی «بەقیع، بقیع» دەبێتە «عەبیق» بە واتای بۆنخۆش. لەمەدا بە سەهوو چووە چونکە، «بەقیع، بقیع» هەڵبگێڕێتەوە دەبێتە «عەیقەب، عیقب» بە ڕێنووسی عەرەبی دەبێتە «عیقب، عیقەب» وشەیەکی بێ واتایە، تا ئەوەی بزانم.

بەیتی لاپەڕە 418، دووهەم بەیت:

یەعنی گوڵاوی قودسە گوڵای ڕەفع ئەکا
ئەو خاکە چاکە پاکەوو ئەو ئاوە مەطهەرە

شەرحەکە لە ڕەتکردنەوەی وشەی «موطەهەر» و پەسەندکردنی «مەطهەر» ناڵێ ئەمیان چ ڕادەگەیەنێ، بە پێی دەستووری عەرەبی بە قیاس لە«مەکتەب، مەلجەء و مەنجەم» وشەکە ناوی جێگایە بەو پێیە ناشێ ببێتە صیفەت بۆ ئاو، جا ئەگەر لە پەنا و پەسێوی زمانی عەرەبی بە صیفەت هاتبێ من ئاگاداری نیم. جێی خۆیەتی «موطەهیر» بەلاوە بنێ چونکە ڕەویەی جودایە لە قافیەی بەیتەکانی دیکە. هەتا لێم مەعلووم دەبێ «مەطهەر» واتایەکی مناسبی جێگەی هەیە، من نیوەبەیتەکە وەها دەخوێنمەوە: «ئەو خاکە چاکە پاکە، ئەو ئاوی موطەههەرە»، «ئەو ئاوە» دەخوێندرێتەوە «ئەواوە».

قەڵەمم تەلەزگەیەکی کرد بەسەر بەیتی یەکەمی لاپەڕە 418 دا کشی، کەچی خۆم بۆی ئامادە و ساز کردبوو کە خزمەتێکی بکەم بە دەقێکی کەس نەدیتووی ناو نەهاتووی [بە ظاهیر خەلقی کۆیێ]. ئەو پیاوە، خەتیشی خۆش نییە، لە زۆر شوێنی دیوانی نالی، چاپی گیو، بە پەراوێز شتی نووسیوە، یەک لەمانە نیوەبەیتی دووهەمی سەرووی لاپەڕە 418ی شەرحەکە، بەم جۆرە لە پایینی لاپەڕە 47ی دیوانی گیو نووسیوە: «فرقی دەلین گولیکە لە گولاوی کوثرە». من شکڵنووسم کرد. دەقە بێقۆرتە، یەک «لە»ی حەرفی جەڕری تێدایە نەک دوو. دەشێ «گولاوی کەوثەر» بە «گۆلاوی کەوثەر»یش بخوێندرێتەوە.

بابڵێم، چەندێکیش بە درەنگەوە بێ، ئەو مرۆیە لە سەرووی لاپەڕە 38ی دیوانەکەی گیو، لە ئاست «وەک قەفەس ئەم حوجرە کون تێیە» نووسیویەتی «لە هجوی حجرەی مزکەوتی کونە جمعە کە لەوی دەخوند». نالی لە کۆیەی خوێندووە: مەلا محەممەدی مەلا ئیبراهیم، لە لای باوکمی دەخوێند و لەقەبی دلاوەر بوو لەویشەوە فەردی «گۆشتی قەڵەو» وەرگیراوە دەیگوت، نالی کە هاتۆتە کۆیێ نیازی بووە لە مزگەوتی بایزاغا لای مەلا شێخ طەیب، باوکی مەلا بەهائوددینی مەشووری ئەو ناوە و باوکی باپیری مەلا بابەشێخی ئێستەکەی نوێنەری ئەم بنەماڵە عیلمییە، بۆ خوێندن دامەزرێ. بە پێی ڕیوایەتی مەلا محەممەد شۆرەتی شاعیرییەتی نالی مەلا شێخ طەیبی دوودڵ کرد لە داخوازییەکەی نالی، وا دیارە چووبێتە مزگەوتی کۆنە جمعە کە ئەوسا نوێژی جومعە لەوێ دەکرا، جارێ مزگەوتی گەورە کە لە 1262 هـ کرایەوە لە بەیندا نەبوو. بەداخەوە ئەو دەمەی باسی «گۆشتی قەڵەو...» خرایەوە پەڕەیەکی گوڵزاری نالییەوە ناوی ئەو مرۆیەم لەبیر نەمابوو، کە من زۆر گێلم لە ناو ئەزبەرکردن، شەرمیشم کرد ئەو ڕاستییە بدرکێنم لەبەر تێبینی دڵڕاگریی جوانمێرەکە. لە شەرحەکەی بەر دەستدا دەبینم کاکە جەمالە و فاتیحیش ناوی باوکی لەبیر چۆتەوە. وا بەدەم ئەم موناسەبەیەوە، کە پەڕەکانی دیوانی گیوم تەماشا دەکرد دیتم نیوەبەیتی «لا پەراسووی بارگیرێکی کە زیندوو بێ بە چاو» مرۆی بێناو لە پەراوێزی لاپەڕە 36ی دیوانی گیو نووسیویەتی: «وەک پەراسووی پیرە بارگیرێ کە زیندوویێ بەناو» ئەم نیوەدێڕەم بە ڕێنووسی نوێ نووسی — ڕاستییەکەشی، ئەمیان بێقۆرتە و پتریش بارگیری بەرەو مەرگ بردووە لە مەفهوومی وشەی «پیرە»وە.

لە بەیتی لاپەڕە 419:

«نالی» کەوا سەگی سەگی ئەم مەرز و بوومەیە
ئەمما سەگی موعەللەمی بێ دەنگ و بێ وەڕە،

لەم بەیتەدا سێ جاران «سەگی» هاتووە. تێکست هەیە «سەگی» یەکەمی «سەگە» نووسیوە دیارە ئەمیان لە قاڵبی هونەرییەوە نزیکترە. ئەگەر بۆ زێدە خۆ کەمکردنەوە شیعرەکە کەمڕەنگ بکەین خۆ نالی لە بەیتی 13دا خۆ دەکاتە «خاکی خادیمی قیطمیری ئەو دەرە» ئیتر بۆچی بەیتەکە زەدە بێت...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 420:

بێ تووکی جیفە خوارییو گورگین و بێ وجوود
لەم ئاو و خاکە ظاهیر و باطین موکەددەرە

شەرحەکە دەڵێ: نالی لەم وڵاتە دەر و ناو لێڵ و تاریکەدا، سووکی چاو لە دەسی ئەم و ئەو بوونە کە وەک بنیادەمێکە بە خواردنی مردارەوەبوو بژی...

لە لاپەڕە 421 شەرحەکە دەڵێ: نالی ئەم شیعرەی لەو سەردەمەدا گوتووە قەصیدەی «وەی کە ڕووزەردی مەدینە و...»ی تێدا گوتووە و ژیانی مەککەی زۆر لا تاڵ بووبێ. ئەم بۆچوونە هی قبووڵکردن نییە چونکە ناشێ بە لای نالییەوە مەدینە وەها بێ کە هەڵیداوە مەککەش بە ئاو و خاکییەوە دەر و ناوەوەی لێڵ بێ و خواردن تێیدا بۆ نالی وەک لاشەی مردوو خواردن بێ. قەصیدەی «وەی کە ڕووزەردی...» لە ڕۆژێکدا گوتووە کە مەککە و مەدینە بە جێ دەهێڵێ، بە زاهیر، بەرەو ئەستەنبوڵ. لەم قەصیدەیەدا بەرەو حیجاز دەڕوات و ئیزن دەخوازێ لە پێغەمبەر کە ڕێ بدا بچێتە زیارەتی... ئەم قەصیدەیە جمرانەی موناجاتە درێژەکەی «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا»یە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەرە 421 وشەی «قەلادە» وەک بزانم «قیلادە»یە.

لە ئاست بەیتی دووەمی لاپەڕە 423:

قەت سێبەری دەبێ لەسەر ئەم ئەرضە فانییە
ئەو تاقە نەخلی عەرشە کە طووبایی سێبەرە؟!

شەرحەکە وەهای داناوە کە طووبای بەهەشت لە سێبەری پێغەمبەر دایە، ئیتر چۆن سێبەری دەبێ لەسەر خاک کە دەزانین خاک، زەوی نامێنێ بەو پێیە سێبەری پێغەمبەریش نامێنێ کەچی لە بەهەشت و بەسەر طووباوە، کە درەختی بەهەشتە، هەر بەردەوامە... ئەفسانەی نەبوونی سێبەری پێغەمبەر جگە لەوەی کە ئەگەر لەش لە شووشە یان ماددەیەکی پشتبین (شفاف) نەبێ سێبەری دەبێ، مادەم کە پێغەمبەر خۆی لەسەر خاک دادەنیشت و دەڕوات و تەیموومی پێ دەکات بۆ دەزنوێژ بۆچی سێبەرەکەی لە خۆی موبارەکتر و پتر بە قەدر بێ. بە هەمەحاڵ ئێرە جێی موناقەشەی ئەوتۆیی تێدا پەیدا نابێ بەڵام وەهمەکە هێند بێ ئەساس و خۆهەڵوەشێن و منداڵانەیە چارم نەبوو ئەوەندەی تێدا بڵێم...

نالی دەڵێ طووبا سێبەری پێغەمبەرە نەک لە سێبەریدایە وەک شەرحەکە گوتی. لە بەیتەکە پێغەمبەر تاقە دارخورمای عەرشە کە طووبا سێبەریەتی یان «طووبای سێبەرە» واتە طووبایەکی سێ جاران بەر بگرێ کە ئەمە ئەوپەڕی موباڵەغەیە چونکە نەمبیستووە ئەم درەختە بەر بگرێ. بەڵام کە طووبا سێبەری بوو، با سێ جارانیش بەر بگرێ، یان طووبای سێبەری ئەو کە تاقە نەخلی عەرشە، نەخلیش بەردارە، با ئەو طووبایە سێ کژان بەربگرێ لە ڕەحمەتی خودا و بەخشندەیی بۆ گوناهکاران. ئەو بەیتانەی ژمارە 15، 16، 17 و 18 لە لاپەڕەی 123 و 424دا هاتوون کە سێبەری پێغەمبەر هەڵدەکێشن تا لە بەیتی 18دا دەڵێ:

ئەو سێبەرە کە عالەمی عولوی لە نوورییە
شەمس و نوجووم و هەرچی لەواندا موقەڕڕەرە

لەگوتەیەکی مەشوور سەر هەڵدەدەن کە دەڵێ: خوا پێغەمبەری لە نووری خۆی خەڵق کردووە. جێگە یاریدە

نادات ئەگینا موناقەشەیەکی لەسەر ئەم مەسەلەیە ڕووی دا لە نێوان مەلا ئەفەندی و ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری بە لایەکدا و باوکم بە لایەکدا [باوکم گوتبووی ئەم قسەیە فەرقی نییە لەگەڵ (تثلیث)ی مەسیحی...]!

بەیتی لاپەڕە 425:

دنیای چلۆن دەوێ کە بەقەد هیممەتی نەکرد
ئەم خەلعەتە کە ئەتڵەسی نۆ چەرخی ئەستەرە

شەرحەکە لە وشەی «ئەستەر» داماوە. ئەگەر سەیرێکی دیوانەکەی گیو کرابایە لەوێ ئیشکالەکە دەڕەوییەوە، تومەز «نۆ چەرخی ئەخضەرە» یە. دیارە نوسخەنووس «اخضر»ی نووسیوە و قەوسی «ضـ»ـەکەی سواوە و نوختەکەی ئەو و «خـ» بوونەتە دوو... کڵاوی «خ»ـەکەش بەر سووان یان ڕەشبوونەوە کەوتووە... نازانم بۆچی بایەخیان پێ نەداوە و نەیانخستۆتە پاڵ نوسخەکانی دیکە!

بەیتی سەرەتای 426:

تەشبیهی حوسنی فائیقی، ئاخر، بەچی بکەم!
نووری سونووحی طەلعەتی صەد لەوحی ئەنوەرە

شەرحەکە «لەوحی ئەنوەر»ی بە«تەختەی زۆر ڕووناک و ڕۆشن» لێک داوەتەوە. لە ڕاستیدا پاش ئەوەی قەدری پێغەمبەر گەییشتە ئەوپەڕی ئەوپەڕی ناومکین، بەم «لەوحی ڕۆشن» پایەی هەزاران پلە دێتە خوارەوە: مەبەست لە «لەوح» هەمان «اللوح المحفوظ»ـە کە قورئان باسی دەکات و هەرچی بووە و دەبێت تێیدا تۆمار کراوە. تەشبیهەکەش هی «نووری سنووحی طەلعەت»ـەکەیەتی نەک هی خۆی کە دیارە لەوەش بەولاترەوەیە.

لە شەرحی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 427:

ئەو دێ دەبا بە کەشمەکەش، ئەم دێ دەبا لوطف
ئەو شاهی دڵبەرە، نە شەهەنشاهی دڵدەرە

وا هاتووە: «یووسف دێ بە کێشمەکێش دڵی خەڵک ئەبا بۆ خۆی و، پێغەمبەریش دڵی خۆییان دەداتێ». ئەم واتایە کە لەفزی «دێ» بەکار دەهێنێ لە جیاتی «ئەبا»ی چەند تێکستێک و دیوانی گیویش، ئا ئەم «دەبا»یە لە ئاست «شاهەنشاهی دڵدەرە»دا کورت دەهێنێ، شەرحەکەش «دەبا»کەی بۆ یووسف دووپات کردۆتەوە بەڵام خۆی لێ دزیوەتەوە کە دەگاتە «دەبا»ی پێغەمبەر و هەر «دڵدەر»ەکەی بۆ کردووە بە مەداری هەڵدانەوە. دەقی بەیتەکە لەگەڵ «ئەبا بە کەشمەکەش، ئەبا بە لوطف» ڕێک دێت. ڕاستییەکەی حاڵی یووسفیش بە پێی ڕێوایەتی قورئان بردن و ستاندنی تێدا نییە. ئەو کشمەکەشەش کە شەرحەکە دەیباتەوە بۆ پڕکێشکردنی ژنی عەزیزی میصر لە یووسف چ بیدایەتییەک و زۆر و دڕی لە یووسفەوەی تێدا نەبووە، بە

پێچەوانەی لێی هەڵاتووە. تا ڕادەیەک مەسەلەی زولەیخا وەک مەسەلەی خێزانی زەیدە کە مێردەکەی بە دڵی خۆی تەڵاقی دا بۆ پێغەمبەر و قورئان دەیڵێتەوە: «... قضی منها زید وطرا زوجناکها».

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 428:

ئەفرادی مورسەلین هەموو یەک ڕازە، ئام کەلام
لەم جێگەدا بزانە موقەددەم موئەخخەرە

شەرحەکە لە واتای ئەم دەقە دەڵێ: یەکەیەکەی پێغەمبەران هەموو یەک قسەن کەوا ئەبێ بزانرێ لەم شوێنەدا هەموو کۆ ببنەوە ئەمیان لە پێش هەموویانەوە هەرچەند لە پاش هەموویانەوە هاتووە. دەقی دیکە هەیە لە جیاتی «یەک ڕازە...» «... هەموو یەک زارە، ئەم کەلام». لە شەرحی ئەمەدا دەڵێ: پێغەمبەران هەموو بریتین لە زمانێک و پێغەمبەریش قسەی ئەو زمانەیە، چونکە لە مەیدانێکدا هەموو پێغەمبەران کۆببنەوە تێیدا، ئەوەیان دەکەوێتە پێشیانەوە.

من لەگەڵ دەقی «هەموو یەک زارە، ئەم کەلام» ڕێکم، مەعناکەشی ئەوەیە: چەندێکی جۆرەها دین هاتبێت هەموو دەکەونە جغزی ئەو دینە و ئەو قورئانەی پێغەمبەرەوە، وەک بڵێی پێشەکی قەراردادەیە پێغەمبەرە پێشینەکان لە دەریای دینی ئەو هەڵێنجن بۆیە دەشێ بگوترێ هەموویان زارن ئەمیان قسەیانە و بەمەدا «موقەددەم موئەخخەرە» نەک تەنها لە ڕیزبوونیان بە دوای ئەوەوە. لە بەیتی 23شدا کە دەڵێ: مەعلوومە چونکی جەمعی ڕوسوول موقتەبیس لەون، ئەم مەعنایەی مەبەستە.

«ئەفرادی مورسەلین هەموو یەک ڕازە، ئەم کەلام» مەعنایەکی دیکەش هەڵدەگرێ کە هەموو پێغەمبەران بریتی بوون لە ڕاز، لە سیرر کە بە تەواوی جێی لێ تێگەیشتن نین، تەنها ئەمیان، واتە پێغەمبەری ئیسلام، کەلام بوو سیرر و ڕازەکەی ئاشکرا کرد. بەم پێیە هی هەرە دووایین دەبێتە ڕابەر.

لە شەرحی بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

شوبهەی نییە کە شەمس و قەمەر سێبەری ئەون
نیسبەت بە هەردو وەجهی وەکوو نوور و سێبەرە

واتایەکی ئەوتۆی لێ داوەتەوە بشێ کەلێنگیر بێ بەڵام وا دەزانم لە ناو توێژ و توێکڵی «نیسبەت بە هەردو... هتد»دا کاکڵ هەیە تێیدا جارێ دەرنەکەوتووە، چونکە شەرحەکە لەوەوە بۆ بەیتەکە چوە کە مەفروضە پێغەمبەر نووری هەموو دنیایە کەواتە دەبێ ئەم دووانە سێبەری بن... ئەم «مسلمه – موسەللەمە» یە هەموو دنیا دەگرێتەوە بە نوور و بێ نوور و تاریک و... هتد کە لزووم نامێنێ بگوترێ کارەبا سێبەری ئەوە... هێزی ئاتۆم سێبەرە... ئاگری پووش و بابەگوڕ گوڕ سێبەرن. ئێمە لەم ئیددیعایەدا پێویستمان بە فێڵێکی ئەدیبانەی نالی ڕەفتار و گوفتار هەیە داواکەمان لە گوتەی ڕووتی بێ پاڵپشت دەرباز بکات. ئایە لە «نیسبەت بە هەردوو وەجهی» مەبەست چییە؟ کام دوو وەجه؟ قەمەر خۆی تەنها دوو شەو، لە 29، 30 شەودا نووری تەواوە، لە محاق و دەمی هیلالدا ئەوەیە کە دەیزانین. خولاسە من بە عومری خۆم لەم بەیتە و چەند بەیتێکی دیکەی نالی

دڵئارام نەبووم.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 429:

بورهانە صوورەتی بەشەری چونکە نوورە، نوور
بێ ضیللە، ماسیوای بە دوو نیسبەت موعەببەرە

شەرحەکە خۆی لێ لاداوە و تەنها واتای وشەکانی تەرجەمە کردووە. مەعناکەی ئەمەیە: پێغەمبەر کە بە شکڵ مرۆیە و سێبەری نییە، نەبوونی سێبەرەکە بورهانە، بەڵگەیە لەسەر هێندی کە لە نوور دروست کراوە چونکە هەر نوور بێسێبەرە، ماسیوای ئەو واتە لە خۆی بەولاوە هەرچی هەیە نیسبەتی بۆ یەک لە دوو شتان دەچێتەوە: یا نوور یا ماددە، غەیری پێغەمبەر هیچ کەس و هیچ شتێک نییە ماددە و نوور بێ واتە ماددەکەی نوور بێ: بە شکڵ ماددەیە و سێبەریشی نییە. کەواتە نووری ڕووتە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 431:

ئەی شەمسی مایە پەروەر و ئیکسیری قەلبی خاک!
بنوارە حاڵی هالیکی ئەم خاکە ئەحقەرە

شەرحەکە دەڵێ دەشێ مەبەست لە «خاکی ئەحقەر» نالی خۆی بێت وەیا وەڵاتەکە بێ. ئەم بۆچوونەی کە وەڵاتەکە بە ئەحقەر دابنێ دوورەکی زێدە دوورە لە مەبەسی نالی چونکە لای ئەو مەککە و مەدینە پیرۆزترین شوێنی دنیان. لەسەرەتاکانی قەصیدەکەدا ڕەوضەی دانا بە مەرکەزی عەرش و مەدینەی کردە جەوهەری فەرشی هەموو زەمین... مەدینە ڕۆژ و شەوی «طیب»ـی جیهانە... مەدینە گڵی گوڵە، ئاوی لە کەوثەرە...
دیسانەوە شەرحەکە وا دادەنێ« هالیک» نەبێ «حالیک» بێ بە واتای تاریک... ئەم بۆچوونە وەها دادەبڕێ کە بەیتەکە پتر لە قەبەڵ وڵاتەکە بکات بۆ حەقارەت، هەرچی «هالیک»ـە پتر بە لای نالیدا دەچێتەوە چونکە گیانلەبەرە و هەلاکی بە دمەوەیە. بۆیە «هالیک» جێی خۆیەتی و «حالیک» دەست نادات، با بڵێین جێی «هالیک» ناگرێتەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 434:

گۆچانی غیرەتت لە ملمدا موعەوذە بێ
تا موژدە دێ کە نووری یەقینم موظەففەرە

شەرحەکە دەڵێ نالی لە پێغەمبەر دەپاڕێتەوە، لە دەمی سەرەمەرگدا گۆچانی غیرەتی بکاتە ملی نالییەوە...

«ئاگادارم بێ» تا موژدە دێ کە باوەڕ و ئیمانی زاڵ بووە بەسەر بێباوەڕیدا.

شەرحەکە باشە بەڵام خۆی لە «موعەوذە» بێئاگا کردووە و ناڵێ چییە. ئەم «موعەوذە – معوذە» یە ئیشارەتە بۆ دوو سوورەتی قورئان یەکیان «قل اعوذ برب الفلق» ئەوی دیکە «قل اعوذ برب الناس» لە هەردوویاندا خۆ دانە پاڵ خوا لە شەڕری «النفاثات فی العقد» و «الوسواس الخناس الذی یوسوس فی صدور الناس» هەیە. بەو دوو سوورەتەش دەڵێن «المعوذتان» لە دیوانی گیودا لە بری «موعەوذە» نووسراوە «معوذ». بە لای منەوە ئەمیان ڕاستە چونکە نایەتە دڵەوە نالی لە قەصیدەی وەها غەڕرادا «موعەوذە»ی ناچاری و پەک کەوتن لەسەر وشەی نایاب بەکار بهێنێت.

لە بەیتی لاپەڕە 435، نیوەی دووهەمی بەیتەکە:

واصیل ببم بە ڕەحمەتی بارانی، مەقبەرە

لە دیوانی گیو و تێکستی «عم» و «گم» «مەغفیرە» کە دەکاتە لێخۆشبوون، هاتووە. ئەمیان لەگەڵ نەفەس و ئاووهەوای قەصیدەکەدا ڕێکتر دێت چونکە پاڕانەوەکە بۆ لێخۆشبوونە.

شەرحەکە دەڵێ: بۆ ئەوەی شەیتان ڕووزەرد بێ، منیش بە هۆی بارانی ڕەحمەتی خواوە بگەمە گۆڕستان... هتد. گەیشتن بە مەقبەرە، بە باران و بێ باران، بۆ مسڵمان و کافر تەگەرەی تێدا نییە، شەیتانیش مەنعی ناکات. نالی دەپاڕێتەوە بگاتە ئەو بارانەی ڕەحمەتی خوا کە بڕژێتە سەر قەبرەکەی.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 436:

دوومینە ئیلتیجام ئەمەتە ئەو دەمەی دەبێ
ئەلواحی ئەلحەدم بە زەنابیلی مەعطەرە،

شەرحەکە ئەم بەیتەی بە دوو بەیتی دووا خۆیەوە بەستۆتەوە، حەقیشیەتی بەڵام چ لەم شەرحەدا و چ لە تێکستەکاندا و چ لە دیوانی گیودا ئەم وشەیەی «مەعطەرە» تا بڵێی بێجێیە: نالی تۆقیوە لە جیفەخۆریی خۆی، چۆناوچۆنی قەبرەکەی دەبێتە شوێنی عەترفرۆشی؟ بە پێی باوەڕی من وشەکە «مەعصەرە – معصرە»یە بە واتای جێگای شت تێدا گوشین وەک کە ترێ دەگوشن، بە زەنبیلە دەیبەن بۆ کۆگەی دۆشاو... بارەها لە منداڵیمەوە بەزمی دۆشاوگوشینم دیتووە. لە بیر نەکەین کە باوەڕێکی کۆن هەیە بەوەدا کە مردووی بەد گوڕەوشار دەدرێت کە لە «گور افشار» ەوە هاتووە واتە «گورگوش».

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 437:

سێمینە ئیلتیجام دەڵێم ئەی غەوثی عاصییان
هاواری بگرە بەردەیی ئاشووبی مەحشەرە

بەدەست خۆم نییە ئەم «دەڵێم»ـە ناچێتەوە دڵمەوە. چەند تێکستی ناو شەرحەکە لە جیاتی «دەڵێم» وشەی «دڵم» یان داناوە بە گۆڕێنی هەندێ باری بەیتەکە. ئەم وشەیە زۆر لەبارترە و ڕاگەینترە. لە جیاتی «دەڵێم»ی بێلزووم «دڵ»ی خاوەن هەست و سۆز هاتووە کە حاڵەتەکەش پڕە لە جۆرە موچڕەکانە [سێمینە ئیلتیجای دڵم ئەی غەوثی عاصیان].

بەیتی دوواتر:

ئەو ڕۆژی ئاخیرەی کە چ ڕۆژی لە دوو نییە
ڕووترش و قەمطەریر و عەبووس و غەضەنفەرە

شەرحەکە وا دادەنێ کە ئەو ڕۆژە ئاخری ڕۆژانە نابڕێتەوە... بەلای من و واقیعیشەوە ئەو ڕۆژە لە سرەی ڕۆژانی دنیادا ڕۆژی دیکەی بە دوادا نایەت نەک خۆی بڕانەوەی بۆ نییە چونکە ئەگەر هەر بەردەوام بێ بەو هەموو ترشی و گرژی و توڕەییەوە کەس ئومێدی بە بەهەشت نامێنێ، بگرە دەبێتە جەژنی گوناهباران. لە مەنتیقی جەزا و پاداشی دوارۆژی پاش دنیا، دەبێ ئەو ڕۆژە بەسەر بچێ، دەنا بەهەشت و دۆزەخ بێکەڵک دەبن.

نالی لەم بەیتانەدا پێوەی دیارە چ باوەڕی بە فەلەکییاتی نوێ [دوای کۆپەرنیکۆس و گالیلیۆ] نەبووە، لە فەلەکییاتی بەتلەمیۆسیش هەر ئەوەندەی، ڕەنگە، سەلماندبێ کە لەگەڵ واتای ئاشکرای ئایەتی قورئان ڕێک دەکەوێت. دەتوانم بڵێم ئیمانی بە ئەرز و ئاسمانێک هەبووە کە پێش تەرجەمەی زانستەکانی یۆنان و لە دەقەکانی ئایین و کتێبی سەر بە ئایینەوە دەناسرێنەوە. لە سەرەتادا کە زانستەکانی یۆنان تەرجەمە کران هەمووی لە لایەن مەلاکانەوە بە کوفر داندران، هەتا ماوەیەک کە پەنگاوی دایەوە و بوو بە جێی باوەڕی عەقڵی ئەو سەردەمە ئنجا مەلاکان، ڕەنگە هی چینی دووهەم، باوەڕی ئایینییان لەگەڵ ئەو زانستانەدا گونجاند. هۆیەکی هەرە زلی ئەو گۆڕانکارییە لە باوەڕدا دەچێتەوە بۆ ئەوەی خەلیفەکانی، بە تایبەتی، عەبباسی لاهووتی نەبوون. ئیبنوخەلدوون لە «مقدمە»کەیدا دەڵێ: «سیدنا عمر امر بمحو علوم الفرس» قەشەکانی کەنیشتە بەر لە 400-500 ساڵێک زانای فەلەکییان سووتاند کە دەیگوت ئەرز دەسووڕێ...

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 440:

دنیا بووە بە تاوە وو صەحرا بە ژیلەمۆ
دنیا دەڵێن کە ئاگرە، ناری سەمەندەرە

دووبارەبوونەوەی «دنیا» لە سەرەتای نیوەبەیتەکاندا هی سەلماندن نییە. حەفت تێکست لە جیاتی دونیا «دەریا»یان داناوە، گیویش هەروەها. بوونی دەریاش بە ئاگر پتر گەرمی ئەو ڕۆژە ڕادەگەیەنێ تا ئەوەی دەریا وەک ئاگری سەمەندەری لێ هاتووە. واتە سەمەندەرێکی هەر لە ناو ئاگر دەژی، لەو ڕۆژەدا دەتوانێ بچێتە بەحرەوە و بژیت و دەڵێم: [تووشی زوکامیش نەیەت].

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 440:

دیوانی گەرمی باری خودایە، بە پایە عام
ئیصغایی خەڵقە، ساعەتێکی عەرضی مەحضەرە

شەرحەکە دەڵێ: خوا دیوانی گەرمی خۆی بەستووە و خەڵک بە پێوە ڕاوەستاون گوێیان شل کردووە، کاتی عەرزکردنی سیاهەی کرداری خەڵکە لە حوزووری خوادا.

ئیصغای خەڵق شتێک نییە لە شکۆی ئەو ڕۆژە زیاد بکات. زۆر لە تێکستەکان و دیوانی گیویش «اصغار – ئەصغار»یان نووسیوە لەباتی. وادەزانم ئەمیان بە هەڵە لە «اسفار – ئەسفار»ەوە هاتووە بە واتای «سیاهـ» کە لە وشەی «مەحضەر»ەوە دێت و یەک واتایان هەیە. شەرحەکە لە تەرجەمەی وشەکان «مەحضەر»ی بە: خزمەت، حوزوور لێک داوەتەوە. دەگوترێ «محاضر الجلسات» واتە سیاهەی وتووێژی کۆبوونەوان. [ساعەتەکەی] مناسبترە، بە واتای قیامەت دێ.

لە بەیتی لاپەڕە 441:

لایەک «زەبانییە» لە سەروکاری نارە، نار
«هَلْ مِن مَزِیدْ» زوبانییە وەک ماری ئەژدەرە

نالی نووسیویەتی «زبانیە» لە جیاتی «زوبانی...» بەمەدا لەگەڵ «زەبانییە» دەبنە جیناسی تام. فارسیش «زەبان» دەڵێن. لەم وشەیەی «زوبان» ئەو واتایەش دەفامرێتەوە کە دەگوترێ: زمانەی ئاگر ئیتر جێی خۆیەتی ئاگر بە زبان بێت و بڵێ «هل من مزید». دیارە زمانەی نارەکەش وەک ماری عەزیا زل و بێڕەزایە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 442 جێگەیەکی لەقی خلیسکی تەسکی هەیە:

لایێکی کەش لە جەننەت و ڕیضوان تەدارەکە
حۆری ئەوا بە مونتەظیریی دێنە مەنظەرە

ئاخر لەو هەموو ئاگرستانەدا چ جێگەی حۆرییە؟ بەیتی دوواتریش «اشخاص خاص» وا چاویان ئەبڵەق بووە. بێگومان بەیتەکە لە چاو تێکڕای قەصیدەکە لاوەز دەشێ خێرەومەندێک ئەو بەیتە بن بزێوکەی بۆ دڵدانەوەی ئەهلی مەحشەر کردبێتە سەدەقە. وشەی «تەدارەک» کورد دەیڵێت، ڕاستییەکەی «تەداروک»ـە لە کێشی «تەفاعول».

بەیتی سەرووی لاپەڕە 443:

زێر و زەبەر دەبن بە دو فیرقە، لە فیرقەتەین
واوەیل و ئیمتیازە کە کێ بێنە کێ بەرە

سێ تێکست لە جیاتی «کێ بێنە» نووسیویانە «کێ سینە». ئەو سێ تێکستە و دووی دیکەش لە جیاتی «کێ بەرە» نووسیویانە «کێ سەرە». گیویش سینە و سەری نووسیوە. سەرەڕای ئەمە بەیتی دووهەم یەکسەر دەچێتە شەرحی حاڵی سینە [ئەکثەر کە سینە تابیعی...] دیاریشە «سینە» لە بەیتەکەدا دەوەستێتەوە بەرانبەر «زێڕ» و «واوەیل».

لە بەیتی دووهەم، لاپەڕە 443:

ئەکثەر کە سینە، تابیعی بەرد و حەرارەتە
یەعنی وەقوودی نارە، بوخاری موسەییەرە

شەرحەکە دەڵێ: کەم بەیتە و بەیتی دواوەی گوماناوین کە مەعناکەمان بە تەواوی زانیبێ و بەم شێوەیە شەرحی دەکات: نالی دەڵێ، زۆربەی ئەوانەی لە مەیدانی حیساب خڕ بوونەتەوە، کە کافرانن، شوێن کەوتووی سەرمای زەمهەریری دۆزەخ و گەرمای ئاگرەکەیین... واتە سووتەمەنیی دۆزەخن و هەڵمی کوڵانیان لە ناو گەرمای دۆزەخدا ئەڕەوێنرێ و سەرئەخرێ...

وا دەزانم سینە تابیعی بەرد و حەرارەتە لەوەوە دێت کە ساردی و گەرمی خۆراک و خواردنەوە بە سینەدا تێپەڕ دەبێ واتە پێی ئاشنایە و ڕاهاتووە. لەمەوە جێی خۆیەتی «تابیعی بەرد و حەرارەت» بێ. ئەوەی ئیشکالە وشەی «موسەییەر»ەیە: لە شەرحەکەدا دەڵێ: هەڵمی کوڵانی کافران لە ناو گەرمای دۆزەخدا ئەڕەوێنرێ و سەر ئەخرێ. ئەم قسانە چەندێکی مێشک گوشینی لەگەڵدا کرابێتیش بە چ ناگات و چ ڕوون ناکاتەوە. تێدەگەین گەرما شت بکوڵێنێ بەڵام «بوخاری موسەییەر» بۆ لای ساردابیەکەی سینە دەچێتەوە. دەمەوێ لە «موسەییەر»ەوە بۆ ئیحتیمالی هەڵەی نوسخەنووسان بچمەوە و بڵێم ڕەنگە «موسەببەر» بێ کە لە «سبر»ەوە هاتووە بە واتای پێوانە و تاقیکردنەوە وەک کە دەگوترێ «سبر غورە» بەڵام بەکەڵکی بەیتەکە نایەت. خولاسە، بەوەندە کەرەستەی تێگەیشتن لە دەستدایە خۆ پێوە ماندووکردنی بێبەرە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 445:

ئەعمالمان لەگەڵ هەموو ئەوضاعی حاڵمان
مەغشووش و جەمعی، حاضرە، گەر خەیر، گەر شەڕە

شەرحەکە واتای بەیتی دووهەمی لێداوەتەوە وای داناوە کە «مەغشووش و جەمعی» ئەعمال دوو جۆری دژ بە یەکترن. مەغشووش واتە ساختە و چرووک لەگەڵ «جەمع» نە بە دژایەتی و نە بە برایەتی ناگونجێن. من وەهای بۆ دەچم وشەکە «مفشوش – مەفشووش» بێت بە واتای پەرتوبڵاو. لە زاراوەی لوبنانیان «فشە خلق» بە واتای دەروون ڕەهاکردن لە قسەی پەنگ خواردوو دێت. وابزانم سوورەییەییش هەروەها دەڵێن.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 446:

ذەڕڕەیێک لە چاوی بۆتەیی صەڕڕافی کەففەدا

مەخفی نییە، دیارە وەکو ڕۆژی نیمەڕە

شەرحەکە بۆ ئەوە نەچووە کە ئەم «ذەڕڕ»ەیە و سەبک و موفرەداتی بەیتەکە وەک: چاو، صەڕڕافی کەففە، مەخفی نییە، ڕۆژی نیوەڕۆ... ڕادەگەیەنن کە مەبەستی نالی لە بەیتەکە نایەتی «ومن یعمل مثقال ذرة...» ئیتر چاکە بێ یا خراپە «... یره»یە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 448:

سەراپا گوارە زەردی ترس و لەرزە
دەڵێی عاصیی بووە لەو جێگە بەرزە!

دەبوو شەرحەکە بشڵێ وشەی «سەراپا» جگە لە «هەموو» ئەو لایەنەش ڕادەگەیەنێ کە هێمای هەیە بۆ ئەوەی سەر لە جێی پێ بێ کە دەکاتەوە مەعنای نیوەبەیتێکی لیرە بە پێشەوەی: «بە گوێ هەڵتاوەسیوە سەر موعەللەق».

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا:

سوروشکم ئاب و دانەی نارە، کێ دی
بە گەرمی داوەرێ، بەم طەرزە تەرزە؟!

شەرحەکە باشی مەعنا لێداوەتەوە تەنها یەک نوکتە هەیە بگوترێ: وشەی «بە گەرمی» هەر وەک گەرمی ڕادەگەیەنێ واتای بێوچان و خێرا و لەسەر یەکیش بە دەستەوە دەدات و بەمەدا دەروو پەیدا دەبێ بۆ شوبهاندنی دڵۆپی فرمێسکەکان بە تەرزە، کە دەزانین گەرمایی لەگەڵ تەرزەدا نایەت.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 450:

دەفەرمووی: چاوەکەت زەنجیر کە «نالی»!
کە موطلەق چا نییە ئینسانی هەرزە

شەرحەکە «هەرزە»ی بە «بێ ئەدەبییەت» داناوە. ڕاستییەکەی هەرزەکار، گەنجی پێش تەمەنی باڵغبوونە، با بڵێین 10-12، 13 ساڵی لە وەصفدا «ئینسانی هەرزە» دەشێ بێ باک و بێ تەقیە مەبەست بێ. «موطلەق چا نییە» دوو واتای هەیە، یەکیان بە مەعنای «هەرگیز چا نییە» ئەوی دیکەیان «بە بەڕەڵڵایی چا نییە» کە ئەمیان لەگەڵ زنجیرکردن ڕێک دێت.

شەرحەکە لە هەرزەوە «بیبیلەی چاو»ی وەرگرتووە: ئەم بیبیلەیەش لای خۆیەوە وەها دەگەیەنێ کە منداڵە هەرزەکاریش هەر منداڵە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 450 شەرحەکە وشەی «کف» بە «کوففی» واتە بە کەسری «ف» نووسیوە، ڕاستییەکەی «کف، کوففە»یە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 451:

نەی، کە صاحیب سیرڕە، سەر تا پا بە ئەمری «کن» کونە
باطینی «قف قف علی سری»، بە ظاهیر قەف قەفە.

ئەم دەقە لە نووسینی «بە ئەمری...» کەلێنێکی خستۆتە شوێنی یەک لە مەعناکانیەوە. من هەر بیستوومە، لە دەوروبەری تێدا ژیانم، و لە دیوانی گیویش نووسراوە: «بە ئایەی....». وەک لەبیرمە لە «چەپکێک...»یشدا هەر وەهام شەرح داوە: «ئایەی» لەگەڵ نەختێک تێرکردنی بزوێنی فەتحەی سەر «ی»ـی ناوەڕاستی وشەکە دەبێتە «ئایای» کە مەقامێکی مەشووری کوردییە و تا بڵێی بەسۆزە. لە «صاحیب سیرڕە»دا ئیشارەتی بەرچاو هەیە بۆ مەثنەوی مەولانای ڕۆمی: «بشنو از نی چون حکایت میکند»،

لە ئاست «میندەفە»ی بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە ئەوەندە دەڵێم، لە کوردیدا «سەرومەندەفە» بە «دەستارەی بوزورگ» دەگوترێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 453:

صاحیبی «علم الکتاب»ـە موطریبی هودهود نەفەس
یا سولەیمانە لە «اخوان الصفا» ئاصەف صەفە

وشەی «صاحێبی» دەبێ «صاحیبی» بێ: چ لزووم نییە ڕاوێژی نالی بهێنینە سەر ڕاوێژی گفتوگۆی عادەتی، کە دەزانین نالی پەرواى نەبوە لە بەکارهێنانی سەختترین وشە لە جێی پێویستدا. بەو «ێ»ـیە بەیتەکەش نەختێک تەنبەڵ دەبێت و جوانییەکەی دادەشکێ. صاحیب لێرەدە کە هودهود نەفەسەکەیە هەم بە واتای «خاوەن» و هەم بە واتای «برادەر» دێت. هودهودی حیکایەتی «سەبەء» و بەلقیس هاومەجلیسی صاحیبی «علمالکتاب» بوو نەک خاوەن. شەرحەکە وا ڕادەگەیەنێ کە نالی خۆی مەبەستە لە هودهودی هاومەجلیسی علم الکتاب، سلێمانیش سولەیمان پاشای بابان بووبێ. ئەم بۆچوونە بە چاو پۆشی و لێبوردوویی و سەلماندنی تەئویل نەبێ ناچێت کلێشەی «یا سولەیمانە لە اخوان الصفا ئاصەف صەفە» جگە لەوە کە هودهود نالی بێ ئەو هودهودە خاوەنی علمالکتاب نەبووە، هاومەجلیسی بووە. لەمەش زیاتر، کە نالی هودهود بێ چۆن دەبێتەوە سولەیمان پاشا. شەرحەکە دەیەوێ بە باسکردنی تەوازوعی سلێمان پاشا گونجاندنێک بۆ نالی پەیدا بکات ببێتە هودهود نەفەس، بەڵام ڕێگەی ئەم تەئویلە کوێر بۆتەوە لە بەیتەکەدا بەوەدا کە هودهود نەفەسەکە «سولەیمانە لە ئیخوانوصصەفا»

بۆ لێکدانەوەی ئەم بەیتە دەگەڕێمەوە لای *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»*، هەرچەند نەختێک درێژەشی هەیە لەوێدا نووسیومە [نەختێک کورتکردنەوەی تێدا کراوە]:

((دەزانین ئەم«صاحیبی علم الکتاب»ـە هەمان کەسە کە بەدوای گێڕانەوەی حیکایەتی سەبا و بالقیس و عەرشەکەی لە لایەن هودهودە، هەستا و عەرشەکەی [بۆ سلێمان پێغەمبەر] هێنا. فکرمان بۆ ئەوەش دەچێ کە گۆرانی بێژەکەی [قەصیدەی نالی] هودهود نەفەس بێ دەبێ خۆی لە گۆرانیدا وەک هودهود باسی بەلقیس و عەرشەکەی سەبای کردبێ. لە هەمان کاتدا ئەم

گۆرانیبیژه خۆی «صاحیبی علم الکتاب»ـە [وەک کە نالی دەڵێ] یا بەڕاستی [وەک ڕیوایەتی قورئان] یا بە ئاهەنگی گۆرانی عەرشی بەلقیسی حازر کردووە لە کۆڕی بەزم و گۆرانیدا [ئەویش لە قەصیدەی نالیدا]. هەروها «سلێمان»ـی پاشا و پێغەمبەر دەبێ لە نێوان «اخوان الصفا»دا واز لە پاشایی بهێنێ و بێتە ڕیزی «ئاصەف» کە وەزیری خۆیەتی و لەو دەمەدا ئەو «الذي عنده علم من الکتاب» - کە دەکاتەوە هەڵگری عەرشەکە - بووە... جارێکی دیکەش لە مەبەس نزیک دەبینەوە کە دەزانین لە نێوان«اخوان الصفا»دا پیاوێک هەبووە ناوی «ابو سلێمان» لەمەوە بە جارێ «سلێمان پێغەمبەر» ئەندامەتی گرووپی «اخوان الصفا»ی لێ دەبێتەوە بەشێکی کەسایەتیی ڕاستەقینە نەک لەڕێی تە شبیە و مەجاز... بەڵام جارێ دوورین لەوپەڕی واتاکەی چ دووری ئاسۆیی بێ بەرەو پانایی، چ دووری ستوونی بێ بەرەو بەرزایی وەیا قووڵایی بەیتەکە)).

بەیتی یەکەمی لاپەڕە454:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی قیندیلی دڵە
شیشە پڕ قەرقەف لە ڕەفڕەف شاهی عالی ڕەفڕەفە

شەرحەکە دەڵێ: پیاڵەی شەراب کە لە دەلاقەی مەیخانەدا دانرابێ، ئەو تاقەیە کە چرای دڵی سەرخۆشانی تیا دائەنرێ. شیشەی پڕ لە شەرابیش [هەر دەکاتەوە پیاڵەی شەراب م. م.] لەسەر چیمەنی پڕ لە گوڵ و شینایی، شاهێکی پایە و ڕێ و شوێن بەرزە هەرچەندە لەسەر زەویش دانراوە. هەڵەیەکی ڕێکەوتانەی لە داڕشتنی سەرەتای شەرحەکە هەیە کە دەڵێ:

«پیاڵەی شەراب...» دووای شەرخێک خەبەری ڕستەکە دێت «بە ئەو تاقەیە...». هەڵبەت پیاڵە نابێتە تاق، ڕاستیەکەی سەرلەبەری بۆچوونی شەرحەکە دەبێ لە نوێ و بە جۆرێکی زۆر جودا هەڵنرێتەوە. وا دەزانم ئەمەی دەیڵێم بەلای حەقیقەتی بەیتەکەوە نزیکە: جامی تاقی مەیکەدە دەلاقەی چرای دڵە. شیشەی دڵ [لە جیاتی وەک چرا نەوتی تێ بکرێ] پڕە لە قەرقەف [شەراب]. ئەو دڵە لە ڕەفڕەف بە خۆی و شەرابی مەستییەوە شاهێکی ڕەفڕەف بڵندە.

شەرحەکە ڕەفڕەفی بە «ڕایەخی جوان، تەختانی پڕلەگوڵ و سەوزی» داناوە. لە شیعری ئەحمەد شەوقی هاتووە «وات قاعا کرفرف الخلد طیبا» کە دەکاتەوە شوێنێکی بەهەشت. کە وشەکە کەرت بکەین دەبێتە «ڕەف - ڕەف» هەر دوویان تاقی مایکەدە دەڵێنەوە کە دڵە پڕ شەرابەکەی لێ دانراوە. واتە لە هەر «ڕەف»ێک یاخود لە هەر لای ڕەفڕەف بێت، دڵەکە ئەو شاهەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕەکە:

طەبعی «نالی» توندە ئەمڕۆ، یا بە ناشئەی نیم نیگاهـ
مەستی ڕحڕاح و مەی و ڕاح و قەراح و قەرقەفە؟!

شەرحەکە دەڵێ: نازانم نالی هەر لە خۆیەوە ئەمڕۆ تەبیعەتی توندە و قسەی تیژ و بە توێکل دەکا و لە چەند

لاوە تێ هەڵچووە، یاخود مەستی بە لاچاو ڕوانینی یارە بۆی، وەک بڵێی شەرابی سازگاری لە دەستی یار وەرگرتبێ و خواردبێتیەوە. لەم شەرحەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، ئەگەر نالی شەرابی دەستی یاری خواردبێتەوە لەوە دەرچووە بە نەشئەی نیوەنیگا مەستی ئەو هەموو وشانە بێ کە هەمووی شەرابە. هێزی نیمنیگا لەوەدا دەبێ کە نالی شەرابی نەخواردبێتەوە ئنجا هێندەش سەرخۆش بێ.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 455، شەرحەکە «سەمەن» و «یاسەمەن»ـی بە یەک شت داناوە. من قامووسم لا نییە بۆی بچمەوە، بەڵام شیعری فارسی هەیە دەڵێ [بە ڕێنووسی کوردی]: «سەر و سەمەن و یاسەمەن و عەرعەر و شمشاد...»

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 456:

نەوای ئاهەنگی «قدقامت» طەریقی جەمعی زوههادە
قەد و قامەت بە لەهجەی ڕاستی طووبایی عوششاقە

شەرحەکە دەڵێ: بۆ زاهیدان، ڕێگە بریتییە لە ڕێگە، گوێگرتن لە ئاوازی بەزمی «قد قامت الصلاة» قەد و باڵای یاریش طووبای بەهەشتە.

نالی کە دەڵێ: «جەمعی زوههاد – زاهیدان» لەو جەمعە ئیشارەت بۆ نوێژی جەماعەت دەچێتەوە کە «قد قامت الصلاة» بۆ ئەو نوێژەیە نەک هی تاک. ئەو طەریقەش یەکسەر دەچێتەوە بۆ بەهەشت، بۆ طووبای بەهەشت، کە قەد و قامەتی یار ئەو طووبایەیە...

بە «لەهجەی ڕاستی»ـش ئیشارەتە بۆ قەد و باڵای ڕاستی یار جگە لە واتای وشەکە ڕاستی و دروستی تێدایە، بۆرەهێمایەکیش هەیە بۆ گوتەی «من مات فقد قامت قیامەتە» دیارە مەرگیش ڕێگەی هەموانە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 457:

بە زولفی تۆیە وابەستە، لە من دڵ گەر پەرێشانە
بە ئەبرۆی تۆیە پەیوەستە، ئەگەر طاقەت لە من تاقە

شەرحەکە هەوڵێکی باش و، تا ڕادەیەک، سەرکەوتووی داوە کە دەڵێ: دڵەکەم کە بڵاوە و لای خۆم نییە، پێوەندیی بە زوڵفی پەرێشانی تۆوە هەیە. کە تاقەتیشی نەماوە، لەگەڵ برۆی پەیوەست و وەک تاقی تۆ پەیوەست بووە. لە بواری حوسنی تەعلیلەوە شەرحەکە دەڵێ: وەصفی «وابەست و پەرێشان» کە بۆ زوڵف لەبارن داونی بە دڵ. وەصفی «پەیوەست و تاق» کە بۆ برۆ دەگونجێن داونی بە تاقەت. ئەمەی شەرحەکە بە جێی خۆی. منیش لە لای خۆمەوە ئەمەیە شەرحم: پەرێشانیی نیوەبەیتی یەکەم لە هەمان کاتدا دەشێ بە زوڵف و بە دڵیش وەک لەمەدا دیار دەدات:

هەرچەند دڵم پەرێشانە، وابەستەیە بە زوڵفت
هەرچەند زوڵفت پەرێشانە، دڵم وابەستەیە پێوەی

له نیوەبەیتی دووهەمدا «تشابک» هەیە له نێوان لەفز و مەعنادا تا دەگاتە «تبادل»: ئەم حاڵەتەی «تشابک و تبادل»یش له چڕی و پڕیی نیوەبەیتەکەی زیاد کردووە بەم شێوەیە: طاقەتی من کە تاق بووە و نەماوە بە ئەبرۆی تۆوە پەیوەستە [چونکە تاق واتای قەوسیش دەدات، بەمەدا «تاق» بە واتای فەوتان بۆتە «تاق» بە واتای قەوس] دیسانەوە: «ئەگەر طاقەت له من تاقە» تاقیش قەوسە، لەوەوە هاتووە کە طاقەتەکە پەیوەستە بە برۆکانی، برۆش قەوسە. ئنجا دیسانەوە طاقەتی من کە تاقە، فەوتاوە و نەماوە، وا پەیوەستە بەو برۆیانەوە.

بەیتی دووهەم، لاپەڕە 457:

به نەهری کەوثەر و شیر و عەسەل چەند تینووە صۆفی
لەبی «نالی» دوچەندان بۆ لەبانی لەعلی موشتاقە

شەرحەکە تینوەتیی صۆفی بردۆتەوە بۆ تەماعی دنیایی، ئیشتیاقی دڵدارانیش دەباتەوە بۆ «ڕاحەتی ڕووح» و خواپەرستی. شەرحەکە تینوەتیی صۆفی عەیبدار دەکا له ئاست ئیشتیاقدا. من لەو باوەڕەدا نیم. نالی پاتەوپات دەڵێ: صۆفی چەند بۆ کەوثەر و شیر و عەسەلی بەهەشت تینووە من دوو هێندە بۆ لێوە لەعلەکانی ئارەزوومەندم. تینوەتیش بە تاوترە له موشتاقی، له حەقیقەتیشدا ئەو صۆفی و دەروێشانەی دەیانناسین، مەگەر چۆنها، دەنا هەمووی ڕەشوڕووتن. نالی کە دەڵێ بۆ له بانی لەعلی یار دوو هێندەی ئارەزووی صۆفی بۆ بەهەشت ئارەزوومەندم، لەوەوە دێت کە یار دوو لێوی هەیە، هەر لێوەی بە بەهەشتێکە، بۆیەش دەڵێ «لەبی نالی» و «لەبانی لەعلی». وشەی «لەبانی» کە «لبان» دەنووسرا بۆ «لبان – لوبان»یش دەچێتەوە کە کامی دڵە. شاعیری عەرەب دەڵێ: «فشبت ولم اقض اللبانه من عمری».

بەیتی سەرووی لاپەڕەی 458:

به مەرگی خۆت قەسەم، زاهید، هەموو عومرت عوبوورێکە
مەقام و مەنزڵت، ئاخر، له کن جەمعی قوبوورێکە

شەرحەکەی زۆر سادەیە و دەقی بەیتەکە پێکەڵپێکە لەگەڵی. من تێڕوانینێکی جودام هەیە. نالی کە سوێند دەخوا بە مەرگی زاهید و ناڵێ بە قورئان و بە حەدیس و مەرقەدی شێخان، لەوەوەیە کە له عەینی سوێندەکەدا قسەی نالی دێتە جێ چونکە بە مەرگ عومرەکە عوبوور دەکات. له دیوانی گیو «مەکان» نووسراوە له جێی «مەقام» بەڵام لەمەدا گەوهەرێکی زێدە نرخدار له دەست دەچێت چونکە «مقام» له «قیام»ـەوە دێت، «منزل» له «نزول»ـەوە دێت، کە بە هەردووان سەر لەبەری حاڵاتی صۆفی دەگرێتەوە: یا بە پاوەیە یا بە ئەرزەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 458:

دڵم بەردە ئەگەر شاخە، بە چاوی سووکی مەنواڕێ
بە خۆڕایی نەسووتاوە، ئەمیشە کێوی طوورێکە

شەرحەکە ڕاستە واتای وشەکانی له ڕستەدا بە مەبەسی شیعرەکە گرتووە، تەنانەت «ئەمیشە کێوی طوورێکە»ی مەیلەو پشتگوێ خستووە وەک دێتە بەر شەرحی دوواتر: «دڵم بەردە» هەر وەک گاشەبەرد بەدەستەوە دەدات «واز له دڵم بێنە»ش ڕادەگەیەنێ بەرانبەر تەعنەی دڵ بەتاڵان. وشەی شاخیش هەم کێو

هەم تەرزە بەردێکی سست ڕادەگەیەنێ و لە خڵتەی ساڵ لە دوا ساڵی لێشاوکەی ئاوی لێڵ وەیا مەعدەنی پەیدا دەبێ. نالی دەڵێ واز لە دڵم بێنە، یاخود دڵم ئەگەر بەردە ئەگەر شاخە بە چاوی سووکی سەیر مەکە، لە هیچە نەسووتاوە بەڵکوو ئەمیش کێوێکی وەک طور وایە کە نووری خوا تەجەللی بۆ کرد و سووتاندی، دڵەکەی منیش [کە شاخە، شاخیش کێوە] تەجەللیی نیگای یاری بۆ کراوە و سووتاندووەتی. ئەم لایەنەی «تەجەللی یار» یەکسەر لە بەیتی دوواتر دەردەکەوێ:

شوعاعی ڕووت لە گەردندا دیارە دڵ دەسووتێنێ
بنازم بەم تەجەللایە، چ خۆرشید و بلوورێکە!

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی لێک داوەتەوە و بەس، ئاوڕیش لە بەیتی پێشووتر نەداتەوە کەچی پێوەی نووساوە. نالی کە دەڵێ شوعاعی ڕووت لە گەردەندا جگە لە گەردەنی بنیادەم، گەردەنی شاخیش ڕادەگەینێ، لەمیشدا تەجەللی هاتەوە بەر ئیشارەت بۆ شاخی طوور و بە پاتەوپات بۆ دڵ، هی طوور تەجەللی خوا بوو هی دڵ تەجەللی یار بوو.

بەیتی لاپەڕە 460:

غەمی چاوت لە چاومدا، هەمی قەددت لە سینەمدا
لەبەر سستی و ضەعیفی ئەو خەوێکە، ئەم خوطوورێکە!

شەرحەکەی دەڵێ: خەم و خەفەتی دووری چاوت لە چاوما نیگای کێشراوە و، دەردی دووریی باڵات لە سینەمدایە. ئەمە دڵم ڕەحەت دەکات کە پێوەندیم لەگەڵتدا پەیدا دەکا، بەڵام چەرخی ڕۆژگار پێم ڕەوا نابینێ ئەوەتە لەبەر سستی دڵ و بێهێزی چاوم خەمی چاوەکەت وەک خەون و دەردی دڵەکەت وەک خەیاڵێکیان لێ هاتووە، پێیان ناحەسێمەوە. من نابینم شتێک لە بەیتەکەدا هەبێ چەرخی ڕۆژگار بێنێتە ناوەوە، نەشی گوتووە غەم و هەممی چاو و سینە ئازاری داوم، بگرە غەم و هەممەکە بوونەتە خەون و خوطوور لە چاو و لە سینەدا. نالی غەمی چاوی یاری بۆ ناو چاوی خۆی هێنا هەتا بشێ ببێتە خەون چونکە چاو دەخەوێ. قەدی باریکیشی کردە خوطوور هەتا بە سینەدا تێپەڕێت. چاو سستە، قەد زەعیفە.

بەیتی لاپەڕە461:

سەری هەر مووی بەدەنم طەرزە تەمەننایێکە
گەردشی تووکی سەرم دووکەڵی سەودایێکە

لە پەراوێزی شەرحدا یەک تێکست «دووکەڵی» نووسیوە، هەشت تێکست و دیوانی گیویش «هێلەگی»یان نووسیوە. من لەگەڵ ئەمانەدام.

شەرحەکەی دەڵێ: ئاوات لە دەروونمدا پەنگی خواردۆتەوە هەتا وام لێ هاتووە سەری هەر موویەکم جۆرە ئاواتێکە، هەر موویەکی سەرم کە ئەجووڵێ دووکەڵی عیشقە لە کەللەمدا ئەیجووڵێنێ. خۆدزینەوەی شەرحەکە لە

هێڵەگی سەودا [مامەڵە] بێلزوومە چونکە مادەم سەری هەر مووی بەدەن تەرزە ئاواتێک و هەویایەک بێ، گەردەشی تووکی سەر لێی دەوەشێتەوە ببێتە هێڵەگەی مامەڵەتکردن. «تەمەننی» لە کوردیدا خۆزی کێشانە کە پتر تەمای تیدایە لە ئاوات...

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە: «وەرە سەر سەیری صەفاکاهی نە ظەرگەی چاوم» وەک خۆی بە داخراوی ماوەتەوە، چونکە شەرحەکە دووپاتی قسەکانی ناو بەیتەکە دەکاتەوە و شتێکی زیادی ناخاتە سەر و نهێنییەکی تێدا ئاشکرا ناکات. ڕاستییەکەی منیش وەک شەرحەکە لە بەیتەکە ڕادەمێنم و دیمەنێکی قەشەنگ و داڕشتنێکی هونەرکار دەبینم و بەس: زرەخەیاڵێک خۆی ڕەپێش دەکات لەوەدا کە واتای خەیاڵی لە تەمەنناکانی هەزاران سەرەموو بکەین بە کەرەستەی «عەجەب مەنظەرە...» بە پاڵپشتی هێڵەگی سەودا کە لە سووڕی مامڵەتی سەلەم و ڕوبێدەدایە. هاتنی وشەی «سەیر» لە هەردوو نیوەبەیتەکەدا تانووتێک دەدا بۆ دەردەستکردنی مانایەک چونکە سێ واتای هەیە: سەیر: تەماشاکردن، سەیر: ڕۆیشتن، سەیر: ئەنتیکە، بەڵام بێسوودە... قەتیش بە دڵمدا نایەت نالی بەو مەعنا سادەیەی ڕواڵەتی بەیتەکە ڕازی بێ. لە زووییێکەوە گوتوەتی:

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕ و گەوهەرە
ئەمما غەوواصی دەوێ یەعنی بە تەعمیقی بزانە

پڕ دانەیە ئەمما نەوەکو دانەیی چەڵتووک
بەحرم گوتووە نەک وەکو گوڵی مەرەزانە

...هەزار هەزار ڕەحمەت لە گیانی... وەی کە ناخۆشە بە دەستی بەتاڵ لەسەر سفرەی نالی هەڵستیت!!

بەیتی سەرەتای لاپەڕەی462

سۆزشێکی نەفەس و شۆڕشی نائیی نایێ
هەر یەکە نەوعە غینایێکە، بە مەعنایێکە

تێکست هەیە نیوەبەیتی یەکەم وەها دەنووسێ: «شۆڕشێکی نەفەس و سۆزشی نای و ناڵەی». وشەی «نائی» لە جێدا نییە چونکە دوورییەکە تێ نەخوێنراوەتەوە. شۆڕشیش لە بۆ نەفەس لە بارترە چونکە سۆزی تێدا نییە، سۆزەکە بۆ نای جوانترە و ڕاگەیەنتری هەستی دەروونە، لە حەقیقەتیشدا شۆڕشی نەفەس و سۆزی نای یەک شتن چونکە نەفەسەکە بە بلوێردا دێتە دەرەوە، چاکتر ئەوە بوو بڵێم ئەو بایەی لە بلوێردا دەبێتە سۆزش هەمان هەوایە کە لە نەفەسدا دەبێتە شۆڕش. نالی بە مەهارەتی خۆی لێکی ترازاندوون هەر یەکەیانی نەوعە غینا و مەعنایەکی تایبەت بە خۆی داوەتێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە463:

«نالی» ئاسوودە نییە طوولی نەمامی عومرت
بە نەفەس دێت و دەچێت، ئەصلی لەسەر بایێکە

شەرحەکە لە سەرەتاوە بەیتەکە دەکاتە قسەی نالی بۆ یارەکەی. ئەم بۆچوونە بنەمای نییە لە دەقی بەیتەکەدا. نالی قسە لەگەڵ خۆیدا دەکات. «طوولە نەمام» چاکترە لە «توولی نەمام» چونکە «توولە مێو» - توولە هەر چییەک بێ - بۆ نەمام دەڕوات. کە بە «طوول»ـیش بنووسرێ درێژییش دەگرێتەوە.

«بە نەفەس دێت و دەچێ» بۆ شتی بێ ڕیشە و باریک و سووک بەکار دێت. واتە بای هەناسە دەیبزێوێ. لە بەیتەکە مەعنایەکی دیکەش هەیە کە نەفەس بێت و بچێ ماوە و نەمردووە.

«ئەصلی لەسەر باییکە» واتە طوولە [توولە] نەمامی عومر لە بنەڕەتدا بەندە بە باییکەوە کە ئەویش بای نەفەسە. مەعنایەکی زێدە پەنامیشی هەیە لەبەر تیشکی «طوول»ـە نەمامدا ڕوون دەبێتەوە. «ئەصلی لەسەر باییکە» کە بۆ طوولە نەمام دەچێتەوە جگە لە بای نەفەس «با»ی حروف الهجاش دەگرێتەوە. طوولی نەمامەکە بەندە بە «با»ی ئایەتێکی قورئان کە دەڵێ: «وماكان لنفس أن تموت الا بأذن ربها» ئنجا طوولە نەمامێکی بە بای هەناسە دێت و دەچێت هەر دەژێت هەتای بای «باذن ربها»ی بۆ دێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە464:

صۆفی و سەر و مێزەر، من و زوڵف و سەر و دەسماڵ
من کوشتەی لاجانگم و، ئەو کوشتەی جانگە

شەرحەکە لە وەسفی حاڵی صۆفی تێ هەڵکشیوە بە دزێوکردنی تا دەرچووە لە جغزی واتای موفرەداتی بەیتەکە، گۆیا خەریکی شۆڕکردنەوەی لفکەی مێزەریەتی بە لاجانگدا و کوشتەی جەنگی سەر لێ شێواوییە... گۆیا نالی دەڵێ من لە مەیدانی دڵدا بێ جەنگ کوژراوم صۆفیش لە جەنگی ڕیاکاریدا کوژراوە، دنیا و قیامەتی لە کیس چووە... هەڵبەت شیعرەکە وەهای نەگوتووە:

جانگی صۆفی لاجانگی یاری نالی بنەمای بەیتەکەیە و وێنەیەکی دڵپەسەندی دوو وشەی بە شکڵ لێکتر نزیک و لە واتادا لێکتر دووری کۆ کردۆتەوە بە تابلۆیەکی هونەری شیرین. بەڕاستی لەم تەرزە لێکتر نۆڕینی دوو لایەنی دڕدۆنگ، لایەنی ناحەز لێقەوماوتر و دەستبەتاڵترە... ڕیاکاری بۆ دارایی و دەسەڵاتی دنیایی سوودبەخشە، لەم بەیتەدا بە پێی شەرحەکە صۆفی «ڕیاکار!» دوژمن بەحاڵی...! دوو بەیتی پاش ئەم بەیتەش کە زاخاوی دڵ و مێشک دەدەن، لە مەهارەتی هونەری نالییەوە دوو تابلۆی وشە و واتای قەشەنگیان لێ پێک هاتووە، لێیان داوا ناکرێ بۆ کامەرانیی دنیا و قیامەتمان بەکەڵک بێن، خۆ نە تابلۆی پیکاسۆ و نە ئۆینی شەترەنج و نە یەکبازی نۆ مەترەیی و نە کۆڵەمستی بۆکسەر و دەیان و صەدان چشتی ئەوتۆیی کە جیهانی پێشکەوتوویان پێوە خەریکە یەک نان ناخەنە لەپی هەژارەوە، بگرە نان و ئەرک و پارە و کات و کارەبا و، زۆر جاران، گیانیشی بە قوربان دەکەن:

فەرمووتە کە بانگم کە، شەوێ، دێمە کەنارت
قوربان! وەرە شەو ڕۆیی، ئەوا وەعدەیی بانگە

بنوێنە برۆ، یەعنی هیلالی سەری ماهت [یان:کوڵمت]
چون وەعدەیی ماچی سەری کوڵمت سەری مانگە

ئائەم جووتەبەیتە کە ختووکەم بە هەناودا دێنێت و دەستەملانێی نەریت و دەستوور و کەلتوورێکی کوردانەی هەزار سالّیم دەکات، دەبێ بە کێشانە و پێوانەی «بژی، برمێ» بە خاوەن و خوێنەریشیانەوە تەفر و توونا بکرێن... مەلای مودەرریس و دوو کوڕە لەخۆبووردووەکانی کە دووایین دلّۆپی مێشک و دەروونیان لە شەرحی نالی بە مەرەکەب ڕشتۆتە سەر 750 لاپەڕەی سامانی سەقافەتی کوردییەوە، چییان درووییەوە لە خەرمانی دارایی دنیایی بۆ خۆیان و بۆ هەژاری کورد، کێ کراسێکی بەو لاپەڕانە لەبەر کرد، یان چوکلاتێکی خستە زاری هەتیوێکی تامەزرۆ: دەسا هەر ئێستا دەست دەبەم بۆ بەیتی پایینی غەزەلەکە و پێوەی خەریک دەبم دەشزانم فتاری ئێواریێم [کە ئەمرۆ 24ی ڕەمەزانە] پێی چەورتر نابێ:

بەیتی لاپەڕە466:

«نالی» مەکە، تۆرابو، لەبەر جەبهەیی گرژت
نایێتە ئەلات، عیجزی لەبەر دووکەڵی قانگە

وشەی «عیجز» دەبێ بگۆڕێ بە «عجز». شەرحەکە دەڵێ: نالی، واز بێنە، یار تووڕە بووە، تۆراوە، لە داخی ناوچاوی گرژ و مۆنت نایەتە لات. لە دووکەڵی هەناسەی ساردی لە سینەدا قانگدراو و پەنگخواردووەوەت بێزارە. وشەی «مەکە» بە چاوپۆشی نەبێ ناڕوات، چ نەکات؟ کە ئەمە، ئەم مەکەیە، ڕەوا بێ، ڕێم دەبێ بڵێم «نالی مە» واتە «نالی ئێمە» کە تۆرابوو لەبەر جەبهەیی گرژت، نایەتە لات و نەتوانینی سەبەب بە دووکەڵی قانگە [کە بریتیە لە جەبهەی گرژت]. لەم بۆچوونەدا واتای شەرحەکە وەردەگەڕێ لە تۆرانی یار بۆ نەتوانینی نالی.

خوێندنەوەیەکی سێهەمی بەیتەکە،کە وادەزانم ئەویان بنەڕەتییە، بەم جۆرە دەبێ: وشەی «مەکە» کەرت دەکرێ و «مە» جودا دەبێتەوە کە لە نووسینی فارسیدا«مەهـ» دەگوترێ. واتە ئەی نالی! مەهـ [یار]ک ە تۆرابوو، لەبەر جەبهەیی گرژت، نایەتە لات لەبەر دووکەڵی قانگی گرژیت.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە466:

بنوارە وشکە صۆفی یو ڕەقصی بە هەلهەلە
دەیسان لە بەحری وشکی هەوا کەوتە پێمەلە

شەرحەکە لەگەڵ ڕواڵەتی واتای وشەکان ڕۆییوە لەوەدا نەبێ کە دەڵێ: «سەیری صۆفی بکە، چۆن لە ڕێی خۆی لا داوە» چونکە حاڵی صۆفی ئەوەیە کە پێیەوە دەدیترێ وەک دەفزەنی دەروێشی قادری، کە نابێ لێی بە عەیب بگیرێ وەک کە ڕکوع و سەجدەی نوێژیش عەیب نییە.

لە شەرحەکەدا نوکتەیەک پشتگوێ خراوە، یان بە بیردا نەهاتووە لەوەدا کە بۆچی نالی «پێ مەلە»ی هێناوە نەک باسکەمەلە و پشتەمەلە! سەبەب ئەوەیە کە ڕەقص بە پێ دەکرێ. لە نێوان وشکە صۆفی و بەحری وشک تەناسوب هەیە، شەرحەکە هەڵی بواردووە.

بەیتی سەرەتای 467:

ئەم ئەرضە مەزرەعەی عەمەلە و کوڵخەنی ئەمەل
هەندێ بووە بە مەسجید و، هەندێ بە مەزبەلە

شەرحەکە مەرزەعەی عەمەلی داوە بە مەسجید و کوڵخەنی ئەمەلی داوە بە مەزبەلە [کوڵخەن: توونی حەمام کە زبڵ و سووتەمەنی تێ دەهاوێژرێ و دەسووتێ].

دەشێ مەعناکەی شەرحەکە هەڵگەڕێتەوە بەوەدا کە «عەمەل» جگە لە ئیشکردن واتای دەستبەئاو گەیاندنیشی هەیە. لەمەوە کوڵخەنی ئەمەل بۆ مەسجید دەچێتەوە کە ئەمەلی دنیایی تێدا دەسووتێ، عەمەلیش بۆ مەزبەلە دەچێتەوە، کە مەبەس لێی کاری بەدە... نالی بە تێبینی واتای دووهەمی «عەمەل» و «کوڵخەنی ئەمەل»ی بەکار هێنا نەک کوڵخەنی طەمەع سەرەڕای ئەوە کە عەمەل و ئەمەل جۆرێکن لە جیناس. لەم واتایەی من دەیڵێم لەف و نەشری کە شەرحەکە بە «مورەتتەب»ی داناوە و حەقیقەتیشە، دەبێتە مشەووەش چونکە «عەمەل – پیسایی» بەرانبەر مەسجید و «ئەمەل» بەرانبەر مەزبەلە دەوەستێ.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 467 شەرحەکە واتای بەیتەکەی لێک داوەتەوە و بە قەدەر ڕاگەیاندنی وشەکانی، لە یەک نوختە نەبێ کە «حاڵی ئەمانە»ی بە «وەزعی ئەم ژن و پیاوە...» لێک داوەتەوە ڕاستیشی کردووە بەڵام نوقسانە چونکە «حاڵ» بەر لە وەزع «حاڵگرتن» و خۆ ونکردن دەگەیەنێ. لە وشەی «ذیکرت» کە نالی بە «ذکرت»ی نووسیوە شەبەنگێکی «ذکر – ذەکەر» دەهێنێتە بەر خەیاڵی شەرحدەرەوە، بە تایبەتی، لە تەک وشەی «حەلقە، ڕەشبەڵەک»ـدا شێوەیەکی «ذکر» دەدەنەوە.

بەیتی لاپەڕە 469:

دنیا مەحەللی کەون و فەسادێکە، حیز و دوون
مەعلوومە چەند بە حیلەیە، عەییارە، چەند دەڵە!

لە دیوانی گیو نیوەی دووهەمی بەیتەکە «چەند محیلە چ عەییارە...» هاتووە، لە تێکستێکی ناو شەرحەکەدا لە جیاتی «بەحیلە» «محل، موحیلل – حەلاڵکەر» هاتووە. لەبەر تەبیاتی مندا «محیل» تەواوە بە واتای کافر و مولحید. وشەی «دەڵ»ـیش لە شەرحەکەدا بە مێچکەمێچکەکەر هاتووە. دەڵ بە دێڵەسەگ و گورگ و... دەگوترێ.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 469:

«نالی»! سەرت لە گونبەدەکەی خانەقا دەکا
لایێ پڕە لە مەشعەلە، لایێ پڕە لە مەشغەڵە..

وشەی «پڕە»ی دووهەم زیادە، دوو بڕگەی لە بەحری بەیتەکە تێپەڕاندووە دەبێ بنووسرێ: «لایێ پڕە لە مەشعەلە، لایێ لە مەشغەڵە».

ئێمە لێمان مەعلووم نییە نالی ئەم قەصیدەیەی کەی داناوە. ناوی خانەقا لە بەیتەکەدا دەلالەتی تەواوی نییە لەسەر ئەوەدا کە نالی پێش ڕۆیشتنی بۆ دەرەوەی وڵات قەصیدەکەی دانابێ چونکە دەزانین بەشێکی بەرچاوی شیعرەکانی لە غەریبی داناون. ئەگەر نالی ئەم هەڵبەستەی لە دەمی پیریدا دانابێ دەشێ «مەشعەلە» بۆ مووی

سپی بچێتەوە هەروەک بۆ «چراخان و شەمعی خۆشەویستی و دڵداری و بیری ڕوون» بچێتەوە وەک شەرحەکە بۆی چووە. تەشبیهی سەریشی بە خانەقا کردووە چونکە خانەقا مۆمی تێدا دەسووتێ و مەشغەڵەتی تەصەووفی تێدا ئەدا دەکرێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 471:

ئیشارەم کردە ئەبرۆی، یەعنی: میحرابت کەچە، فەرمووی:
ئەمە قیبلەی تەمامی عالەمە، جێی جیلوەی ئیمامە

چوار تێکستی ناو شەرحەکە و دیوانی گیویش لە جیاتی «میحرابت کەچە» نووسیویانە «میحرابی کەچی» ئەمیشیان لەبارتر و پاراوترە مەعناکەشی پێ کەم ناکات. «جیلوەی ئیمامە» دەبێ بخوێندرێتەوە «جیلوەیی مامە» لەبەر کێشی بەیتەکە. نیوەبەیتەکەی وەهای لێ دێ: «ئیشارەم کردە ئەبرۆی یەعنی میحرابی کەچی فەرمووی:».

دەشێ «میحرابی کەچی» صفەت و مەوصوف بن، دەشکرێ لێک بترازێن و بڵێین: «یەعنی میحرابی» و وشەی «کەچی» سەربەخۆ بێ بەو مەعنایەی کە دەیزانین.

لە بەیتەکەدا شتێکی نادیار هەیە، کە بۆی ناچم، دەبێتە تەبریری ئەو داوایە زلەی کە ئەبرۆی قیبلەی تەمامی عالەم بێ. شەرحەکە لێی وسکتە و باسیشی ناکات. ئەگەر ڕێ هەبایە «ئیمامە» بە «إمامە» دابندرێ. إمامیش لە میحراب جیلوە دەکات، میحرابیش ڕووی لە قیبلەیە، خەلقیش بە دوا إمامەوەن دەشیا لە ڕێی موبالەغە و پان دابڕینەوە مەعناکە قبووڵ بکرێت چونکە نالی بە عادەتی زێدە شیرینەوە وشان هەڵدەنێ بۆ دوو قاڵب و پتریش، هەر قاڵبەش بۆی دەبن بە پشتیوانی قاڵبەکەی تر لەو واتای خۆی پێ دەبەخشێ لێرەشدا «إمام»ی نوێژ خۆی بە «ئیمام»- ئیمای بە واتای ئیشارەت – دەگۆڕێ و ئیماکە دەکاتە هۆی بوونی ئەبرۆ بە قیبلەی هەموو عالەم.

بەیتی لاپەڕە 472:

لە سایەی ڕووی تۆوە شامی خەلقی طەلعەتی صوبحە
لە شامی زوڵفی تۆوە صوبحی ئێمە ظوڵمەتی شامە

شەرحەکە «ظولمەتی شامە»ی لێک داوەتەوە بە تاریکەشەو، مەعنایەکەش لە وشەکانەوە هەڵدەستێ بەڵام ڕێ دەمێنێ «ظوڵمەتی شام» ببێتە تاریکایی ئێوارە چونکە «شام» ئێوارەیە، ڕۆژی دیار نییە بەڵام تاریکیش نییە. لەمەوە دەڵێم ڕووی یار هەرچەند بە زوڵفی نادیار بووە، بەڵام وەکوو، ڕۆژی ئاوابووی، ڕووناکییەکی لێ ماوەتەوە. سەرنج بگرین دەبینین لە نیوەبەیتی یەکەمیش ئێوارەی خەڵق بۆتە طەلعەتی صوبح نەک ڕۆژ، خۆر. چونکە ڕووی یار بە تەعبیری «لە سایەی ڕووی تۆوە» لە سێبەرەوە یا لە نەدیارەوە کە سێبەر پەیدا دەکا و عەینی ڕووەکەی لێ دیار نییە، دەبێتە طەلعەتی صوبح کە ڕووناکە و ڕۆژیشی دیار نییە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 473:

لە ئاب و تاب و ئەشک و ئاهی خۆمدا بووم بە بوریانی
لە باتیی پوختەگی سووتام و ئێستەش پێم دەڵێ: خامە

«ئاب و تاب و ئەشک و ئاهـ»: لەف و نەشری مورەتتەبن. لە نێوان پوختەگی و خام طیباق هەیە. وشەی «خامە» هەڵدەگرێ ببێتە خەبەری موبتەدایەکی محذوف کە نالی خۆیەتی، دەشکرێ ببێتە «منادی» کە بە نالی دەڵێ: خامە! واتە هەی خام! وەک کە دەگوترێ: گێلە! شێتە! ڕستەی «پێم دەڵێ» پتر بۆ منادی دەست دەدات کە ڕووە ڕووی قسەکەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 473:

نیشانەی پوختەگی بێ دەنگییە «نالی»! ئەگەر پوختەی
بە حوججەت طەی بکە نامە، بە حیددەت پەی بکە خامە

شەرحەکە دەڵێ: نیشانەی کوڵان لەسەر ئاگری عیشق ئەوەتە بنیادەم بێدەنگ بێ و مل کەچ بکا. کەواتە... کاغەزی شیعرت توند بپێچەوە و قەڵەمەکەت ببڕەوە، بیشکێنە.

ئەم بۆچوونەی شەرحەکە هەمان تەڵە و تەپکەیە کە نالی بۆ شیعر دۆستانی ناوەتەوە و شەرحەکەش پێوەی بووە.

نالی دەڵێ: بێ دەنگی بەڵگەی ژیرییە کەواتە نامەکەت وەکوو حوججەت «حجە» و بەڵگە بگەیەنە کۆتایی [طی المسافە نەک پێچانەوەی کاغەز] بە تیژیش قەڵەمە قامیشەکەت ببڕە، دادە، [نەک بە توڕەیی بیبڕەوە] لەمانەش یەک دەنگ دەرناچێت دنیاش پڕ دەکەن.

بەیتی لاپەڕە 474:

سەودازەدەکەی زوڵفت، ئەزهاری لەکن پەشمە
دوور لەو گوڵە بێ خارە، گوڵزاری لە کن پەشمە

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی کردووە بە مەعنا لێکدانەوە. بۆرە مەعنایەک هەڵدەستێ لە کەرتکردنی «ئەزهاری» و بکرێتە «ئەز» – «هاری». واتاکەی وەهای لێ دێ: سەودازەدەکەی زوڵفی تۆ، ئەز [واتە: من] لەبەر شیددەتی شەیداییەکەی دەردی «هاری»ی لا هیچە. گوڵزاریشی لا پەشمە، دوور لە گوڵی ڕووی تۆ [وەک کە دەگوترێ: دوور لە تۆ فلان مرد]. چونکە گوڵزار لەفزی گوڵی تێدایە بۆیە دەڵێ: دوور لە گوڵی تۆ.

نیوەبەیتی یەکەم مەعنای ڕواڵەتی وشەکانیش هەڵدەگرێ. بە ڕای من نالی ئەگەر ئەو "ئەز" و «هاری»یەی مەبەست نەبایە دەیگوت «گوڵناری لە کن پەشمە» کە شیکترە لە «ئەزهار»ی عەرەبی بە خۆی و بە ڕێژەی جەمعییەوە. گوڵنار لەگەڵ گوڵزاری نیوەبەیتی دووەمیش هاو ئاهەنگە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 474:

صۆفی کە گرانبارە، بێ مەغز و سەبوکبارە
صۆف پۆشی غەمی بارە، ئەوباری لە کن پەشمە

دوو تێکست و دیوانی گیویش نیوەی دووهەمی بەیتەکان بەم جۆرە نووسیوە: «صوف پوشی غەمی یارە، ئەوباری لە کن پەشمە».

شەرحەکە لە نیوەی یەکەمی بەیتەکە، کەم و زۆر، قسەی ئەو دەکاتەوە. لە شەرحی نیوەبەیتی دووهەمدا دەڵێ: ئەو خوری پۆشەی باری خەمی بەسەر شانەوە بێ و بیر بکاتەوە، گوێ بە کورگ و خوری نادا و ئەو جۆرە شتانەی بەلاوە بێ ئایەومایەیە... ئەم بیروڕایە بەحاڵ ڕزگار بووە لەوەی بۆ شەرحی نیوەبەیتی یەکەمی داناوە: صۆفی سەرەوە گران بارە... صوف پۆشی بەرەوەش غەمی بارەکەیەتی، ئیتر لە کوێ جودا دەبنەوە. بەڵام کە «یار» هاتە ناوەوە حیسابەکە گۆڕا چونکە بە هۆی غەمی یارەوە صوف پۆشەکە «ئەوباری» لە لا پەشمە. «ئەوبار» هەم جەمعی وەبەرە بە واتای کورگ و هەم دەشێ وشەکە کەرت بکرێ بۆ: «ئەو» و «بار».

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 475:

دێوانە کە شەیدا بێ، تووکی سەری سەودا بێ،
قەط هیچی لەسەر نابێ، دەستاری لە کن پەشمە

شەرحەکە نوکتەی بەیتەکەی نەدۆزیوەتەوە کە بریتییە لە دوو واتایی «قەط هیچی لەسەر نابێ». ڕاستەواتاکەی هەرە سادەی بەیتەکە ئەگەر «هیچی لەسەر نابێ» تەنها کڵاو و مێزەر بگرێتەوە لە لایەن واتاوە سادەلەوح دەردەچێ، دەمێنێتەوە سەبکی جوان و قەشەنگی و بەس.

نالی دەڵێ: دێوانەی دەردی عیشق بگاتە پلەی ئەوتۆ، مووی سەری سەودای لێ دابێ و تێک ئاڵابێ وەک کە دێوانە پێیانەوە دیارە موویان درێژ و گرژ و لوول و خواردووە، ئا ئەم تەرزە دێوانەیە هەرگیز هیچ گلەیی و سزا و توانجی بەسەرەوە نامێنێ و عەیبی لێ ناگیرێ، وەک کە بڵێی: فلانە کەس هیچی لەسەر نەبوو، بەردرا. «دەستاڕی لە کن پەشمە» بۆ ڕاستە مەعنای وشەکان و بۆ ئەمەی دەیڵێم دەڕوات. «پەشم»ـەکەش مناسبی لەسەرنانە و مێزەرێکی زبریشە، جگە لە واتای «بێبایەخی».

بەیتی دووهەم لە لاپەڕە 475:

سینەی دڵی بێکینە، صافە وەکوو ئایینە
مەستوورە بە پەشمینە، ئەسراری لە کن پەشمە

شەرحەکە لێرەشدا وەکوو لە بەیتی پێشوودا، ڕاستەواتای لەفزەکانی گوتۆتەوە. من دەڵێم: سینەی دڵی بێکینە ئەو دێوانەیەی باسکراو [سینەی دڵی – واتە دڵی دێوانە] وەکوو «ئایینە»: وشەی «ئایینە» هەم ئاوێنە هەڵدەگرێ هەم «ئایین – دین – ئیمان». بەوەدا «ئایینە» دەبێتە «مبتدا و خبر» وەک کە بڵێی «صافە، وەکوو ئیمانە». ئەم مەعنایەی دین و ئیمان ڕێک دێت لەگەڵ «ئەسراری لە کن پەشمە» چونکە ئیمان بێگەردە و خۆی

ناشارێتەوە، تەنها سینەی دێوانەکە داپۆشراوە بە پەشمینە، کە بریتییە لە مووی سەر سینگی کە بەشێکە لە لەش.

وشەی «ئەسرار» بێگومان «أسرار» نووسراوە لە سەردەمی نالیدا. ئەم وشەیەی «اسرار» هەم «ئەسرار»ی باسکراو دەگرێتەوە هەم «إسرار- ئیسرار» کە بە واتای میحاقی مانگ دێت. بەمەشدا هەموو خۆ شاردنەوە و نهێنبوون بە لای دێوانەوە دەبێتە هیچ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 476:

عاشق کە دەکا ڕاوی، ظولماتی شەوە داوی
موژگانی تەڕە چاوی، بێداری لە کن پەشمە

لێرەشدا وشەی «بیدار» بە «بێدار» نووسراوە. بێگومان نالی «بیدار»ی نووسیوە کە بە دوو جۆر دەخوێندرێتەوە: «بیدار» بە واتای بەخەبەر، نەنوستوو. «بێدار – بێ دار» بە واتای بێ خانە. لەمەوە عاشیق هەم نەنووستن و هەم بێخانەیی بەلاوە پەشمە.

وشەی «داوی»، ئەویش دوو واتا هەڵدەگرێ، یەکیان وەک شەرحەکە بۆی چووە و ئاشکرایشە کە داوی ڕاوچییە. دووهەم، بە واتای «داوی» لە «دوی، یدوی» بە واتای «تەداویکەر – پزیشک، شیفابەخش». لێرەدا ئەو ڕەخنەیە هەڵناسێ کە گۆیا عاشق بە شەو دەردی گرانە چونکە بەیتەکە خۆی بەو لایەدا نەچووە. بە عەکسەوە لە شەو ڕازییە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 476:

چەن واسیعە ئەم ذیهنە، ئەفلاکی تیا ڕەهنە
ئەجبالی لە لا عیهنە، ئەدواری لەکن پەشمە

شەرحەکە بە بیریدا نەهاتووە کە «ئەدوار... و ئەجبال» بە لای ذیهنەوە یەکیان وەک پەشم و ئەوی دیکە وەکوو «عیهن – عهن»ـە ئیشارەتە بۆ ئایەتی «یوم تکون السماءکالمهل و تکون الجبال کالعهن» لە سوورەتی «المعراج» دیارە لە بەیتەکەدا چیاکانی بە خوری [یان لۆکە]ی شیتەڵ کراو و «أدوار»ی ئاسمانیش بە «مهل – موهل» واتە شتێکی ناچیز داناوە. بە پشتیوانیی ئایەت نەبوایە ئەو داوایە زل و زەبەللاحە جێی نەدەبۆوە، نالیش لە بادی هەواوە شتی وەهای نەدەگوت.

لە بەیتی کۆتایی بڕە شیعرەکە، نالی کە دەڵێ: «نالی» کە قەدەح و نۆشم و مەستانەوو سەرخۆشە»، مەبەستی شەراب نییە، یان هەر نەبێ، شەرابی دنیایی نییە چونکە هەر تازە بە ئایەتی قورئانەوە ئاسمان و چیاکانی هەڵتەکاند. دیارە قەدەح نۆشی ئاخیرەتە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 477:

بایێ لە طەڕەف قیبلەمەوە دێت و وەزانە،

یا بۆیی هەناسەی دەمی غونچەی لەڕەزانە؟!

بە پێی شەرحەکە زۆربەی تێکستەکان لە جیاتی «بۆیی هەناسە» نووسیویانە «عەطری هەناسە [عیطر ڕاستە]». منیش هەر وەهام بیستووە. شەرحەکە «لەرەزان»ـی بە «لەرزان: لەریوە» داناوە. «لە ڕەزان» ڕەت دەکاتەوە، واشی داناوە «ڕەز» دیمەکارە، ئاو نادرێ. حاجی قادر دەڵێ: «نموونەی جەننەتە شیوی ڕەزانی» مەبەسی باغەکانی شیوی ڕەزان، لە کۆیێ. باغەکانیش هەمووی ئاویەن، «لەڕەزان» بە قورسکردنی «ڕ»ـەکەی نەبێ کێشی بەیتەکە دەشێوێ.

وا دەزانم نالی مەبەسی لە «بای لای قیبلە»یەوە ئیشارەتە بۆ بەیتێکی قەصیدەی «بردیە»ی نەعتی پێغەمبەر، کە دەڵێ: «أم هبت الريح من تلقاء كاظمە». لە هەمان کاتدا دەشێ ئەو قیبلەیە یار بێ. ئەگەر قیبلە هەر قیبلە بێ ئەوسا نیوەبەیتی دووهەم دەپرسێ: یان عیطری هەناسەی دەمی وەک غونچەی لەڕەزان، وایە. یاخود عیطری هەناسەی دەمی یار وەک غونچەی لەڕەزانە.

بەیتی لاپەڕە 478:

ئەشکم، کە لەگەڵ عەشقمە، طیفلێکی فەهیمە
هۆشم، کە لەگەڵ خۆشمە، پیرێکی نەزانە

عەشق دەکرێتە عیشق، من هەمیشە لەو دەوروپشتەی تێیدا ژیاوم بیستوومە و گوتوومە «هۆشم کە لە کن خۆشمە» بە واتای: ئاگادارم و نەشێواوم. کە دەگوترێ: «هۆشی لەکن خۆی نییە» ئەو کەسە بە نیوە شێت دادەندرێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 479:

تیژاوی سوروشکم وەکوو ئیکسیری سوهەیلە
ڕوخسارەیی زەردم وەکو ئەوراقی خەزانە

من لە بارەی «ئیکسیری سوهەیل» بیستوومە وەصف کراوە لە شیعردا: «جای أنبان ميكند جای أديم». واتە کە ئەم ئیکسیرە ڕژایە سەر پێستە، جێگایەکی دەکا بە هەنبانەی بێکەڵک و جێگەیەکیش دەکا بە «أديم» کە پێستی نرخدارە. ئنجا ئەگەر سەهووم نەکردبێ [چونکە مەسەلەکەم بەر لە ساڵی 1960، بگرە پەنجا، بیستووە] ئنجا لێرەدا ڕووی نالی لەم شیعرەدا بە فرمێسکی وەک ئیکسیری بۆتە شکڵ هەنبانە کە زەردە وەکوو ئەوراقی خەزان، چ دەبوو ئەگەر سووری هەڵگەڕاندبایە وەک پەلکی زۆر لە درەختان سوور هەڵدەگەڕێن، تەشبیهێکی قەشەنگیش هەیە لە نێوان چاو و فرمێسک و نێوان سوهەیل و ئیکسیردا.

بەیتی لاپەڕە 482:

ئەلا ئەی نەفسی بوم ئاسا، هەتاکەی حیرصی وێرانە!

لەگەڵ ئەم عەشقبازانە بڕۆ بازانە، ئازانە!

عەشق دەبێ عیشق بنووسرێ. شەرحەکە ئەم بەیتەی داناوە بە پەسەندکردنی تەرکی دنیا و هاندانی نەفس بۆ ئەم لایەنە. عیشقبازیشی داناوە بەو کەسانەی ڕێگەی ڕاستییان گرتووە بەرەو ئاوەدانیی عیشق و خواناسی. ئەم بۆچوونە دوورە لە مەبەسی بەیتەکە: نیگایەکی بەپەلە لەم دوو بەیتەی دوایەوە دەری دەخات کە مەسەلە هاندانی نەفسە بۆ چوونە حەج:

موسڵمان! لێرە مانی خان و مانت هەر نەمان دێنێ
پەشیمان بە کە دەرمانی نەمانت مایەی ئیمانە

بەقییەی عومری زایح گەر مورادت پێ تەدارە بێ
حەیاتی مەککەت و مەوتی مەدینەت جەبری نوقصانە

«خان و مانت» دەبێ «خانمانت» بنووسرێ، وشەکە دوو کەرتییە، یەکەمیان «خان»ـە و دووهەمیان «مان»ـە، پێشگرێکی ناوی جێگەیە وەک: نیشتمان، ساختمان گرودمان - بە واتای عەرشی خوا لە ئاڤێستادا. شەرحەکە دوورە لە مەبەستی بەیتەکە. وەک من بۆی دەچم ئەمە ماناکەیەتی: نشیمەنت لێرە، کە دەکا سلێمانی، هەر نەمانی پێوەیە. پەشیمان بە لەم نیشتەجێبوونەت، دەرمانێکی کە بریتییە لە نەمانت [لە سلێمانی و چوونت بۆ حەج] مایەی مانتە، یاخود مایەی ئیمانە، دەبێ بخوێندرێتەوە: مایەییمانە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 483:

بڵا بۆ کوندەبوو بێ، مفتی مشک و ماری کەندوو بێ
خەطیرەی گەنجی وێرانە، ذەخیرەی کونجی کاشانە

شەرحەکە دەڵێ: [ئەی نەفس] لێگەڕێ لە دونیا با گەنجی شاراوەی بۆ کوندەبوو بێ، ذەخیرەی سووچی ماڵی هەژارانیشی بۆ مشک و ماری ناو کەندوو بێ... نالی خاوەن گەنجانی دنیاپەرستی بە کوندەبوو، هەژارانی دنیاپەرستی بە مارومشک شوبهاندووە. ئەم بۆچوونە زۆر دوورە لە مەبەستی بەیتەکە:

وشەی «بڵا» بە ڕێنووسی کۆن «بەڵا»ش دەخوێندرایەوە. نالی دەڵێ: بەڵا لە کوندەبۆ بدات، کە نەفسەکەی خۆیەتی، بە هەلی مشک و ماری کەندوو بێ کە ناوێرن بێنە دەر لەبەر کوندە بۆ. وشەی «خەطیرە» وادەزانم «حظیرة، حەظیرە»یە کە دەکا شوێنی ماڵ و شتومەک لێ دانان. حەظیرەی گەنجی خانمەکانت وێرانییە. ذەخیرەشی «کونجی – سمسم»ی خانووە شرەکەتە... «کونجی» لە بەری سۆران زۆر بە هاراوی دەگوترێ. دیارە کەندووش دەفری کونجووکەیە بە مار و مشکییەوە.

ئنجا ئەگەر پاشماوەی عومری بەخەسارچووت بە پێی هاتنەدی مرادت لەسەر خانمان بە جێ هێشتن مایەوە بۆت. ئەوسا ژیانت لە مەککە و مردنت لە مەدینە دەبێتە شکست هەڵبەستنەوەت، دەبێتە تێ هێنەوەی عومری بە فیرۆچووت.

له بەیتی دووهەمی لاپەڕە 485:

فیداکاری تەن و جان بە، لە ئاسانی هەراسان بە
کە داغ و دەردی ڕێگەی مەککە باغ و وەردی مەردانە

نوکتەیەک هەیە شەرحەکە بۆی نەچووە: وشەی «ڕێگەی مەککە» جۆرێکی دیکەش خوێندنەوە هەڵدەگرێ: «ڕیگی مەککە»کە دەزانین نالی وەهای نووسیوە، «ڕیگ» بە واتای «ڕەمڵ» دێت، بۆیەش ئەم مەعنایە دەست دەدات کە دەزانین مەبەس لە ڕێگە بڕینەکە گەییشتنە بەو لم و زیخەڵانەی دەر و دەشتی مەککە، هەڵبەت لە هەمان کاتدا «ڕێگە»ش هەر مناسبی بەیتەکەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 486:

وتم: داخۆ چییە سوور و سپی تێکەڵ؟! کە تێفکریم
سەراسەر کەللەیی ئوشتر، لەبالەب خوێنی ئینسانە

لە بەکارهێنانی «سەراسەر» بۆ کەللەی حوشتر و «لەبالەب» بۆ خوێنی ئینسان تەناسوبێکی لە ڕادەبەدەر هەیە، دەنیشێتە دڵی مرۆوە. شەرحەکە هەر ئەوەندەی گوتووە کە لە نێوان «سەراسەر» و «لەبالەب» دا تەقابولێکی جوان هەیە.

شەرحەکە لە بەیتی پێشووتردا، کە بەیتی حەوتەمە، وا دادەنێ «ڕێگە: خاکی خوێنە، داروبەردی ئێسقانە» سووری ڕێگەکە ئەوەیە کە ڕێگەی مەککە لمی سوورە. نالی لە بەیتی 11دا دەڵێ: «چ ڕێگێکی سپی واشە» شەرحەکەش بە «سپی ڕەنگ، مەیلە و سپی» دادەنێ. کەواتە لمی سوور جێی نابێتەوە و دەبێ خوێن و ئێسقانەکان بە واتای دەقی وشەکان لێک بدرێتەوە. چەندێکیش لەو بەیتانەدا، شەرحەکە، خوێن و ئێسقانەکان دەداتەوە بە تاڵان و کوشت و بڕینی چەتە و ڕێگران کە لە دەرحەق حاجییەکانیان کردووە، دەبێ ئەمیش بدرێتەوە بە نیشانەی مردنی سەدان و هەزاران حاجیی ڕێی حەج کە خۆیان «عیشقباز و ئازانە و بازانە»ی بەیتی سەرەتای موناجاتەکەن. مەرجیش نییە لەو مردنەیاندا خوێنیان ڕژابێ، وەک جارەهاش بووە کوژراون، چونکە لە مەعنادا هەر دەبێتەوە خوێن دۆڕاندن. ئیشارەتی شەرحەکەش بۆ ئەوەی کە غەزاکانی دەوروبەری مەککە خوێن و ئیسقانی صەحابە و حوشترەکانیان لێ ماوەتەوە بۆ ئەمڕۆ بە نیشانەی تیری ڕێگەی عیشق، ئا ئەم بۆچوونەش چەندێکی شیرینیش بێ، لە ئاست بینینی خوێن و ئێسقانی ڕێی حەج کورت دەهێنێ. یەک وشەی لە بەیتی ژمارە 8ی سەرووودا کەلێنێک دەدا بۆ ئەو تەئویلە، ئەویش وشەی «تێفکریم»، بەڵام هەر هێندەی لێ هەڵدەستێ کە واتای باسکراوی شەرحەکە بە تارمایی و سێبەری مەعنا بنەڕەتییەکەی خوێن و ئێسقانی حەقیقی بێ.

لە بەیی یەکەمی لاپەڕە 487:

بەڵێ بەم ڕێگەدا جەممازە جانبازە کە ڕۆژ و شەو
دەکا سەیر و سولووکی دائیمەن سەرخۆش و مەستانە

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی لێک داوەتەوە «سەیر و سولووک»ـی داناوە بە ڕۆیشتن بە پێی سادەواتای هەردوو وشە. بەڵام لێرەدا سەیر و سلوک بۆ واتایەکی دوورتر دادەبڕن بشێ لەگەڵ سەرخۆش و مەستانە ڕێک بێت: «سەیر» جگە لە ڕۆیشتن واتایەکی دیکەی هەیە کە دەڵێ «دەکا سەیر و...» ئەویش تەماشاکردنە. «سلوک، سولووک»ـیش جگە لە ڕۆیشتن، سلوکی دەروێش و صۆفییانی لێ دەفامرێتەوە. لە تەعبیری «کە ڕۆژ و شەو»دا مەبەستێکی بنەڕەتی هەیە ئەویش «سەیرکردن» کە هی دەمی ڕۆژە «سلوک»ـیش هی دەمی شەوە، بە ڕۆژ حوشترەکە سەرخۆشە، بە شەو مەستە لە سلوکدا. «سەرخۆش» لەگەڵ سەیرکردن، واتای دەقادەقەکەی سەری خۆش بەدەستەوە دەدات جگە لە سەرەخۆشی. وشەی «دائیمەن» لە هەندێ، بەڵکوو زۆرینەی تێکستەکان [6 تێکست] و دیوانی گیویش «دائیمی» نووسراوە، ئەمیشیان بە ڕاست دەزانم. ئەگەر لەو دەقە زەقەدا هێما بۆ هەر شتێک هەبایە بدرێتە پاڵ واتای بەیتەکە و لێی زیاد بکات، دەمگوت نالی حەقیەتی و شەقڵیشیەتی لەوەی کردووەتی.

بەیتی لاپەڕە 488:

چ ڕێگێکی سپی واشە، ئەوەندەی کەهکەشان دوورە
چ صەحرایەکی شین ڕەنگە، بە قەد نۆ ئاسمان پانە

پانایی سەحراکە بەقەد نۆ ئاسمان لەوەوە هاتووە کە دیمەنی سەحرای کاکی بە کاکی لەبەرچاوی مرۆدا هێندەی ئاسمان پان بۆتەوە، تا ئەوەی پەراوێزەکەی بە ئاسمانەوە دووراوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 489:

لە صەد جێ کلکی ئوشتر گەییە ئەرضی مەهلەکە، هێشتا
یەمی فەجی عەمیقی ئاڵی هەر بێ قەعر و پایانە

«کلکی وشتر گەیشتنە عارد» گوتەیەکی مەشوورە، گۆیا وشتر نە بە پێوە نە بە یخبوون کلکی ناگاتە زەوی لەبەر کورتی، کاتێک مرد و بەلادا هات ئەوجا دەگاتە زەوی.

شەرحەکە وشەی «ئاڵ»ـی بە ڕەنگی ئاڵ لێک داوەتەوە، لەمەشدا بە سەهوو چووە تومەز نەیزانیوە، گلەییشی لێ ناکرێ، وشەی «آل، ئال» بە واتای سەراب دێت، بۆیە «یەمی... عەمیق»ـی ئیضافە کردووە بۆی، چونکە سەراب وەک ئاو دێتە بەرچاو: کە «فەجی عەمیق» بە واتای زێدە دوور دێت بێپایان دەبێت. لە «عمیق»ـیشدا قووڵایی هەیە، بەحرەکە، بێبن دەبێت.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 490:

لە نێو ڕیگی ڕەوانی قوم نوقوم بوو وشتر و بوو گوم
نەما گوێی بیستی «قُمْ قُمْ» چ جای ئیمکانی هەستانە

لە شەرحەکەدا «ڕیگی ڕەوان» بەو لمە لێکدراوەتەوە کە لە جێگەیەک ناوەستێ و بە دەم باوە دەڕوا. وەک دەزانم «ڕیگی ڕەوان» ئەوەیە لە ئینگلیزی پێی دەگوترێ Quicksand کە جانەوەرێکی تێکەوت لێی دەرنایێ،

نالیش هەر ئەمەی مەبەستە کە دەڵێ وشتر تێیدا نوقوم بوو. لمێکی با بیبات حوشتری تێدا نوقوم نابێ. «قم قم»یش دەلالەتی هەیە بۆ «قومقوم»ـی سلێمان پێغەمبەر کە عیفریتی تێدا حەبس دەکرا و سەری دادەخرا، دیارە گوێی لە هیچ دەنگێک نابێت. دیارە نالی «قمقم»ـی نووسیوە.

بەیتی لاپەڕە 493:

سماقی ئەحمەرە یاقووتی ڕۆح و ئاگری نەفسە؟!
حەصاتی ئەبیضە، یا شوهب و نەجمی ڕەجمی شەیطانە؟!

شەرحەکە «سماقی ئەحمەر»ی بە ترشەسماق لێک داوەتەوە، وشەکە بێ تەئویل ناوی بەردێکە وەک بەردە حەلانە، بەردئەستێ... ڕەنگیشی سوورە بۆیە بە یاقووت و بە ئاگر چوێندراوە. وشەکە دەکرێتە پرسیار و دەبێتە «یاقووتی ڕوح و ئاگری نەفسە؟» وەک شەرحەکە بۆی چووە. کە «سماقی ئەحمەر» قووتی ڕوح [یاقووتی ڕوح] بێ سزا هەڵناگرێ، بەڵام کە بوو بە ئاگری نەفس، ئەوسا لە نیوەبەیتی دووهەمدا «حەصاتی ئەبیەض — وردەبەردی سپیلکە» دەبێتە شیهابی ڕەجمی شەیتان، ئاگری نەفسەکە دەکوژێنێتەوە.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا:

بە ظاهیر گەر مەگەسدارە، بە باطن صەد چەمەنزارە
بە صوورەت یەک بە یەک خارە، بە مەعنا صەد گولوستانە

شەرحەکە لێرەدا هیچی نەکردووە. وەک من بۆی دەچم نالی لە وشەی «مەگەس» مەبەسی «مگس نحل — مەگەسی نەحل، مێشهەنگوین» بووە کە هەمیشە لە چەمەنزار خەریکی کۆکردنەوەی ڕەحیقە. نالی لەم بەیتەدا لەلایەن مەهارەتی ئاراییشتەوە مەودایەکی زێدە زێدە بەرینی بڕیوە: بۆ ئەوەی تەقابولی نیوەی یەکەم و دووهەمی بەیتەکە تەواو دەرچێ هێناویەتی لە نیوەی یەکەمدا «مەگەس دار»ی خستۆتە شیعرەکەوە کە کەرتی «دار»ەکە دەچێتە بەرانبەر وشەی «خار» بەیتی دووهەم. لە سەرەوە «ظاهیر» و «باطین» و لە ژێرەوە «صورەت» و «مەعنا» لێک دەنۆڕن. ئنجا «چەمەنزار»یش لە ڕیزی «گوڵستان»ی ژێرەوەیە. لەف و نەشری وەها چڕ و پڕ و لەفظی و مەعنەوی هەر بە چەنگ ناکەوێ: دار — خار، ظاهیر — صورەت، باطین — مەعنا، چەمەن زار — گوڵستان.

بەڵام جارێ ماویەتی: «صەد چەمەنزارە» واتە صەد چەمەن دەمە و قسە دەکات. لە ژێریەوە صەد گوڵستانی شێخی سەعدی شیعر دەچڕێ. دەک ماڵت ڕمێ وەک ڕما هەی کەڵە شاعیری جیهانی ئیبداع، سەیری هەرە سەیریش لەوەدایە کە ئەم هەموو ئوستادییە و خۆ خەریککردنە، لە جیاتی ئەوەی پشکێکی سۆزەکەی لە خۆی خەرج کردبێت کەچی لە کڵپە و بڵێسەی زیاد دەکات.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 494 کە نالی باسی دڕک و داری ڕێی حەج دەکات و بە دامەن گیر و شین و دڵ نشینی ڕێی غەریبانیان دادەنێ، لە وشەی «دڵ نشین» دا نەشتەرێک هەیە بۆ دڵی خوێنەر لەوەدا کە مەعنای دووهەمی بەیتەکە بۆ دڵ نشینەکە ئەوەیە کە دەمی مەرگی غەریبان دێت و دەکەونە سەر زەوی، ئەو دڕکانە دەچنە دڵیانەوە، تێیان ڕۆ دەچێ وەکوو دەرزی، دەنیشنە دڵیانەوە. دامەنگیرەکە لەم ڕووانگەوە هەر ئەوەندە دەکا

که جلیان بدرێتێ. هەڵبەت ئەم وێنانە لایەنی بۆچوونەکانی شەرحەکە دەست لێ نادات و بە جێی خۆیان دەمێننەوە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 495:

شەفیری چالی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەک پاشە
حەفیری چاهی وشکی هەر دەڵێی چاهی زەنەخدانە

شەرحەکە دەڵێ لێواری چاڵ و بیری سوێراوی ڕێی مەککە کە ڕەنگی خۆڵەکەی سوورە و توێژی خوێی زەوییە شۆرەکەشی بەسەرەوەیە، ئەڵێی وەک لێوی لەعل سوور بەتام و خوێی یارە. قووڵایی چاڵی وشکی بێئاویشی وەک چاڵایی چەناکەی وایە کە دڵۆپی دوان ئارەقی پێوەیە... پێشتر گوترا کە ڕەنگی ڕێگەی حەج «سپی واشە» سوور نییە.

نالی دەڵێ: لێواری قۆرتی سوێری وەک لەعلی خوێ بەدەورەوە، وەهایە، نەک «خوێی پیا وەشێنرابێ» وەک شەرحەکە لە تەرجەمەی موفرەداتی بەیتەکە ڕای دەگەیەنێ چونکە لێرەدا باسی «شەفیر – لێوار»ە نەک ڕوو. قۆرتی چاڵی وشکیشی وەک چاهی زەنەخدانی چیهرەی جوانە، دڵۆپی عەرەقەی پێوە نییە چونکە قۆرتەکە وشکە، زەنەخدانی پێ شوبهێندراوە. لەم بەیتەدا ئاو و تەڕایی بە جارێ بێگانەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 495:

لە باتیی لالەیی حەمرا جگەر پوڕ داغی خورشیدە
لە باتیی سونبولی تاتا سەر و سەودا پەرێشانە

من لەگەڵ ئەو تێکستەم کە «سەری سەودا»ی پەسەند کردووە لە جیاتی «سەروسەودا». تێکستەکەی «سەروسەودا» وای کردووە شەرحەکە بڵێ: خەیاڵیشمان پەرت بووە و عەشق لە کەللەمانا نەماوە و ئەو پەرتوبڵاوییە جێگەی گوڵی تاڵ تاڵی سونبولمان بۆ ئەگرێتەوە.

لە پێشەوە دەبێ بڵێم مەبەست لە سونبولی تاتا پلک و لکیەتی نەک گوڵی چونکە گوڵ لەگەڵ سەری سەودادا خزم نییە. ڕەواش نەبوو شەرحەکە عیشق لە کەللەی حەج کردوو نەهێڵێ، کە نالی لە هەموو قەصیدەیەکدا جەزبە و عیشق و سەودا و بەولاوەتریش وەپاڵ خۆی و حاجییان دەدات. لەم بەیتەشدا «سەری سەودا» هاتووە بە پەرێشانییەوە کە زێدەڕەویەکی تێدایە لەتەک تاتای سونبولدا کە پەرێشان نییە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 497:

ئەسیری سیلسیلەی بەندی مەهاری سەرقەتارت بم
کە دەمکێشێتە ڕەوضەی حەی وەکو مەجنوونی دێوانە

شەرحەکە دەڵێ: دیل و دەستەبەستەی ئەو زنجیرە بم کە بە داری لووتی وشترە سەرقافڵەکەتەوە بەستراوەتەوە کە وەکوو شێت، یان مەجنوونی لەیلا کە دەیبەن بۆ ناو هۆز، ڕام دەکێشێ بۆ باخچەی مەککە... من دەڵێم:

«ئەسیری سیلسیلە...ت بم» سێ ڕوو هەڵدەگرێ: یەکیان دوعا لە خۆکردن و پاڕانەوەیە وەک کە دەگوترێ: دەخیلت بم، کۆیلەت بم... دووهەمیان لە وشەی «مەجنوونی دێوانە»وە کە دەکا شێت و لێ شێواو، زنجیرەکە دەبێتە زنجیری بەستنەوەی شێت. سێهەم ئەوەیە کە ئەسیری ئەو زنجیرە بوو حوشترەکە بە دوا خۆیەوە بە پیادەیی ڕایدەکێشێ و بەمەدا پتر لە عادەت ڕەنج دەکێشێ، بەڵام هەمووی بۆ پاداشی گەییشتنە بە «ڕەوضەی حەی».

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 503 وشەی «تێدا» بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە، دەبێ «تیا» بێ. لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 504 وشەی «صاحێب» دەکرێتە «صاحیب» کە دەزانین نالی «صاحب»ی نووسیوە ئەگەر «صاحێب» بووایە هەر نەبا «ی»ـەکەی بێ نیشانە دەنووسی. هەر لە کۆتایی بەیتەکەدا «صاحیب» نووسراوە.

بەیتی سەروو لاپەڕە 505:

سیراجی ئەنبیا، خەتمی ڕوسوڵ، نووری موبینی حەق
کە عالیی کەعب و قەدر و دەست و صەدر و خاتەمی شانە

شەرحەکە وشەی «عالی» ئیضافە کردووە بۆ «کەعب و قەدر و دەست و صەدر» کە ئەمانە هەمووی بەرزن. لەمەدا «صەدر» بەرناکەوێ چونکە سینەی بەرز نە مەدحە نە باوە لەو وتووێژەدا. صەدر بە واتای کەسێک دێت لە ژووروی هەموو کەسانەوە بێت. لە تەک «خاتەم»ـی تەنیشتیەوە، لە ڕووی واتای لەفزەوە، «طباق» پێک دەهێنێ بەڵام بە ئیضافەی خاتەم بۆ «شأن» کە دەبێتە «شأن، شەئن» مەعنایەکە هەڵدەستێتەوە بەرەو شان و شەوکەت چونکە «خاتەمی شان» ڕادەگەیەنێ بە دوا پێغەمبەردا کەس پلەی حورمەتی بۆ نامێنێتەوە لە چاو هی پێغەمبەر، ئەوەی شەرحەکەش گوتوەتی لە بارەی هەبوونی نیشانەی پێغەمبەرایەتی بە ناو شانیەوە لە جێی خۆیدا دەمێنێتەوە زۆر مەقبوولە.

بگەڕێینەوە بۆ «عالی»: شەرحەکە لە ئاست ئیضافەی وشەکە بۆ «کەعب و قەدر» پێکاوەتی. بەڵام «عالی دەست» ناچێتەوە بۆ دەستەڵات وەک کە شەرحەکە بۆی چووە. عالی دەست دوو ڕووی دیکە هەڵدەگرێ یەکیان کە حەدیثی پێغەمبەر خۆی گوتوەتی «الید العلیا خیر من الید السفلی» لە بواری بەخشین و خێر و صەدەقەدا، دووهەم «دست» ئەو مەفهوومەی هەیە کە لە دەستەواژەی٠«فی دست الحکم» ڕای دەگەیەنێ.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 506:

لە سایەی ئەمر نەهیی، حەقق و باطیل بوو بە دوو فیرقە
بە میثلی فەرقی ڕۆژ و شەو کە فاریق نووری ئیمانە

شەرحەکە یەک نوکتەی لەبیر چووە: وشەی «سایە» لە لایەن وشە و واتائارایيدا دەورێکی هەیە: جگە لە واتا ئاشکراکەی، خودی «سایە» تاریکایی بە دەستەوە دەدات و بە سەر «باطیل» و «شەو» دا دێتەوە. جگە لە طیباقی «ئەمر، نەهی» «حەق، باطیل» «ڕۆژ، شەو» کە شەرحەکە باسی کردووە، لەف و نەشری موڕەتتەبیش هەیە، تەناسوبێکی وەک طیباقیش لە نێوان «سایە»ی سەرەتای بەیتەکە و «نووری ئیمان»ی کۆتاییدا دەنیشێتە دڵەوە کەوا چۆن «سایە»ی تاریک ئەو هەموو ڕووناکییە دەبەخشێ.

له بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا، وشەی «ذەروە» وەک بزانم «ذیروە»یە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 510:

شەوەمما، کەوکەبەی هەر کەوکەبی نیلی فەلەک دەتگوت
له میصری ڕۆژی زینەت دەستی مووسای ئیبنی عیمرانە

من لە کۆنەوە دەمبیست دەگوترا «...فەلەک ڕەنگت» لە دیوانی گیویش وەها نووسراوە. بەلامەوە ئەمیان لە «فەلەک دەتگوت» شاعیرانەتر و مناسبتری «فەلەکی نیلی»یە کە ڕەنگی شین تێیدا مەبەستە و بەر لەفزیش دەبێتەوە ڕووباری نیل. شەرحەکە وشەی «کەوکەبە»ی بە «گەشداری و شان و شکۆ» لێک داوەتەوە. کەوکەبە کۆمەڵە مرۆن وەک دەڵێی «کوکبە من الفرسان» ئەستێرەش ژمارەیان هەیە و هی بە کۆمەڵیشیان تێدایە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 511:

شەوەمما، غیبطەیی نووری سوەیدایی دڵ و دیدە
شەوەمما، خۆر تیا گۆیا لە شەرمی نووری پەنهانە

شەرحەکە دەڵێ: کاتی میعراج شەو بوو بەڵام نووری گلێنەی چاو و خوێنی ڕەشی دڵ ئاواتەخواز بوون وەک ئەو ڕەش بوونایە. ئەمە لە شەرحی نیوەبەیتی یەکەم. هی دووهەم بێعەیبە. «غبطە، غیبطە» لە عەرەبیدا حەزکردن بە گەیشتنی نیعمەتێکە وەک خەڵق پێی گەیشتووە. «حسد، حەسەد» حەزکردن بە گەیشتنی نیعمەت و ڕووتانەوەی خەڵکە.

شەرحەکە «سویداء»ی بۆ دڵ و چاو بە یەک مەعنا واتا لێ داوەتەوە: ڕاستییەکەی ئەگەر «سویداء»ی دڵ بێ دەکاتە ناوەڕۆکی دڵ [کە شەرحەکە لە سەرەتاوە وەهای نووسیوە] نەک خوێنی ڕەشی دڵ کە بیەوێ وەک شەوەکە ڕەش بێ. مادەم خوێنەکە ڕەشە ئیتر ئەم ئاوات و غیبطە پێ بردنە لە چییەوەیە؟ وا هەردوویان ڕەشن! ئەگەر «سویداء»ی چاو بێ دیارە ڕەشکێنەی چاوی لێ وەردەگیرێ. لەم مەعنایەی سەر بە ڕەشایی چاو جگە لەوەی ڕەشکێنە ڕادەگەیەنێ، لایەنێکی دیکەشی تێدا ڕەچاو دەکرێ کە چاوەکە حەز دەکا وەک ئەو شەوە بێ هەرچەند بە کوێربوونیش بێ، چونکە «غبطە» ئەمەی بە بەرەوە هەیە. لە هەردوو نیوەبەیتدا «طباق» هەیە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 511:

شەوەمما، ڕۆژی ڕۆشن نەیگەیشتێ گەرچی ئیستاکەش
لە دووی شەو کەوتووە، دەڕوا بە سەرسەر، گەرمی سەیرانە

شەرحەکە نوکتەی هەرە گەورەی بەیتەکەی نەدۆزیوەتەوە، لە قورئاندا هاتووە: «ولا اللیل سابق النهار» واتە شەو پێش ڕۆژ ناکەوێتەوە. نالی لێرەدا ئەم ئایەتە هەڵدەگێڕێتەوە بە پشتیوانیی قودسییەتی شەوی میعراج، ڕۆژی

دوای شەو خستووە. قسەی خۆمان بێ بە پێ دزیلکە ڕۆژی خستۆتە دوای هەموو شەوێک نەک شەوی میعراج و بەس، چونکە دەڵێ: «لە دووی شەو کەوتووە». کە دەشڵێ «دەڕوا بە سەر» لەوەوەیە ڕۆژ هەمووی هەر سەرە. لە دیوانی گیو هاتووە: «بەسەر سەرگەرم و حەیرانە».

وشەی «ڕۆشن» دەکرێتە «ڕەوشەن» چونکە نالی وەهای دەنووسێ و مەطلەبیشیەتی بە پێی مەیلی ئەو سەردەمە بۆ وشەی ئەدەبی، تا ئەوەی لە زۆر باردا، بێڵزوم، زاراوەی سەخت و بێگانەیان بەکار دەهێنا.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 512 وشەی «بێدارییی» کە دەبێ بۆ کێشی شیعر «بێدارییی» بخوێندرێتەوە زۆر ناقۆڵا و بێلزوومە چونکە تێکست هەیە [پێنج تێکست] وشەی «طولوعی»یان نووسیوە، ئەوسا «بیداری» [دەنووسین بیداری لەبەر دەستووری ڕێزمان کە «ی» ئیزافەی دەوێ] سووک هەڵدەستێت و بەیتەکە عەیبی دەبڕێ. فەرق زۆرە لە نێوان خوێندنەوەیەکی سەخت بۆ پەیداکردنی مەعنایەکی نوێ و دژواریی کێشی شیعر کە فرزەی ناسکی و قەشەنگی و فرەواتاییشی دەبڕێت.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 513:

به فەرموودەی خودا فەرمووی: بفەرموو، هەستە هەر ئیستە
لە جێی بەدری دوجاوو و دوڕڕی یەکتا، دوڕڕی یەکدانە

شەرحەکە فەرقی نێوان «دوڕڕی یەکتا» و «دوڕڕی یەکدانە»ی باس نەکردووە: هەرچی یەکتایە واتە دوڕڕێکی هاوتای نەبێ، یەکدانە دوڕڕێکە، لوولوویەکی، لە قەپێلکدا تەنها بێ.

وەک بۆی دەچم لەم «دوڕڕی یەکتا» و «یەکدانە»یە ئیشارەتێک هەیە بۆ ئایەتی «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ».

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 513:

ئەمن مەهدی ئەتۆ هادی، شەوی تەجرید و تەقریبە
لە بەرکە خەلعەتی قورئان و ئەم تەشریفی ڕیضوانە

وشەکانی «تەجرید و تەقریب» دەوەستنە بەرانبەری «لەبەرکە» و «تەشریفی ڕیضوان». «تەجرید» کە جلک دەماڵێنە دەبێتە موقەددیمی «لەبەرکردنی خەڵعەت»ـی قورئان. تەقریب، نزیک خستنەوەش بۆ گەیاندنە بە «تەشریفی ڕیضوان».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 520:

سورووشکی من کە لێڵاوە، غوباری کوە و هاموونە
وەرە سەرچاوەکەم بنوارە، وەک ئاوێنە، چەند ڕوونە!

شەش تێکست لە جیاتی «لێڵاوە» «لێڵاوی»ـیان نووسیوە، هەر ئەمیش ڕاسترە. «کوە» دەبێ «کوهـ» بنووسرێت. دڵم بۆ ئەوە دەچێ نالی «ئایینە»ی نووسیوە چونکە لەگەڵ تەبیاتیدا ڕێک دەکەوێ، جگە لەوە کە دەشێ مەبەستی شوبهاندنی «سەرچاو»ەکەی بە «ئایین» بێ کە ڕوونە، بەوەشدا لێڵی فرمێسکی دەدرێتەوە بە

خڵتوخاشی دنیایی، دنیاش جگە لە بەحرەکانی، یان دەشتە یان شاخ.

بەیتی لاپەڕە 521:

مونەججیم کەرگەس و لاشەی لەلا شەیئێکە، نەیزانی
کە ئەم ئەفلاکە چەند لاکە، کە ئەم گەردوونە چەند دوونە

وا دیتە دڵمەوە نالی ئیشارەت دەکا لە وشەی «کەرگەس» بۆ «نەسری واقیع» و لە دوو وشەی «لاشە»ەوە بۆ «بنات النعش» وێڕای ماعنا ئەصلییەکەی.

شەرحەکە بۆ ئەوە چووە، نالی مەبەسی لە مونەججیم پیاوێکی هەڵمەتەکاسەی ئەو سەردەمە بووە چاوەڕوانی گۆڕانی باری دنیا بووە… من ئەمە بە دوور دەزانم.

بایتی لاپەڕە 522:

لە دەورانی طەبیعەتدا لەگەڵ ثەوری فەلەک جووتە

لە ملیا چەمبەری دەوران و طەوقی چەرخی گەردوونە

شەرحەکە لە ئاست «چەمبەر» وشەی «چەنبەر»ی بەکار هێناوە ڕاستیشی بۆچووە. وەک ئەم وشەیە وشەی «بەرانبەر»یش بە گشتی دەنووسن «بەرامبەر» کە هەڵەیە. دەنگی «ن» کە بە وەستایی کەوتە بەرایی «ب»ەوە بە میم گۆ دەکرێ. لە نموونەدا،: تەنبەڵ بە تەمبەڵ دەخوێندرێتەوە…

نیوەبەیتی یەکەم دەشێ وەهای لێ بێ:

لە دەورانی طەبیعەتدا، فەلەک لەگەڵ ثەوری جووتە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 523 لە جیاتی «شەخصێکی» دەبێ «شەخصەکی» بگوترێ چونکە کێشی تەنبەڵ بووە. ناوی «کودروون» لە بەری سۆران «گدروون» ڕۆییوە بەڵام زۆر دەگمەنە. بەڵام بە پێی باوەڕی من گدروونێکی بەرز بێت و خیططەی سلێمانی لە سایەیدا ئاسوودە بێت ئەو کەسەیە شاخی «پیرەمەگدروون»ی بەناوەوە کراوە. باوکم بە لەتیفە هەر دەیگوت «پیری ما گدروون» ئێستە بە زۆری دەڵێن «پیرەمەگروون».

لە بەیتی سەرەتای لەپەڕە 525 لە وەصفی زوڵفدا وشەی «بەهلوولی» دەشێ ببێ بە دوو کەرت: «بەهـ لوول» بە واتای لوولی ڕێک و جوان.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا «ئایەتی جان» جگە لەوەی شەرحەکە باسی کردووە لە ئیشارەتی تێکڕای بەیتەکە بۆ قورئان لە ڕێی وشەی «ئایەت»، «ئیعجاز»، «بەیان»… ەوە، وشەی «جان» خۆی هەڵدەگرێ عەرەبی بێ بە مانای جەمعی «جن – جینن» کە خۆی یەک لە سوورەتەکانی قورئانە کە ئەمە سەرەتاکەیەتی: «قل أوحی إلی أنه استمع نفر من الجن فقالوا إنا سمعنا قرانا عجبا»

طەلعەتی ئایەتی جان، مەظهەری ئیعجازی بەیان:

لەبی دورج و، دەهەنی سیرڕ و، کەلامی عەلەنە

طەلعەتی، بە واتای: دەرکەوتنی، عەلامەتی ڕوحە [جان] کە ڕوح [و جان] دەرناکەوێت. دیمەنی پەک خەری ڕەوانبێژییە کە موومکین نیە بتوانێ وەصفی بکا، یاخود دیمەنەکەی واتە مەظهەرەکەی کە بە چاو دەدیترێ موعجیزەی ئاشکرابوونی «جان» و جیننە. نیوەبەیتی دووهەمی لە جیاتی «لەبی دورج و»، «لەب و ڕوح و» هاتووە، خۆیشم هەر وەهام بیستووە، تێکستێکی شەرحەکەش وەها نووسیوە جگە لە دیوانی گیو. بەو پێیە لێو و ڕوح و زاری «سیرڕ»ە، قسەی عەلەنە وەک کە ئەجندەکانیش لە ئایەتەکەدا وەها بوون.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 527:

ڕۆشنیی دیدە بە ئینسانە، کە موژدەی قەدەمت

ڕۆشنیی دیدەیی غەمدیدەیی «بیت الحزن»ـە

شەرحەکە دەڵێ: ڕۆشنایی چاو بەگلێنەیەوە دەبێ، تۆیش گلێنەی چاوی منی. بۆیە مژدەی هاتنت ئەبێ بە مایەی ڕۆشنبوونی دیدەی غەم دیتووی ناو خەفەتخانەی چاوم.

من دەڵێم: وشەی ئینسان بۆ گلێنەی چاو و، بەر لەویش، بۆ مرۆ خۆی دەچێتەوە. نالی دەڵێ: چاو بە دیتنی مرۆی خۆشەویست ڕەوشەن دەبێ کە لێرەدا هەم یارە هەم یەکێکی دیکەیە پێوەندی بە «بێت الحزن»ـەوە هەیە. ئنجا بە یار دەڵێ: موژدەی پێت، پێ و قەدەمت، بۆتە ڕووناکایی دیدەی غەمدیدەی «بیت الحزن». دیارە ئەم«بیت الحزن»ـە لەم واتایە دا دڵی نالییە، کە چاوی غەمدیدەی دڵەکەی پێ گەش بۆتەوە.

لە لایەکی دیکەوە «بیت الحزن» بە ماڵی یەعقووبی باوکی یووسف گوتراوە کە لە دووری یووسف چاوی کوێر بوو، کاتێک یووسف کراسی خۆی بۆ نارد، چاوی پێ ڕوون بۆوە.

نالی موبالغەیەکی عەجایب و دڵکێش دەکا کە دەڵێ: تەنها موژدەی قەدەمت، نەک قەدەمەکە و هاتنت، بوو بە ڕەوشەنیی چاوی دڵم لە حاڵێکدا یەعقووب بە کراسی یووسف چاوی ڕوون بۆوە، چون کراسەکە بێنی یووسفی پێوە بوو.

ڕەوشەنیی دیدە، دەبێتە ڕەوشەنیی «انسان العین - بیبیلە» ئەمە دەڵێم بۆ ئەوەی واتای «انسان» بۆ هەردوو لا دەچێتەوە: مرۆ و بیبیلە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 527:

دڵی «نالی» کە ئەنیسی «قەرەداغ»ـە، ئیستەیش

داغی «سەرچاوە» وو «دێوانە»یی دار و دەوەنە

شەرحەکە نەیزانیوە کە [بە پێی بیستنم] شاخێک هەیە لە نزیک ئەستەنبووڵ ناوی قەرەداغە، لەوێوە، کە دڵەکەی هاوسێی ئەو قەرەداغەیە، تا ئێستەش داغی ئەو شوێنانەیە کە لە قەرەداغی کوردستان هەن. شەرحەکە

باشی بۆ چووە کە دەڵێ: واپێدەچێ نالی ئەو پارچە شیعرەی لە نامۆییدا و لە سەردەمی پیریدا وتبێ:

بەیتی لاپەڕە 528:

لەو وەختەوە بیستوومە دیتن بەقەدەر چاوە،
هەر مووم لە بەدەن یەکسەر، وەک عەینی فەنەر، چاوە

شەرحەکە وای بۆ چووە کە نالی لە دەمی گوتنی ئەم شیعرە چاوی نەمابێ گۆیا کە دەڵێ: «لەو وەختەوە بیستوومە» نەک «دیتوومە» دیارە بێ چاو بووە. ئەم بۆچوونە دوورە لە واقیع چونکە نالی بە پیرییەکی زێدە پیر لە مەککەوە سەفەری کردووە بۆ ئەستەنبووڵ... باپیرم دیتوەتی بە چاوی ساغەوە، لە هیچ بەیتێکی شکاتی نەکردووە لە چاوی. خۆ ئەگەر لە وشەی باسکراوی «بیستوومە» کوێربوونی نالی بفامینەوە، خۆ «لەو وەختەی» هەموو عومری بیر هاتنی نالی دەگرێتەوە. بەو پێیە نالی لە منداڵییەوە کوێر بووە. ئەگەر ئەو کوێرییە جێی ئیحتیمال بایە دەبوو لە بەیتی «کەعبە ئیشراقی وەکو خورشیدە من چاوم ضەعیف» موقەددیمەی کوێریەکە بفامینەوە کە بە پێی تەحقیقێ کراوە، بەر لە ساڵێک لە مردنی، ئەم بەیتەی گوتووە چونکە لە زیمنی قەصیدەی «وەی کە ڕووزەردی مەدینە و...» هاتووە کە عوزر دەخوازێتەوە لە بەجێهێشتنی مەککە و مەدینە. ئنجا کە ئەمەمان کرد تووشی بەیتێکی دواتری ئەمەیان دێین کە دەڵێ: «... من کە بازی دیدەبازم نەک شەواری دەستەمۆم» ئەوسا بازی دیدەباز چۆناوچۆنی بۆ کزبوونی بەرەو کوێربوونی چاو بادەدرێتەوە؟ ... هەڵبەت نالی دەیتوانی بڵێ: «دیتوومە، زانیومە، بیستوومە» هەمووشی دەست دەدەن بەڵام بیستنەکەی پەسەند کردووە بەتایبەتی چونکە «دیتوومە» زەق دێت بەوەدا خۆی دووپات بکاتەوە هەم بە لەفز هەم بە مەعنا [دیتوومە دیتن...]. «زانیومە» لەتەک «بیستوومە» زۆر هەژارە چونکە سادەیی و بەداهەتی «بیستوومە»ی تێدا نییە. خەڵک دەڵێن: بیستوومە، تا ئەوەی بە چاویش دیتبێتیان.

لە بەیتەکەدا لەطافەتێک هەیە کە فەنەر مۆمی تێدابێ. وشەکەش شکڵی «مووم»ـی بە هاراوی لە گوتندایە. ئنجا کە دەڵێ: «هەر مووم» یەکسەر دەبێتە عەینی فەنەر، واتە چاوی فەنەر «مووم» بە واتای «شەمع» و بە واتای «مووی من» دێت.

غەزەلی «ئەو سیلسیلە وا مێشکی خەتا نێوی براوە...» بە پێی ڕای پێوانە و کێشانەدار و شایەدی حاڵ هی کەیفییە. تەنها ئەوەندەی تێدا دەڵێم: سەرەتای بەیتی دووهەم «لاولاوە کە لەولاوە» ڕاستە. «بەڕووی ڕۆژدا...» ناقۆڵایە و کەشی بەیتەکەش دەشێوێنێ «بەڕووی ڕۆژە» ڕاستە. لە کۆتایی شیعرەکە «حەیتام غەلەتاوە» ڕاستە چونکە مانای نوقومبوون دێت ئیتر یان لە ظولمەت یان لە ئاو یان لە هەردوویان.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 533:

ئەو عومرە عەزیزە کە لەبۆت نەقد و دراوە،
صەد حەیف و دریغا کە موسوڵمانی نەماوە!

بە هیچ کێشانە و لێدانەوەیەک هی نالی نییە. لە لایەکەوە کە هەردوو نیوەبەیتی قافیە دارن هەر دەڵێی خزمە لەگەڵ غەزەلی پێشووتر. لەلایەکی دیکەشەوە بەیتی دوای ئەم بەیتەش لەگەڵ عومر خەریکە باڵام تا بڵێی

مەیدانیان جودایە و تابشلێی لە لایەن هونەر و چەژ دارِشتنەوە لێک دوورن.

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

عومرێکی درێژە بە خەیاڵی سەری زولفت
سەوداوو پەرێشانم و، سەودایەکی خاوە

هەندێ لایەنی وردەکاری هەیە لە بەیتەکەدا شەرحەکە خۆی تێ نەگەیاندووە: عومرێکی درێژ بە خەیاڵی «سەری زوڵف» طیباقی تێدایە و دەلالەتی هەیە لەسەر زێدە خەریکبوونی بە خەیاڵیەوە. هەروەها دەلالەتی درێژی زولفەکە بە دەستەوە دەدات چونکە عومرێکی درێژ بۆ تەنها «سەری زوڵف» بێ دەبێ هەموو زولفەکە چ عومرێکی بەدەمەوە بێت. نالی بە خەیاڵ... سەودایە، پەرێشانیشە وەک زولفەکە، سەودایەکەش بۆ زولفی خاوە، وەک کە زولفەکە ویڕای پەرێشانی خاویشە.

عومری درێژ و خەیاڵ و سەودا و پەرێشان و خاو، هەمووی وجوودی مەعنەویان هەیە تەنها سەری زوڵف ماددەیە... لێرە مناسب دەبینم بڵێم: مەرحووم «نیهانی» شێخ محی الدین کوڕی شێخ کەریمی بەرزنجی لە کۆیە، ئەم غەزەلەی تەخمیس کردبوو، تەخمیسی دوو بەیتیم لەبیر ماوە یەکەمیان ئەمەیە:

بێزار مەبە لێم من سوپەری تیری عەدووتم
بۆ شەمعی جەمالت وەکوو پەروانە لەدووتم

بۆ ئاتەشی سەرکۆنە بە صەد گۆنە دەسووتم
هەرچەند کە ڕووتم بەخوا... هتد

دووهەمیان ئەمەیە:

ڕۆژێ نەبوو صەد دەفعە یەخەت هەڵنەتەکێنی
زەنجیری وەفا و عەهدی قەدیمت نەپسێنی

بۆ فەرقی یەتیمی دڵەکەم سەنگ نەوەشێنی
بۆچی نەگریم صەد کەڕەتم دڵ دەشکێنی...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 536:

هەر جۆگەوو جێگێکی کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆششی گریانی منە و خوێنە ڕژاوە

دەبوو قافیەکەی «خۆی نەڕژاوە» بنووسری نەک «خوێنە ڕژاوە» چونکە قافیەی بەیتی پێش خۆی «ئاوە ڕژاوە» هاتووە، جۆرە هەژارییەک بە مل بەیتەکەدا دەدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 537:

سۆزی دڵمە باعیثی تاو و کوڵی گریان

مەعلوومە کە ئاگر سەبەبی جۆششی ئاوە

شەرحەکە دەڵێ: نالی مەبەسیەتی بڵێ سۆزی دڵم بەتینترە بۆ گریان لە گەرمایی ئاگر بۆ کوڵانی ئاو. بە ڕێکەوت، دەبینم بەر لە ساڵەها ئەم چەند ڕستەیەم نووسیوە لە پەراوێزی دەوری بەیتەکە: باعیث لەبارە بۆ ئەوەی سۆزی دڵ کوڵی گریان پەیدا بکات. هەرچی «سبب»ـە دەشی یەکسەر بەرهەمهێن بێ وەک کە ئاگرەکە و جۆششی ئاوەکە یەک شت بن. باعیث هاندەرە خالق نییە وەک سەبەب.

بەیتی لاپەڕە 539:

ماهی من تەنها مەهێکە صەد نوجوومی مەحو کرد

یاری من تەنها گوڵێکە صەد هەزاری گرتووە

شەرحەکە لێرەشدا «هوزار» دادەنێ بە بولبول و دەڵێ نالی «هزار»ی نووسیوە. بۆ ژمارە هەزار و بۆ «هوزار»ی بولبولیش دەست دەدا. لێرە بە پێشەوە دەمێکیشە گوتوومە «هەزار» بولبولە، لە هەزار ئاهەنگەوە هاتووە، فارسەکان وەهایان ناو ناوە. بەو پێیە گوڵەکەی نالی کە تاکە گوڵە صەد بولبولی گرتووە یاخود هەزار گوڵی ژێرخستووە.

لەطافەتێکی دیکەش هەیە، لە وشەی «محو، مەحو»ەوە دێت. لە قورئاندا ئایەت هەیە: «فمحونا آیة اللیل...» لێرەدا نالی ماهی ڕووی یاری لە شەودا کردۆتە جێگری ڕۆژ و ئەستێرەی پێ مەحو کردۆتەوە. دیارە بەلای بەیتەکەی نالییەوە شەوی بێ مانگ، ئیتر مانگ لە محاقدا بێ یان زوو ئاوا بووبێ یاخود درەنگ هەڵێ، دادەنێ بە مەبەسی ئایەتەکە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 540:

دامەنی پاکی مەداری دائیرەی خامەک نییە

خوێنی مەقتوولانە وا دامێنی یاری گرتووە

شەرحەکە، وادیارە، قوماشی خامەکی زانیوە کە ڕەنگی شینە. ڕەنگەکەی وەک ڕەنگی وڵاخەبەرزی کوێتی مەیلەو کراوەیە، بەلای سووریدا دەشکێتەوە بە پێی داخوازی جێگە. «مەداری دائیرەی خامەک» دوو شوێن دەگرێتەوە لە پۆشاکی ئافرەتی ئەو سەردەمە و بەشێکی ئەم سەردەمەش، یەکیان پەراوێزی دامەنی کەوا. ئەوەی تریان دوو دەلینگی دەرپێی ئافرەت. عادەت بوو ئەم دوو شوێنە بە قوماشی خامەک دەدوورا، هەردووشیان دائیرەیین. لە خەستیی واتای «دامەنی پاکی» کە بۆ ڕووسووری ئافرەت دەچێتەوە بەیتەکە پتر بە لای دەلینگدا [دەرلینگ

ڕاسته، کورت کراوەتەوە] دێتەوە.

لە بەیتی سێهەمی لاپەڕە 540، وشەی «ڕاستە» لە نیوەبەیتی دووهەمدا:

«سەرووی قەددت ڕاستە ئەنواعی ئیماری گرتووە».

جگە لەوەی کە تەسدیقی قسەیەک دەکات، ئەوەش دەگەیەنێ کە سەرووی قەددی یار خوارایی تێدا نییە، ڕاست هەڵچووە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 541، نیوەی یەکەمی:

«لەعلی شەککەر باری تۆ تیراوە، شەککەرباریيە»

دووجاران «شەککەربار»ی تێدا هاتووە، بەپێی شەرحەکەش یەک واتا دەبەخشن، وەک ئەوەیە بڵێی: چاوی جوانت جوانە. من لە کۆنەوە دەمبیست [ناشزانم لە نوسخەی عەلی موقبیل چۆن نووسراوە] دەگوترا و دەمگوتەوە: «لەعلی شەککەرباری تۆ تێراوە ((شکری باری))یە» واتە شوکری خوایە، یاخود شەکرێکی خودایيە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 542:

شەمعی بەزمی من کەوا سووتاوە، زەرد و ئەشک ڕێژ

قەت نییە فەردێک نەڵێ ڕەنگی مەزاری گرتووە

شەرحەکە شەمعەکەی داناوە بە چاوی خۆی کە سووتاوە و زەرد هەڵگەڕاوە وەکوو مۆم و کەس نییە نەڵێ ڕەنگی گۆڕستانی لێ نیشتووە.

ئەم لێکدانەوەیە دوورە لە موفرەداتی بەیتەکە، چاویش ناسووتێ بە فرمێسک و ناشبێتە شەمعی بەزم. وەک من بۆی دەچم نالی وا دادەنێ کە مۆمی بەزمی ئەو زەرد بووە و فرمێسک دەڕێژێ تەعبیر لە حاڵی بێحاڵی نالی دەداتەوە تا ئەوەی کەس نییە نەڵێ «ئەو بەزمە» ڕەنگی گۆڕستانی گرتووە. لە وشەی «فەردێک»ـەوە مانایەکی دیکەش هەڵدەستێ بەوەدا کە واتای تاکە بەیتی شیعر ڕادەگەیەنێ. لەمەوە مانای بەیتەکە وای لێدێت: تاکە فەردێکی شیعرم نییە وەصفی بەزمەکەم بکات و بە گۆڕستانی دانەنێ. دەشێ بۆ ئەم مەعنایە بەزمەکە دیوانی شیعری بێ کە شەوانە لەبەر شەمعی زەرد و فرمێسکڕێژ موتاڵای دەکاتەوە یان لێی زیاد دەکات، هەمووی وەک گۆڕستانە دەڵاڵێتەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 543:

«نالی وا دائیم» کە مەشغووڵی فوغان وناڵەیە

باعیثی هیجرانی یارە دڵ شەراری گرتووە

زۆر لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 537 دەچێت، لەڕووی واتاوە. هەرچەند بەیتەکە عەیبی لێ ناگیرێ بەڵام ئەو

بەیتەی شەرحەکە ڕەفزی کردووە و ئەمە دەقیەتی:

چاوی «نالی» دائیمەن فرمێسکی لێ دەڕژێتە خوار

وادەزانم هەر کە شێوەی سەرچناری گرتووە

ئەویش بێعەیبە، لە دیوانی گیودا هەردوو بەیت بە ڕێنووسی نیوداشتی سەردەم پێکەڵپێکی ڕێنووسی شەرحەکە، یەک لەدوای یەک بوونەتە کۆتایی غەزەلەکە. بەلای منەوە ئەم بەیتەی کە شەرحەکە پێی ڕازی نییە پوختەترە لە بەیتی «کانی دمدم و مێگوڕ» و پتر لە چەژی شیعری نالییەوە نزیکە. بەهەمەحاڵ بەیتە ڕەفزکراوەکە هیچی کەمتر نییە لە بەیتی کۆتایی غەزەلەکە، گوناهێکیشی نییە لەوەدا بەیتێکی دیکەی وەک ئەو هەیە نازناوی نالی پێوەیە. هەرچۆنێک بێ، بەوەدا کە بەیتەکە بە ڕەفزکراوی چۆتە ناو شەرحەکە زەرەر لە نیوەی گەڕاوەتەوە ئەگەر نەڵێم زەرەرێک ڕووی نەداوە.

وشەی «فغان» لە نالی لە بەیتێکی ترا بە «ئەفغان»ی نووسیوە «فیغان»ـە نەک «فوغان» ئەویش بە باوەڕی خۆم.

غەزەلی «گوڵبنی قەددت...» لە لاپەڕەی 544 تا 547 جنجاڵێکی زۆری بە دمەوەیە، لێی دەوەشێتەوە گوتارێکی لەسەر بنووسرێت، لێرەدا جێی نابێتەوە.

بەیتی لاپەڕە 550:

فەصڵێ کە هەر لە فەرقی بەشەر تا ڕەگی شەجەر

وشکی بە غەیری صۆفی یو عاصای نەمایەوە

لەجیاتی «عاسای» دەبوو «عاصی – بەواتای شوێنی عاسێ» بنووسرایە

شەرحەکە ڕاستەواتای وشەکانی لێکداوەتەوە. نوکتەیەک هەیە لە بەیتەکەدا نەختێک وردە، بریتیە لەمە: فەرقی «بەشەر» بەواتای سەرەکەی، لەهەمان کاتدا پیتی یەکەمی وشەکە دەگرێتەوە کە پیتی «ب» یە. ڕەگی «شەجەر»یش بەهەمان ڕێگەدا پیتی «ر» دەگرێتەوە، بە هەردوویان «بر» واتە «بەڕ» زەوی پێک دەهێنن. ئا ئەم زەوییە هەر صۆفی و سووری ماهی تێدا بە وشکی ماوەتەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 553:

غەیری تەڕیبی عیشقی حەرارەت نوما، نەما

بەفریش لە سەرد و گەرمی خەجاڵەت توایەوە

وشەی «تەڕیبی» زۆر ناقۆڵایە، «تەڕایی» لە تەبیاتی نالی دەوەشێتەوە و مۆسیقا و کێشی شیعریش پێی ڕازییە. «حەرارەت نوما»ش هەڵەپەرەسەندوەکەی زوربەی فارسی ئاشنای کوردە: «حەرارەت نەما» وەک «قیبلە نەما» ڕاستە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 554:

صاف و ڕەوان و نەرمە وەکو زەمزەم و فورات

نەک ڕەنگی نیلە یەعنی کە هات و گەڕایەوە

شەرحەکە بۆ ئەوە نەچووە کە «فورات» بە ئاوی بەهەشت حیساب کراوە، زەمزەم لە تەکیدا قودسیيەتی خۆی دەنوێنێ. «نەک ڕەنگی نیلە» واتە «نەک چەشنی نیلە» یاخود ڕەنگی خمە بە خۆی و خڵتەیەوە. لە «هات و گەڕایەوە»دا مەهارەتێکی سەیر هەیە: «هات» فیعلێکی موبادەرەیە وەک دەڵێی: هات بدرکێنێ، هات دەرباز بێ... بەڕواڵەت «گەڕایەوە» دژی «هات»ـە، لە حەقیقەتیشدا «گەڕایەوە» حاڵەتێکە بەسەر هێندێ شتدا دێت وەک کە ترشیاتی ئاوی ترێ «دەگەڕێتەوە» و دەبێتە شەراب لەجیاتی ئەوەی وەکوو خۆی بە ترشیات بمێنێتەوە. خمیش، دیارە، ئەو حاڵەتەی هەیە. لە بەرانبەر «گەڕایەوە»دا «ڕەوان»ی میسرەعی یەکەم هەیە کە دژی گەڕانەوەیە. «نیل»ـیش جگە لە خم، واتای ڕووباری نیلی هەیە کە مناسبی فراتە. لە نێوان «صاف» و «ڕەوان» و «نیل» و «گەڕایەوە»دا طیباق هەیە.

بەیتی لاپەڕە 555:

«نالی» بەداوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر

بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە صەد داوی نایەوە

ئەم بەیتە هەڵدەگرێ «بەداوە شیعری خەیاڵی شەعر»یش بڕوات. لێرەدا ڕەوا دەبینم کە شتێکی بەدوا ئەو بەیتەدا هاتووە لە کتێبی «*چەپکێک لە گوڵزاری نالی*» بۆ شەرحی بەیتەکە ڕاگوێزم تا خوێنەر باشتر لە بەیتەکە و مەبەستی من لێی ئاشنا بێ. یەکسەر دوای نووسینی بەیتەکە ئەم دێڕانە دێن:

> «ئێمە کە بزانین نالی داوی بۆ ناوینەتەوە چۆن ڕەوایە سووک بەسەر شیعرەکانیدا تێپەڕین، ئەم سووک تێپەڕینەمان یەکسەر پابەندی داوەکانمان دەکات چ عوزرێکیشمان بە دەستەوە نابێ چونکە وەک گوتم ((لقد اعذر من انذر)).

بێگومان دەبێ هەر ئەم بەیتە خۆی داوی وەهای تێدابێ کە ئەگەر ورد نەڕۆین پێیەوە بین. من یەک دوو داوم لێ هەڵگرتۆتەوە هونەرەکەش بۆ نالی دەگەڕێتەوە، چونکە خەبەرداری کردمەوە لە داوەکان. یەکێک لەوان ئەمەیە کە شیعرەکە بە شێوەیەکی تر بخوێندرێتەوە چونکە لە ڕێنووسی کوردی کۆندا هەردوو خوێندنەوە جایەزە: «نالی بەداوە شیعری خەیاڵی شیعر» بەمەدا خەیاڵی داوە مووە باریکەکانی یار بۆتەوە داوە شیعری غەزەلەکە، وەصفی «دەقیق»ـیش دەشێ بۆ شیعرەکە و بۆ شەعرەکە بگەڕێتەوە و هەردووکیان ببنە ئەو داوە کە بۆ شاعیرانی ناوەتەوە. «خەیاڵی شەعر» [شەعرێک کە خەیاڵە، خەیاڵێک کە شەعرە]یش هەڵدەگرێ «اضافەی

بەیانی» بێ نەک «اضافەی حەقیقی» ئەوساش واتاکەی ئەمە دەبێ «ئەو خەیاڵەی وەک شەعر باریکە». ئەمیان داوێک.

داوی دووهەم لە کۆتایی بەیتەکەدایە: کە دەڵێ «صەد داو». لە نووسیندا دوو پیتی «د» دەنووسرێ بەڵام لە گوتنەدا یەک «د»ی گوشراو دەدرکێنێت. نەختێک زمان ڕەها بکە لە گوشینی «د»ەکە وشەکان دەبنە «صەداو – صەد ئاو» مسرەعەکەش ئەمەی لێ دێتەوە «بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە صەد ئاوی نایەوە». چاوێک بە غەزەلەکەدا بگێڕەوە دەبینی دەیان وشەی وەهای تێدایە کە هەمووی واتای «ئاو» ڕادەگەیەنن چ بە حەقیقەت بێ و چ بە مەجاز وەیا تەئویل وەک وشەکانی «تەڕی – بەهار – پشکۆکوژانەوە – گوڵگەشانەوە - خەڵووز کوژانەوە – گوڵ زار [گوڵزار] - دەم و پێکەنین - غونچە گەشانەوە - ڕەگی شەجەر – فیض – نار - مردن - خاک ژیانەوە – هەنجیر - شیر – ساف - طیفلی عینەب – ڕشانەوە – سونبول - شمشادی تازە – خضرا - برد العجوز - تەڕایی عیشق - بەفر- سارد و گەرمی خەجاڵەت – توانەوە – چاوە – زانەوە – ڕەوان – زەمزەم – فرات - نیل...». لەبەر تیشکی فنوونی شیعردا هەموو ئەو وشانەی دژی ئاو و تەڕایین وەک «پشکۆ، مەحجەر، خەڵووز، وشکی، عاصی، نار و خاک...» لەڕێی «مفهوم المخالفة»وە، ئەوانیش واتای ئاو و تەڕایی دەبەخشت واتا تارماییان دەخەنە ناو بەیتەکانەوە. نالی زۆر ڕاستی کردووە کە دەڵێ «بەداوە شیعری خەیاڵی شیعر». صەد ئاوی نایەوە چونکە سەرلەبەری بەیتەکانی بە «ئاو» ئاوسن، من و تۆش لەسەر وردبینی و خوردکردنەوە و بۆچوونی شاعیرانە پەکمان کەوتووە بۆ دیتنی ئەم هەموو ئاو و تەڕاییەی کە خەریکە دامەنی خەیاڵی شیکەرەوە تەڕ دەکاتەوە».

بەیتی سەرەتای لاپەڕەی 556:

سەری زولفت کە ڕشتەی عومری خضرە، نیوە هەودایە
چ هەودایە؟ کە هەر حەڵقەی دووصەد زنجیری سەودایە!

تێکست هەیە لە شەرحەکەدا «عومری خضری» نووسیوە، گیویش هەروەها. ئەگەر «خضرە» بنووسین موبتەدا و خەبەر دروست دەبێ و «نیوەهەودایە» دەبێتە موبتەدا و خەبەرێکی بێ مەرجەع، واتە نازانین «نیوە هەودا» بۆچی دەچێتەوە. لەو دەقەی دیکە «ی»ـی دوای «خضر» دەبێتە ضمیر بۆ «سەری زوڵف» دەچێتەوە و دەشێ بەیتەکە بەم جۆرە بنووسرێ [بێ چاوەدێری کێش و قافیە]: «سەری زوڵف ... عومری خضر نیوە هەودایەتی». وەک کە پرس بکەیت: کێ براتە؟ یەکێک بڵێ: منی برام، دارای برایە، دارا برایەتی.

لە سەرەتای دێڕی دووهەم دا وا پەسەندە بنووسرێ: «چ هەودایێ؟» نەک «چ هەودایە؟» وشەی «سەودا» ش لە کۆتایی بەیتەکە دا جگە لە دڵداری و عیشق ڕەنگی ڕەشیش دەگەیەنێ کە مووی یاری پێ تەشبیهـ دەکات. ئنجا «زنجیری سەودا» ڕادەگەیەنێ کە مرۆی سەودازەدەی پێ دەبەسترێتەوە: بە موبالەغەی یەک حەلقە بۆ دووصەد سەودا.

ئەم غەزەلە بە پێی بۆچوونی خۆم و بە بڕیاری سەرلەبەری بەیتەکانی شتێکە، کەممانەند، بگرە لەوانەیە بێمانەند بێ، لە مەڵبەندی هەڵبەستی کوردی کە پارێزبردنی شەوەکی شاعیرە بۆ سەر بالینی یارەکەی. ئەو شەوە

مەشوورەی «ئەدەب» عەبدوڵلابەگی میصباحوددیوان کە بە ئیقراری خۆی دەڵێ:

هەرچەند کە هەڵدەگرێ خەیاڵاتی چتی دی
ئەمما بە خودا غەیری تەصەوور نییە چی دی

وەک ئاشکرا دیارە شوێن پێ هەڵگرتنەوەی نالییە لە حیکایەتی:

مەستوورە کە حەسنا وو ئەدیبە بە حیسابێ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێک و عیتابێ

وا لێرەدا، چی نووسیومە دەربارەی ئەم غەزەلە لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* ڕای دەگوێزم بۆ بەرچاوی خوێنەر:

«زۆر شیعردۆستی نالیدۆستم دیوە وای زانیوە بەیتەکان هەر یەکە بۆخۆی لە واتادا سەربەخۆیە و پێوەندیی بەوانی ترەوە نییە. بەڵام ئەم هەڵبەستەیان وەک چەندێکی تر لە دیوانەکە دا «وحدە»ی تێدایە و تەجرەبەیەکی سەردەمی گەنجایەتی نالی دەگێڕێتەوە کە گومان نییە لە ڕوودانی. فرکەی دەمار و گەرمی نەفەسی نالی لە هەڵبەستەکەدا ئەو ئیحتیمالە پاشگەز دەکەنەوە کە زادەی خەیاڵ بێ. با شیعرەکان خۆیان بێن و پەیامی ڕاستبوونی ڕووداوەکە ڕاگەیەنن:

سەری زولفت کە ڕشتەی عومری خضری نیوە هەودایە
چ هەودایێ کە هەر حەڵقێکی صەد زنجیری سەودایە

برۆت تیغێکە وەسمەی«صیقل»ـی مەسلوول و مووکارە
کە عێشوەی جەوهەرە، ڕەمز و ئیشارەی ئاو و مەودایە

بە نەشئەی سستی و مەستی وەها مەستوور و مەخموورە
نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەو دایە

لە سایەی کوفری زوڵفت دڵ «فنا فی النور»ی ئیمانە
مەڵێن ظوڵمەت خراپە وەصڵی پەروانە لە شەودایە

هەناسەم زوڵفەکەی لادا و مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگووت و شەو ڕابورد و نەرگس هەر لە خەو دایە

لە «دوری» تۆیە ئەی خورشیدی پرتە و بەخشی شەوگەردان
کە نالی وا لە حاڵاتی محاقی ماهی نەودایە

نالی لەم هەڵبەستەدا پاتەوپات بزۆزیێکی دڵدارانەی کاتی گەنجایەتیی خۆیمان بۆ دەگێڕێتەوە: لە تاریکی شەودا پارێزی بردووە بۆ بالینی خۆشەویستەکەی گەیشتۆتە تەنیشت و ڕۆخی تا ئەو ڕادەیە هەناسەی زولفەکەی لاداوە

لەسەر ڕووی، نەک هەر لەرزاندووەتیەوە، بەڵام نەوێراوە، یاخود لە دەرفەتی ڕانەدیوە، ئەوەندە لەو وەزعەدا دەوام بکا یارەکەی بەخەبەر بێنێ. دزانە چووە و دزانە هاتۆتەوە، هیدەش تینوو و کەسەر لە دڵ بووە دوا دڵۆپی لەززەتی لەم چەن لەحزە کورتیلەیە هەڵگوشیوە و پڕ بە دڵ دەمی بردووە بۆ لای زولف و ڕوومەتی و تێر و پڕ سەیری ئەو ڕوخسارە پەرەستراوەی کردووە و وێنەی هەڵگرتووە. لە سەرپاکی بەیتەکاندا تارمایی نالی بەدەوری یارە نووستووەکەیەوە هەندێ دیمەنی شەوەکە ئاشکرایە: گرنگی موناسبەکەش، بەلای باوەڕی منەوە، هۆی ئەو هەموو ئیعجازەیە کەوا لە سەراسەری بەیتەکانەوە هەڵدەڕژێن. کە بە تەواوی لێیان ورد بینەوە بەسەر وشەی وەهادا دەکەوین لە بەیتەکاندا بە تەنها خۆی بەسە پێی بگوترێ «معجزة». گڕ و سۆزی عەشق و تامو لەززەتی هەڵوەستەکەش وایان کردووە «اعجاز» و ئەفسوون و وردەکاری ناو بەیتەکان وەک ئاو ڕەوان بن بێ قۆرت و گرفت: لە هێندێ شوێندا ڕەوانی ئەو فەندانە گەیوەتە پلەیەک هەست و زهنی مرۆڤ لێیان هەڵدەزەلێ و بەسەریاندا تێپەڕ دەبێ.

خوێنەر دەبێ لەگەڵ من و بەیتەکانیش دا باخەڵ فرەوان بێ و پەلەم لێ نەکا، سەرەڕای پەلە نەکردن دەبێ لەلای خۆیەوە یارمەتیشم بدا لە تەواوکردنی ئەو واتایانەی بۆم تەواو نەکراون وەیاخود ترسی درێژەکێشان هەندێکی پێ بەجێ هێشتووم.

با بەیتەکان بەدەنگ بهێنین و من لە گوتەی خۆم بوەستم:

سەری زولفت کە ڕشتەی عومری «خضر»ە، نیوە هەودایە
چ هەودایە؟ کە هەر حەڵقێکی صەد زنجیری سەودایە!

[نۆ دێڕی دوای ئەم بەیتە بۆ ئێرە بێلزووم بوون، نەمنووسین].

هەودا-موو، داو. خضر- خدری زیندە وەیا نالی کە ناوی «خضر»ە.

سەودا- شێتی، شەیدایی عیشق [ئێستە دەڵێم: ڕەنگی ڕەش، کە مناسبی ڕەنگی زولفەکەیە].

واتە سەرەتای زولفت، کەوا کەمێکی یەکجار کەمە لە تێکڕای زولفەکە، نیوە هەودایێکی [نەک هەودای تەواو] بەقەدەر ڕشتەی عومری خضر درێژە، ئەو خضرە خدری زیندە بێ کە مەشوورە لە «ئاوی حەیات»ی خواردۆتەوە و قەت نامرێ، یاخود «خضر» ەکە نالی خۆی بێ. دیارە کە مەبەس خدری زیندە بێ ئیشارەتی بەهێز بۆ درێژی داوە مووەکەیە، کە مەبەسیش نالی بێ خۆ بەقوربانی زولفکردن و عومر بە هیچ دەرچواندنە لەتەک ئەو داوە مووەدا. هەردووک مەبەسیش بە جووت لە بەیتەکەدا کۆبوونەتەوە چونکە وشەکانی هەردوو واتا ڕادەگەیەنن.

هەودایەکەش چۆن هەودایەکە؟ هەر ئاڵقێکی سەد زنجیری سەودایە، واتە هەر یەک لەو ئالقانەی نیوە هەودای سەری زولفی یار بەستوونی، بەرانبەر صەد زنجیری سەودایە: دەزانین زنجیر بۆخۆی سەراپا ئالقەیە، کەچی تاکە ئاڵقەیەکی سەری زولفی کاری صەد زنجیر دەکات.

زنجیری سەدوا مومکینە «زنجیری سوداء» بێ واتە زنجیری ڕەش کە مناسبی ڕەنگی زولفەکەیە... مومکنیشە «زنجیری سەودا» بێ کە دەکا ئەو زنجیرەی شێت و شەیدای پێ دەبەستنەوە. کەواتە لە جوانیدا ئالقەی نیوە هەودایێکی زوڵفەکە ئەوەندە کاریگەرە بەقەدەر صەد زنجیر عاشق و شەیدایان دەبەستێتەوە.

برۆت تیغێکە وسمەی صەیقەل و مەسلوول و مووکارە
که عیشوەی جەوهەرە، ڕەمز و ئیشانەی ئاو و مەودایە

نالی لە تێوەڕامانی ڕووی یارەکەی بەدوا وەصفیدا دێتە سەر وەصفی برۆی. وەسمە – دەرمانێکی ڕەشە بۆ ڕەنگکردنی موو... صیقل - تیژکەرەوە [فەرهەنگی المنجد]. مسلول - دەرکێشراو لە کالان... عیشوە - نەشوەی برۆ. جەوهەر - نەقشی سروشتی لە تیغدا. ئاو - زێدە صافی و ڕوونیی تیغ. مەودا - خەنجەر، تیغ، شمشیر.

وەسمەی تیغی برۆت بۆتە تیژکەرەوەی شمشیرێکی دەرکێشراو و «مووکار». برۆکەی قەوسە وەک شمشیر و تیغ چونکە لە ژێر پەردە و لەناو کالاَندا نییە. برۆ بەلای نالییەوە لە تیژی دا وەک تیغ وایە چونکە هێندەی تیغ جەرگبڕە.

وشەیەکی قرتاو هەیە لەپێش دوو وشەی «مەسلوول و مووکار» کە دەبێتە موصوف بۆیان: وەسمەی تیغی برۆت سەیقەلی شمشیرێکی مەسلوول و مووکارە.

نەشوە و عیشوەی برۆکەی وەک جەوهەری تیغ وایە کە شەپۆل بدا لەسەر ڕووی تیغەکە – هێما و ئیشارەی برۆکان هێندە بڕندەن کاری «ئاو»ی شمشیر و خەنجەر دەکەن... تیغ کە زۆر ساغ و پەسەند بوو پێی دەڵێن ئاودار.

ڕەمز و ئیشارەکە لە «ئاوی تیغ»یش زیاترن، هەر خۆیان وا دەبڕن دەڵێی «مەودا- تیغ»ن. وشەی «صیقل» واتای تریشی هەیە جگە لە تیژکەرەوە، بەلاَم پێم نەکرا بە تەواوی ساغی بکەمەوە واتای تری بهێنمەوە ئەم شیکردنەوەیە [لە شەرحەکەدا «زاخاودەرەوە»ی داناوە] تۆ سەیری، چۆناوچۆنی ناو و نیشانی تیغ و هەموو سەروبەرێکی پەسەندیی و بڕندەیی لەو بەیتەدا کۆمەڵ کردووە کە هەمووشی خزمەتکاری برۆکانن. لە بەیتەکە تاکە یەک وشە پەیدا نابێ کە خزمی برۆ و تیغ نەبێ. برۆ، تیغ، وەسمە، صیقل، مەسلوول، مووکار، عیشوە، جەوهەر، ڕەمز، ئیشارە، ئاو و مەودا. کە بڵێین «بەیتەکە» «ظرف»ـە و «برۆ»کە «مظروف»ـە هەردوویان مشتی یەکترن. کەم وا هەیە قالب و واتای بەیتی شیعر تا ئەم ڕادەیە بەبەر یەکتر گیرابن و یەکیان لەویتردا غەرق بووبێ.

بە نەشئەی سستی یو مەستیی وەها مەستوور و مەخموورە
نزانم خەو لە چاوت دایە یا چاوت لە خەودایە!

ئەم بەیتە لە برۆ دەمانگەیەنێ بە چاو...

- مستور- داپۆشراو، پەنهان بە عەرەبی
- مستور- زۆر مەست، مەند و مستوور بە کوردی
- مخمور- سەرخۆش کە لە «خمر»ەوە وەرگیرابێ
- مخمور- داپۆشراو کە لە خمارەوە وەرگیرابێ بەواتای ڕووپۆش.
- چاوەکان «نوستوون» لە نوستندا شرایەوەن.

سست و مەستن... چاو کە زۆر جوان و فرشتەیی و پەریکار بوو پێی دەڵێن سست، نەخۆش و بیمار. ئەم تەشبیهەی چاوی زۆر جوان و فتنە جۆ لەناو ئەدیبانی هەموو ڕۆژهەڵاتی ئیسلامدا باوە. نالی خۆی لە چەند شوێنی تردا چاوی یاری بە نەخۆش داناوە [نموونەکانم نەنووسین] جگە لە سستی بەهۆی «نەخۆشییەوە» چاوەکان لێرەدا لەبەر خەویش سست بوون. چاوەکان نەک هەر سستن، مەستیشن: چاو لە خۆوە مەست بوو دەگاتە ئەوپەڕی جوانی.

نالی چەند جاران لە وشەی «مەست» سوودی وەرگرتووە بۆ بەیتەکەی: دوای ڕاگەیاندنی «جوانی» یاریدەیەکی سستیەکەش دەدات چونکە لە مەستیدا سستی پەیدا دەبێ. لە نیوەی دووهەمی بەیتەکە مەعلووم دەکرێ چەندمان کار بە سستی و بێهێزی هەیە. جگە لەمانە، وشەی «مەست» بە لەفز و واتاوە خزمی «مەستور»ە لەگەڵ «مەخمور»یش هاوواتایە. بە نەشئەی ئەو سستی و مەستییە چاوەکە «مەستور و مەخمور» بووە.

وشەی «مستور» کە عەرەبی بێ بە واتای داپۆشراو دێت و لە «ستر»ەوە هاتووە. کە «مستور»ی کوردیش بێ [مەستوور] بە واتای زێدە مەست دێت. مەستوور وشەیەکە لە مەست وەردەگیرێ وەک ڕەنج، ڕەنجوور- گەنج، گەنجوور. دەگوترێ مەند و مەستوور.

وشەی «مخمور» ئەویش دوو واتای هەیە یەکیان «سەرخۆش» کە لە «خمر، شەراب»ـەوە وەرگیرابێ، ئەوی تریشیان «ڕووپۆشکراو» کە لە «خمار- خیمار»ەوە هاتبێ، لەمەڕا جارێکیان دەبێتە خزم و هاودەنگی «مەست» و جارێکیشیان هی «مەستوور».

واتە: مەستی چاوەکان لەگەڵ سستی نەخۆشیان و هی خەو لێ کەوتن و وەزعی کەوتنە سەر یەکتری برژۆلە و پێڵوەکانیان وەها پەنهان و ژێر پەردەی کردوون هەر دەڵێی «ستار و خمار»یان بەسەردا هاتووە... چاوە پەنهانە، سستە و مەستە... بەرەو ئەوە دەچێ وەک خەوی لێ بەسەر بێ کە ئەویش پەنهانە لە چاوەکەدا. خەو بۆ خۆیشی «سستی موطلەق»ـە.

کە ئەم هەموو سستی و مەستی و پەنهانییە لەو چاوە خەو لێ کەوتووانەدا کۆبۆوە نالی حەقیەتی بشێوێ و بڵێ: نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە.

لەم نیوەبەیتەدا نالی گەیشتۆتە پایەیەک لە هونەر و هەستیاریدا کە بەڕاستی پێی دەگوترێ: «إعجاز». بە تین و هۆندنەوەیەکی ساحیرانە وشەی «مادی و مەعنەوی» وەها تێک هەڵکێشاون و تێکەڵ بە یەکتری کردوون کە خەوی «موهوم» لەگەڵ چاوی «موجود» وەک ئەصل و وێنەیان لێ هاتووە... لە یەکتر جودا ناکرێنەوە و نازاندرێ کامیان لە کامیاندایە.

لە سایەی کوفری زوڵفت دڵ «فنا فی النور»ی ئیمانە
مەڵێن ظوڵمەت خراپە، وەصلی پەروانە لە شەودایە

لە سایە: لەبەر خاتر - لە سایە: لە سیبەردا- کفر: پێچەوانەی ئیمان. شاردنەوەی حەقیقەت — فنا «فناء» فی النور: نەمان و توانەوە لە ڕووناکاییدا، وەک «فناء فی الله» بە مەزهەبی صۆفییان- پەروانە: ئەو پەپوولەیەی شەو بەدەوری ڕووناکیدا دەخولێتەوە.

لەم نیمچە ڕستەیە «لە سایەی کفری زولفت» نالی چوار تاریکایی کۆ کردۆتەوە:

1. سایە: بە واتە سێبەر.
2. کفر: کە داپۆشینی ڕاستییە و بەلای مسڵمانەوە شەوەزەنگ خۆیەتی.
3. زولف: کە ڕەنگەکەی ڕەشە وەک شەو و بەسەر ڕۆناکایی ڕوویدا هاتووە.
4. شەوەکە خۆی لە تێکڕای بەیتەکاندا.

لە سایەی کفری زولفت، دەشێ «بە هۆی کفری زولفت وەیا لە سیبەری کفری زولفت»ـەوە بێ. زولفەکەی داناوە بە «کفر» لەبەر سەختی و خەستیی ڕەشایی ڕەنگەکەی. کفریش «شاردنەوەی» ڕاستییە. لەوەڕا زولفەکە و کفر هەردوویان وەک یەکترن چونکە زولفەکەش ڕووناکی ڕووی داپۆشیوە. ڕووەکەش وەک «نوری ئیمان» وایە لەبەر زێدە پاکی و سپیەتی و بێگەردی.

دڵەکەی «فنا فی النور» بووە، لەناو ڕووناکایی «فاني» بووە و تواوەتەوە. لە سایەی کفری زولفت یاخود لە بن سێبەری کفری زولفتدا، کەوا ڕەش ڕەش کەوتۆتە سەر سپیەتی ڕوخسارت وەک کفر بەسەر ئیماندا بێ، دڵەکەم فانی بووە لەو نوورەدا کەوا لەبن سایەی کفری زولفتەوەیە... یاخود شیددەتی کفری زولفت هێندەی لە جوانیی ڕووی تۆ زیاد کردووە، دڵم بۆی فانی بووە... تاریکی و کفر و سێبەر، دەوری ئەو نووری ئیمانەیان داوە کە ڕووی تۆیە. نالی هەرچەند ناوی «ڕوو» ناهێنێ بەڵام بە هۆی تێکڕای مانای بەیتەکە، بەتایبەتی لە وشەی زولفەوە: لزووم بەوە نەماوە ناوی بهێنێ. مەڵێن «ظلمة - ظولمەت» خراپە وەصلی پەروانە لە شەودایە، تازە کێ ڕێی هەیە باسی تاریکایی بکا بە خراپە. ئەم شەوەی کۆتایی بەیتەکە چ شەوی ڕاستەقینە بێ کە نالی تێیدا چووە بۆ پارێزی یارەکەی، چ سێبەر و کفری زولف بێ لە ڕووی یاریان لە ناو خۆیاندا گرتووە و بەناو ئەواندا نالی لێوی بۆ دێنێ، لەهەردوو حاڵدا نالی وەک ئەو پەروانەیەیە کە لە تاریکایی شەودا دەوری شەوقی مۆم یان ئاگر هەڵدێ و بە وەصلی دەگات هەرچەند لەو وەصلەشدا دەسووتێ. دڵی نالیش کە «فنا فی النور» بووە پەروانەیە و بە ئاوری وەصل سووتاوە لە شەودا، کە شەوی ڕاستەقینەیان مووی زولف بێ.

هەناسەم زولفەکەی لاداوو مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگووت و شەو ڕابورد و نەرگس هەر لە خەودایە

ئەم بەیتەیان هەم لەبەر ئاشکرایی واتاکەی هەم لەبەر ناوبانگی زۆری، لەوە دەرچووە پێویستی بە شیکردنەوە هەبێت، هێندەش نازکە لە ڕووی دارشتن و واتا و وێنەکێشان و تەشبیهەوە دەستی لێ نەدرێ چاکترە: وەک بەلورێکی پاک و ساف و بێگەرد وایە هەموو شوێن پەنجەیێکی لێ دەبێتە عەیب. لەمەو پێش بۆ زمانی بێگانەش تەرجمە کراوە.

برا نالی ئەگەر ڕاستت کردبێ کە دەڵێی «نەرگس هەر لە خەودایە» سوێند بە شاعیری و خولیا و دڵداریت دەخۆم نەتویراوە هێندە لێو لە لێو و ڕوومەتی توند کەیت بەخەبەری بێنێت.

من کاری زۆرم بە بەیتی کۆتایی غەزەلەکەوە هەیە:

لە دووریی تۆیە ئەی خورشیدی پرتەو بەخشی شەوگەردان
کە «نالی» وا لە حاڵاتی محاقی ماهی نەودایە...

ئەوەندەی گوێم لێ بووبێ یەکێک ئەم بەیتەی خوێندبێتەوە یاخود واتاکەی لێدابێتەوە وشەی «دور»ی سەرەتای بەیتەکەی بە «دوور، بعید» خوێندۆتەوە. بەو پێیە دەبێ لە نووسیندا بەم شێوەیە بنووسرێ «لە دووری تۆیە». لە نوسخەی دیوانەکانیشدا چ دەسخەت چ چاپکراو هەروەها نووسراوە و واتاکەی وەک ڕواڵەتی وشەکەن ڕای دەگەیەنن وەها دەبێ: لە دووری تۆیە ئەی ڕۆژی ڕووناکایی بەخش بۆ ئەوانەی بە شەو دەگەڕێن کەوا نالی کەوتۆتە حاڵەتی هیلالی نوێ لە محاقدا. واتە بە هۆی دوورییەوە لە تۆ، نالی وەک هیلالی نوێ کەوتۆتە حاڵەتی محاق و نەمانەوە...

ئەم واتایە کە هەموو ئەو ئەدیبانەی من دیتوومن پێی ڕازین تەڵەیێکە و نالی بۆی ناونەوە: نالی لە هەر پێنج بەیتی پێشوودا باسی نێزیکیی خۆی دەکا لە یارەکەی تا دیتمان لێوی گەیاندە دەم و لێوی، ئەم دوور کەوتنەوە لە کوێوە هەڵقوڵیوە؟

ئەوەی ڕاستی بێ کە بێیت و لە تەڵەکە ڕەها بیت دەبینیت هەرچی دوورییە لە بەیتەدا نییە، بەپێچەوانە، ئەنجامێکی ئاسایی و یەکجار شاعیرانە و دڵدارانەی هەر پێنج بەیتی خۆیەتی، ئەم بەیتەیان لە هەموان پتر نێزیکیی نالی لە یارەکەی نیشان دەدا تاکوو دەتوانین بڵێین غەزەلەکە مشت بووە لە وەصل و نێزیکی. بابزانین چۆن.

وشەی «دور» لە نووسینی کۆندا دوو جۆر خوێندنەوە هەڵدەگرێ، یەکێکیان ئەو تەڵەیە بوو باسمان کرد «دوور بەواتای (بعید)ی عەرەبی» جۆری دووهەمی «دەور»ە بە واتای ڕۆخ- تەنیشت. واتە: ئەی خۆرشیدی ڕووناکی بەخش بۆ ئەوانەی بە شەو دەگەڕێن، کە نالی خۆی یەکێکە لەوان و بە شەو چۆتە بالینی یارەکەی، لەبەر نیزیکی لە تەنیشت و دەوری تۆدا نالی کەوتۆتە حاڵەتی محاقی مانگی مانگی نوێ. مانگ کاتێک دەکەوێتە حاڵەتی «محاق» کە یەکجار لە ڕۆژەوە نێزیک بێ نەک دوور بێ... کە لێی دوور کەوتەوە دەبێتە «بدر - بەدر» مانگ هەتا لە ڕۆژەوە نێزیک بێ جورمی نامێنێ. بەو پێیە هەرچەند لە ڕواڵەت دا محاق نەمان و فۆتان ڕادەگەیەنێ لە ڕاستیدا ئەو پەڕی نێزیکی و گەیشتن بە یار لە محاقدایا. نالی هەرگیز لەو حاڵەی خۆشتر نەبووە و نابێ کە هێندە لە یاری نێزیک بۆتەوە وەک هیلالی کاتی محاقی لێ هاتووە و لەگەڵ ڕۆژدا جووت بووە. نالی ڕێی هەیە خۆی بە هیلالی حاڵەتی محاق دابنێ چونکە یارەکەی دانا بە خورشید و خۆیشی لە نووری ئەودا غەرق بووبوو.

سرنجێکی ورد بگرە لە «ماهی نەو»: ئەم وشەیەی «نەو» پێویستی قافیە داخوازیی نەکردووە، واتای شیعر و هەڵوەستی نالی خۆی، بە «ماهی نەو» نەبێ ڕاست نایێ، بابڵێم، زێدە جوانی بەیتەکە بە هۆی ئەم وشەیەی «نەو» پەیدا بووە.

هیلال لە دوو حاڵدا خۆی لە محاقدا دەبینێ: یەکەمیان لە کۆتایی مانگ، واتە ڕۆژی 29 وەیا 30 مانگی عەرەبی. لەم حاڵەدا هەڵاتنی لەگەڵ ڕۆژ لە سبەینەدا دەبێ. دووهەمیان ئەم مەحاقەیە کەوا بەر سەرەتای مانگ دەکەوێ، واتە هیلالەکە لە محاقی سبەینەوە کەمکەمە دوای قورصی ڕۆژ دەبێتەوە تا وای لێ دێ ئاوابوونی مانگەکە لە ئێوارەدا دەکەوێتە سەر حیسابی شەو.

لەمەڕا مەعلووم دەکەیت، هیلالی محاقی مانگی کۆن بەسەر ڕۆژی ڕووندا دێت کە ئەمە هیچ لەگەڵ وەزعی نالیدا ڕێک ناکەوێت، بەڵام محاقی «ماهی نەو» ئەم محاقەیە کە هیلالەکە تێیدا بەرەو شەو دەبێتەوە، کە ئەمەیش حاڵی ڕاستەقینەی نالییە. کە دەشڵێ «حالاتی محاقە ماهی نەو» هەموو سەروبەرێکی ئەم محاقە و ئەنجامەکەی دەگرێتەوە چونکە «حالات» کە جەمعە بە بەریەوە هەیە حاڵی ئێستاکە و دووایش ڕابگەیەنێ لە

ڕووەوە کەوا هیلالەکە وردەوردە لە محاق دەردەچێت و دەبێتە یەک شەوە و دوو شەوە... هتد. نالیش وەک ئەو هیلالەیە لە کۆتایی شەودا لە یارەکەی دوور دەکەوێتەوە و «وجود» پەیدا دەکاتەوە... چ سەیر نییە دوای ئەو خۆشییە زلەی گەیشتن بە یار و وەدەستهێنانی پیرۆزی سەرکەوتنی وەها گەورە نالی وەک مانگ لە زیادکردن دابێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 561:

بیستم لە هەموو لایە مەیلی شەڕ و دەعوایە
سەودا لەسەرمدایە، باکم چ لە غەوغایە

شەرحەکە وادیارە، لە واتای «غەوغا - غوغاء» هەر ئاپۆرەی خەڵقێکی ئاژاوەچی پەسەند کردووە، گۆیا نالی دەڵێ: چش با خەڵکی یەکتر ببڕنەوە من هەرای عیشق لە کەللەمدایە. بەلای کوردەوە «غەوغا» هەرا و هوریایەکەیە نەک خەڵکەکە، نالیش نەیگوتووە پەکم بە بڕانەوەی خاڵک نەکەوتووە، مەبەستی تێک هاویشتنەکەیە کە لە تەک سەودای سەری، خوێ نانوێنێ. مەرجیش نییە هەوای ڕاستەقینە لەبەیندا بێ چونکە کەم شاعیر هەیە ئەم لایەنەی نەخستۆتە ناو شیعریەوە بێ ئەوەی هەرا و مەزاد هەبووبێ.

حافضی شیرازی قەصیدەیەکی سەر لە بەری لەم مەعنایەدا هەڵبەستووە: این چ شور هست کە در دور قمر می بینم...

چەندێکی دەکەم ناچێتە دڵمەوە بەیتی کۆتایی غەزەلەکە هی نالی بێ، نە واتاکەی نە داڕشتنەکەی لە نالی ناوەشێتەوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 563 و هی یەکەمی لاپەڕە 564:

سەرمایەیی سەودا کە دەڵێن زوڵفی دو تایە
هەر پێچشی تایەکی صەد ئاشووبی تیایە

بیدە بە دڵم، شیفتە بۆ شیفتە چاکە
بیخە ملم، ئەو قەیدە بە دێوانە ڕەوایە

شەرحەکە لایەنێکی بەرچاوی وێنە و واتای ئەم دوو بەیتەی پشت گوێ خستووە. لە وشەی «سەرمایە»وە کە «راس المال»ـە بە ناچاری بیر بۆ لای مامڵەتکردن دەچێتەوە هەرچەند وەک سێبەرێکی تۆخی ئەصلە واتاکە بێت. سەودا خۆی بریتییە لە مامەڵە «زولفی دو تا» بە زەقی، دوو تای تەرازوو دەهێنێتەوە یاد. «بیدە بە دڵم» ئەویش زاراوەیەکی فرۆشتن و کڕینە. «بیخە ملم» ئەویش کە تەرازوو زۆر قورس بوو داری تەرازووەکە دەخەنە سەر مل لە جیاتی ئەوەی بە دەست هەڵیکێشن.

بەیتی دووهەم و سێهەمی ئەم غەزەلە بە جۆرێکی باوەڕ پێ نەکراو دەم هەژێنێ، بەڵام لە دێرزەمانێکەوە ئەم بەیتی سێهەمەم وەها گوتۆتەوە: خاکی دەرەکەت... نەک ئەو خاکی دەرە. بێگومان من لەخۆوە وەهام نەگوتووە،

دیارە نوسخەی ئەو بەیتەی لێ نووسراوە بە من گەیشتووە وا بزانم لەفزی «عوذار» لە بەیتی چوارەم و «ویقار» لە پێنجەمدا، «عیذار» و «وەقار»ە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 571:

دڵڕفێنێکە لە بۆ مەدحی، سەراپایی ئەوێ
واجبە مەدحی بکا هەرچی کەماڵێکی هەیە

تیکستی «چڕ، عم، گم» لە شەرحەکەدا «سەراپای قەددی ئەو» یان نووسیوە. ئەمەشیان شیاوترە لە «...ئەوێ». شەرحەکە «هەرچی کەماڵێکی» لێک داوەتەوە بە «دەسمایە». ڕاستیی وشەکە «کەماڵ»ـە بە واتای تەواوی و بێنوقسانی، جگە لە لایەنی ماڵ و دەسمایە. هەر ئەم «کەماڵ»ـەیشە لەگەڵ «مەدحی سەراپای قەدی ئەو» بەرانبەر دەوەستێ چونکە «سەراپا»ش تەواوی دەبەخشێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 572:

خەطی سەبزی لە کەناری لەبی، «نالی»! هەروەک
«خضری زیندە» لە سەر چاهە، زولالێکی هەیە

واتای بنەڕەتی ئەم بەیتە بریتیە لە: لێوی نالی لە کەناری خەطی سەبزی یار وەک خضری زیندەیە بە سەر چاهی ئاوی حەیاتەوە. تەشبیهەکە لەوانەیە پێی دەڵێن: «تشبیه بدیع» کە لەسەر جوملەی عیبارەت وەردەگیرێ نەک تاکتاکی وشەکانی. ئەگەر بە پێی بۆچوونی شەرحەکە کە دەڵێ: «چن» لە پەراوێزی ئەم بەیتەدا نووسیویەتی ((«نالی» منادی، لا مضاف الیه)) ئەوسا، خەطی سەبزی کەناری لێوی یار دەبێتە خضری زیندە بەسەر زولالی کانیاوی ئاوی حەیات. چی شەرحەکە دەڵێ: لێرەدا مەبەس «نال»ـە کە بە قامیشی باریک و ناوبۆش ئەڵێن و لێوی یار بەو قامیشەی باریک و بۆش شوبهێندراوە، دوورە لە دەقی وشەکان و بەدوا یەکتردا هاتنیان جگە لەوە کە هیچ پێوەندیی نییە بە مەدحەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 672:

عاشقی بێ دڵ دەناڵێ، مەیلی گریانی هەیە
بێ شک هەورەتریشقە تاوی بارانی هەیە

وەک من بۆی دەچم، نالی لە پەنا واتا ئاشکراکانی موفرەداتی بەیتەکە، لە «بێ دڵ و بێ شکە» هێمای نیازێکی تەماوی و سەرپۆش کراویشی ڕاگەیاندووە: وشەی «بێ دڵ» کەم هۆشی و کەم بڕشتی هەست و زەین ڕادەگەیەنێ کە ڕێک دێت لەگەڵ ئەوەی بگوترێ ئەو تەرزە ئاشقەی بێ دڵی وەک منداڵ «بێ شکە، شک ناکات». لە هەمان کاتدا دەشێ «بێ شکە» بخوێندرێتەوە «بێشکە»ی منالی ساوا. هەڵبەت منداڵیش پیشەی گریانە. نالی ئەم وێنەیە بە ئارایشتێکی هونەری هەڵ دەنێ و هیچی زیادیشی تێ ناچێ... بابڵێین، وەک قازانجی

سەرمایە بۆ واتا بنەڕەتیەکەی، چونکە باوەڕ ناکەم نالی بێ ئاگا و بە ڕێکەوت، بێ دڵ و بێ شکە و بێشکە کۆ بکاتەوە.

لە بەیتی سێهەمی غەزەلەکە، لاپەڕەی 573 وشەی «شەبوستان» دەبێ «شەبستان» بنووسرێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕەی 574:

ئاسمانی حوسنی مەحبووبەم لە ئەبرۆ و زوڵف و ڕوو
دوو هیلال و دوو شەو و دوو ماهی تابانی هەیە

لە شەرحەکە دەڵێ: نالی ڕووی جوانی یاری شوبهاندووە بە ئاسمان، ڕاستیەکەی نالی «حوسنی مەحبووبە»ی شوبهاندووە بە ئاسمان کە دەزانین «حسن، حوسن» ڕەنگ هەڵناگرێ چونکی شتێکی ماددی نییە، ئەگەر «ڕوو» مەبەست بێ ڕەنگەکەی شین دەردەچێت. خۆ ئەگەر بگوترێ ئاسمانەکە هی شەوە، شەویش تاریکە، ڕەشە، ئەوسا ڕووەکە خۆی تاریک و ڕەش دەبێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 575:

هەر لەبت، یا سینەشت هەردوو بەدەرخە، دا بڵێین:
لەعلی ڕوممانی هەیە، یا لەعل و ڕوممانی هەیە

هەرچەند ئەم دەقە مەقبوولە بەڵام مادەم سەرەتاکەی بۆ «مخاطب»ـە شیاوتر ئەوەیە نیوەی دووەمیشی بۆ «مخاطب» بێ کە دەزانین ئەمە مومکین نییە هەر نەبێ لەبەر قافیە. کەواتە واچاکە سەرەتاکەش بۆ «غائب» بێ. بەو پێیە دەبوو تێکستی «ت،ک، اح، خا» پەسەند بکرێ کە دەڵێ: «هەر لەبی یا سینەشی هەردوو بەدەرخا».

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 577:

تۆ ئەگەر هەستی، لە جێ ڕاوەستی، دێو و کافریش
دێن و دەڵێن: بەخودا قیامەت ڕاستە هەستانی هەیە

ڕاستەواتای شەرحەکە، پێکەڵپێکە لەگەڵ ڕاگەیاندنی وشەکانی ئەم بەیتە، بەڵام کە دێتە سەر «بەدەر کەوتنی تۆ شۆر و فیغانێک پەیدا ئەبێ... وەک قیامەت دەچێ» لە سنووری مەبەستی نالی تێپەڕیوە. نالی دەیەوێ تەنها «قیام» و هەڵستانی یارەکەی ببێتە دەلیلی ڕاستبوونی هەڵستانی قیامەت. نالی لە وشەی «قیامة- قیامەت- قیامت» و «هەستی، ڕاوەستی» وێنەی ئەفسووناوی قەد و قامەت و دیمەنی یارەکەی دەکاتە بەڵگەی ڕاستبوونی قیامەت: وشەی «هەستی» واتای «لەخەو هەستان»یش دەگەیەنێ.

«لەجێ» بە واتای «لە نوێن»یش دێت. ئنجا «قیامەت» بە «قیامت» دەخوێندرێتەوە، بەدوای ئەودا «ڕاستە» بۆ «تصدیق»یشە و بۆ دروستکردنی وشەیەکی وەصفی لێک دراویش دەڕوات و دەبێتە «ڕاستە هەستان» واتا هەسانێکی ڕاست و بێ کووڕی و خواری، واتە «قیامی تۆ ڕاستەهەستانی هەیە» نەک خوارەهەستان: تۆ ئەی یار ئەگەر لە خەوی سبەینان هەڵستیت و لە نوێن دەرچیت و ڕاوەستیت، دێو و کافریش

سوێند بە خوا دەخۆن [کە کافر بڕوای بە خوا نییە] قیامەت «قیامت» هەڵسانی شتێکی ڕاستە. وشەی «دێن» بە ڕێنووسی کۆن «دین- بە مەعنای ئایین» دێت کە مناسبی بەیتەکەیە هەرچەند تێکەڵ بە تەرکیبی بەیتەکەوە نەبووە.

بەیتی دووەنی لاپەڕە 581:

فەرقی کۆساران لە پاساران دەفەرمووی وەک چییە؟
وەک عەزیزیی باز و وەک بێ حورمەتیی پاسارییە

شەرحەکە وەهای بۆچووە کە باز بەدەرەوەیە و خۆ لە شتی پیس و ناشیرین ناگەیەنێ گۆشتی مەلی ڕاوکردووی خۆی ئەخوا، باز هی کۆسارانە، پاساریش هی بنەگوێسەوانەیە و حەیا و حورمەتی نییە و تاوناتاو نێرومێیەی لێک دەپەڕن...

نالی لە قەصیدەکەی دا ژیانی سادە و دەشتودەر و کۆسار هەڵداوێرێ بەسەر هی ئاوەدانی، نموونەش لە عەزیزی باز و بێ حورمەتیی پاساری دەهێنێتەوە لە نەظەر خەڵقدا، بەوەدا باز لە کۆسار و شوێنی سەخت و بەرز دەژیت پاساریش لە کونی گوێسوانە هێلانە دەکات. مەسەلەی نێر و مێی پاساریی لێکتر پەڕین، شتێک نییە هەمیشەیی بێ وەک شەرحەکە بۆی چووە، لای بەهار ئەو پێدافسینە دەبێ، چ بۆ پاساری و چ بۆ باز...

نیوەبەیتی دووهەمی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 580 [کە دەبوو زووتر باسی بکەم] دیوومە و بیستوومە وەها تۆمار کراوە: «جەوتی سەر کێوان گەلێ چاتر لە «تالّی شاری»ـیە».

بە باوەڕی من لە کۆتایی قەصیدەکە «نەظمی نالی» لەبارترە تا «نوصحی نالی»: «نەظمی» نێوەدێڕی یەکەم بۆ شیعرەکەیە، «نەظمی» دووهەم بۆ هۆندنەوەی مراوییە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 585:

بیدی مەجنوونە وجودم لە هەموو بەر بەرییە
نە کەسێ مونتەفیعی یەک بەری یا سێبەرییە

شەرحەکە «بیدی مەجنوون»ـی هەر بە شۆڕەبی لێک داوەتەوە. ڕاستییەکەی، وشەی «بید» هەروەک لە فارسی بە واتای «بی» دێت، لە عەرەبیدا بە جەمعی «بیداء، بەیداء» دێت کە بریتییە لە صەحرا، مەجنوونیش قەیسی عاشقی لەیلایە، سەحرای قەیسیش وەکوو شۆڕەبی نە بەری هەیە و نە سێبەر. ڕێنووسی کۆن «بەر»ی بە «بر» دەنووسی. لەوانەیە «بر» بە «بر، بیرڕ» بخوێندرێتەوە بە واتای چاکە. دیسانەوە «بر» بە «بر، بورر» دەخوێندرێتەوە بە مانای گەنم کە ئەویش بژێوە و لە صەحرا شین نابێ.

لە نیوەبەیتی یەکەمی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 585، دەبوو «موویی میانت» بێ نەک «موویی میانی» چونکە ڕووی قسە لە یار بێ نەک خەلقی لاوەکی مناسبترە لەگەڵ مەبەسی بەیتەکە:

چیت لە کاکۆڵی سەر و موویی میانی داوە؟
هەمو هەر هەمم و پەرێشانی یو دەردی سەرییە

وشەی «داوە» لە کۆتایی نیوەی یەکەمی بەیتەکەدا، یەک لە واتاکانی ئەوەیە کە بڵێ چ ڕەنگێک، بۆنێک لە کاکۆڵی سەر و مووی کەمەرت داوە؟ ئەم پرسیارە هەر بۆ دڵدارەکە دەچێتەوە، خۆ نالی نابێ لە هەموو کەسێک بپرسێ: چیت لە مووی سمێڵت یا داوی کەمەرت داوە؟ کەی نالی خەریک دەبێ کەمەری پوور فاتم یا صۆفی ڕەشید تەشبیهـ بکا بە موو؟ دەردیسەری تووش دێ نایێ چش!

واتای دووهەمی «داوە» ئەوەیە کە بڵێ: چیت بەسەر کاکۆڵی سەر و مووی کەمەرەوەیە؟ واتای سێهەمی داوەموو، داوەدەزوو دەگەیەنێ بە پێی جێگەی وشەکە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 586:

بە ڕیا باری تەکالیفی ڕوسوومی بۆ خەڵق
چ دەکێشی؟ ئەمە حومقێکە عەلاوەی کەرییە

من لە کۆنەوە خوێندوومەوە: بەریا باری. تەکالیف و ڕوسوومی خەڵقی. لەجیاتی «ئەمە حومقێکە» «ئەمە بارێکە»م دیتووە و بیستووە.

لە دەقی ناو شەرحەکە زانیمان «تکالیف» ئیضافە کراوە بۆ «ڕوسوومی» ئەدی «ڕوسوومی» بەو «ی» مضاف الیە بۆ کێ دەچێتەوە؟ ضەمیرەکە «ی – کەسی سێیەمی تاک» بێ مەرجەع دەمێنێتەوە. حومقیش هەر بریتییە لە «کەری». هەرچی «بار»ی نیوەبەیتی دووهەمە لە مەعنادا «سەربار»ـە چونکە «عەلاوە»ی کەرییە. بەمەدا کەرایەتیی دەبێتە باری تەکالیف...

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 586 دەبوو شەرحەکە لە ئاست «نەفسی ئەممارە»دا بڵێ کە ئەمە ئیشارەتە بۆ ئایەتی «ان النفس لامارة بالسوء».

بەیتی لاپەڕە 587:

لۆمەیی «نالی»یی دێوانە مەکەن ئەی عوقەلا!
ئەمە موددێکە زەدەی لەطمەیی دەستی پەرییە

لەم بەیتەدا نالی کە خۆی بە دێوانە (شێت) داناوە هۆیەکەی درکاندووە ئەویش «لەطمەی پەری»یە کە مەشوورە پەری، جنۆکە دەست لە خەڵق دەوەشێنن و شێتیان دەکەن. ڕووی قسەشی لە «عوقەلا» هەم جۆرێکە لە توانجی داپۆشراو کە دڵیان لە عیشق بەتاڵە و هەم ڕووبەڕووکردنی عەقل و دێوانەییە کە دەبوو جێگۆڕکێ بکەن چونکە لە حەقیقەتدا، بەلای نالییەوە، دێوانە عاقڵە، ئەگینا چۆن عاقڵ لۆمەی عاشق دەکات!

لەتەک «پەری»ـدا وشەی «دێوانە» «دێوئاسا»ش جۆرێکە لە مەخلووقاتی نەدیتراو.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 588:

شەرحەکە «خرِخاڵ»ی بە «بازنگەکانی قۆڵی یار» لێک داوەتەوە.

«خرِخاڵ» [خلخال ڕاستە - لە بەیتی نالیدا «مخلخل» هاتووە بە واتای خڵخاڵدار] لە گۆزنگی پێ دەکرێ هەر ئەمیش خزمی «سۆل» و «ژێرپێ»ـیە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 589:

دڵ کەوا هەم قاسییە، هەم عاصییە، دوورە لە تۆ
مونزەجیر نابی، کە حوببی تۆ لە قاصی دا نییە

ئەم بەیتە زۆر ئاوخوازە. شەرحەکە ماوەی باشی بڕیوە بەڵام وادەزانم وردە حیسابی تێدا هەیە بەر شەرحەکە نەکەوتووە: وشەی «قاسی» بنەمای «مقاساة»ـە، ڕەنگە «قاسی» خۆی بە واتای «مقاسی» ڕۆیشبێت، بەداخەوە قامووسم لا نییە بۆی بگەڕێم. نالی خۆی ئەم لایەنەی چارە کردووە بە جیرانەتیی «هەم» لەگەڵ «قاسی» کە بەسەریەکەوە بخوێندرێتەوە «هەمقاسییە»ی لێ دێتەوە و «مقاسی» پەیدا دەبێ. «موقاسی» بەواتای عەزابچێژ دێت. بە زۆری ئێستا، خەلق، «معانی، معاناة و موعانات» بەکار دەهێنن — نالی کە «مقاسی»ـیە، لەبەر دوورییە لەیار. کە «عاسی - نافەرمان»ـە لەوەوەیە، وەک شەرحەکەش دەڵێ، کە «منزجر» نابێ و کۆڵ نادات سەبەبیش ئەوەیە کە عیشقی مەعشووقە لە «قاسی- دوور» «دانی - نزیک»ـە چ جایی ئەوەی لێی نزیکە.

وشەی «قاصی» لە خوێندنەوەی کوردانە دەبێتە «قاسی» بە واتای ڕەق و توندوتیژ. لەوەی گوتمان «هەمقاسی» وشەی «قاسی» پەیدایە کە «قاصی، قاسی» دەنگدەرەوەیەتی، لەمەوە کە «قاسی» یەکەممان سڕیەوە «قاسی» دووهەم هەم دەسڕێتەوە و هەم «قاصی» بە زەقی دیارە. بەو پێیە نالی دوای پاکانە لە «عصیان» و لە «قسوەت» حەقیەتی بڵێ حوببی لە قاسیدا نییە «حوببی تۆ لە قاصی دا نییە» نزیکە بەڵام لە قاسیدا نییە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 590:

گوێت لە ئاوازی سرووشکی من گرانی گوارەیە
غافڵی لەم دورڕی بەحرەین و عەقیقی کانییە

شەرحەکە باشی بۆ چووە، یەک نوکتە هەیە، بەلای بینینی منەوە، وەها دەکا «دورڕی بەحرەین و عەقیقی کانی»ی فرمێسکەکانی نالی بۆ گوارەی گوێی یاریش ماڵ بن. وا دەزانم لەفظی «کانی» لە فیعلی «کنی، یکنی» وەرگیراوە و دەبێتە «اسم فاعل» بە واتای «کینایەساز» واتە بە کینایەی گرانبوونی گوێ لەبەر دورڕ و عەقیقێکی بە گوارەکەوەیە ئاوازی سرووشکی نالی نابیسێ... دەڵێم، ئەگەر کینایە لەبەیندا نەبێ گوارە لە خۆوە دورڕ و عەقیقی پێوە هەڵناواسرێ. گوارە گوێی گران کردووە بەو دورڕ و عەقیقی فرمێسکان کە لە ڕێی کینایەوە بۆی بۆتە ماڵ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 591:

خوینی صیرفە پێی سەرو دەستت حەنایی کردووە
ڕەنگی دەست و سەر نییە، ڕەنگی سەری دەستانییە

شەرحەکە ناحەقی نییە کە دەڵێ: «... ئەمە ئەو ئەندازەیە کە ئێمە لەم بەیتە بۆمان هەڵکرێنراوە. لاشمان وایە نیوەی دووهەمی بەیتەکە، بەتایبەتی دوا بڕگەی، شتی تری تیایە».

وەک من بۆی دەچم «دەست و سەر» لە نیوەبەیتی دووهەم دا «دەستەسڕ» مەبەستە لێی، کە یار ئالوودەی خوێنی عاشقانی کردووە و دەست و سەری پێ سڕیوەتەوە. ئەو دەستەسڕە، جاران «چەورە»ی پێ دەگوترا، ڕەنگیشی سنووریکی خەنەیی بوو، نالی، بێگومان نووسیوەتی «سری دستانیە» لە کۆتایی نیوە بەیتی دووهەمدا. هەر وەک شەرحەکە وشەی «دستانیە»ی کردووە بە «داستانییە» دەشێ بشبێتە «دُستانییە» بە دانانی «ضمە» لەسەر دالەکە و بخوێندرێتەوە «دوستانییە» بە واتای عاشقان... خەیاڵێکی زێدە بەربلاوی وەک زڕەخەون بە وەهممدا تێدەپەڕێ و بەند نابێ. لەوەدا کە «سەری دەستانییە» ئیشارەت بێ بۆ «سەری دەشتانییە» واتە سەرەتای حاڵەتی عوزری مانگانەی ئافرەتانیەتی، بێگومان نالی ئەم وێنەیەی بەدڵدا هاتووە.

بەیتی دووهەم لاپەڕە 591:

دوور لە تۆ «نالی» سەگێکە، بێوەفایە، هەرزەگۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە کە نانی نانییە؟!

شەرحەکە «دوور لە تۆ»ی هەر بە «عەیب نەبێ لە ڕووتدا»ی لێک داوەتەوە، سەرەڕای ئەمە و لەمەش بەهێزتر ئەوەیە کە نالی دوور کەوتەوە لێت سەگێکە بێوەفا و قسەپووچ [هەڵەوەڕ]. کەواتە بانگی بکە لای خۆت ئەم سەگەی «نانی نانی» کە بێحورمەتترین سەگە کە دەڵێن «کوچ کوچ نانی نانی» بۆی دەجمێ. سەگی بەوەفا گوێ ناداتە ئەم جۆرە بانگهێشتنە. دەشێ «نانی نانی» بکرێتە «نانێ نانییە» واتە تاکە یەک نان بەسیەتی بۆ بەدوو کەوتن.

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە 592 «پەیوەندی نییە» هەر وەک «سەر و ساختی لەگەڵمان نییە» ڕادەگەیەنێ وەک کە شەرحەکە دەڵێ، ئەو مەعنایەشی هەیە کە موتەربەکردن هەڵناگرێ تا بشێ بەری هەبێ.

بەیتی لاپەڕە 593:

دەرحەقی من زەهر و سرکە فرۆشە بە برۆ
دەرحەقی غەیری ئەمن غەیری شەکەر خەندی نییە

نیوەی یەکەمی بەیتەکە ئەگەر «ه»ی وشەی «زەهر» قورس نەکرێ، واتە ئەگەر «کسرة مختلسة»ی نەدرێتێ کێشی تێک دەچێ. پێنج تێکست نووسیویانە: «دائیمەن دەرحەقی من سرکە فرۆشە...» هەر ئەم دەقەش دەست دەدا چونکە

1- سرکە ترشە دژی شەکەر خەندە کە شیرینە.
2- زەهر هی فرۆشتن نییە.

وشەی «برۆ» کە بە ڕێنووسی کۆن دەنووسرا «برو» بەمەودا «بڕۆ»ش دەخوێندرێتەوە کە هی دەرکردن و قاودانە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 593:

دولبەرێکم هەیە مەشهوورە بە بێ مانەندی
بی شک و شوبهە، خودا شاهیدە، مانەندی نییە

لە هەر شوێنێک نووسرا «دولبەر» دەبێ «دلبەر» بخوێندرێتەوە: خۆشەویست «دل» دەبات نەک «دول». نالی سوێندی هەرە زلی خواردووە لەسەر «بێ مانەندی» و دەستی خۆش بێ. لەگەڵ ئەمەشدا کە شک و شوبهە دەبڕێت و خوا بە شاهید دادەنێ ئنجا دەشێ مەبەسی بێ مانەندیی زاتی خوا بێ کە شاهیدی ئەحواڵ و هەموو شتێکە.

بەیتی لاپەڕە 594:

خانەقاش هەروەکوو مەیخانە، کە هەر ئاوا بێ
مەجلیسێکی هەیە، ئەمما گەپ و گۆبەندی نییە

شەرحەکە دەڵێ: خانەقاش وەک مەیخانەیە، خوا ئاوەدانی کا، خەڵکی تیا کۆ ئەبنەوە، بەڵام بێ تام و خوێن... ئەشگونجێ «خوا ئاوای کا» بە «خوا ئاوای کا» بخوێنینەوە، واتە، وای لێ بکا.

ڕاستییەکەی «ئاوا بێ» سێ مەعنا هەڵدەگرێ:

1. بە واتای «ئاوەدان بێ» دوعای چاکە بۆ مەیخانە دەچێتەوە.
2. بە واتای «بزربوون بێ» دوعای خراپە، تووکە بۆ خانەقای دەچێتەوە.
3. «ئاوابێ» بە واتای «ئەوهایی بێ» دیسان بۆ خانەقا دەچێتەوە و بە توانج و طەعنە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 595: دڵم پێی ئارام نییە چونکە سەبەبەکەی عەیبدارە و یەکسەریش بە دوا بەیتەکەدا دێت کە دژی خانەقایە کەچی لەمیاندا مەدحی زەمزەمەی دەکات... ئنجا بەیتی دواوەیشی هەر طەعنەیە لە مەدرەسەی مەحبەسە و مەبحەث و وەسوەسە... لە هی نالی ناچێ.

بەیتی لاپەڕە 596:

شیعرەکانم، کە جگەرگۆشی منن، دەربەدەرن
دڵی «نالی» چ ڕەقە، قەط غەمی فرزەندی نییە!

شیعرەکە ڕواڵەتی «دەربەدەری» بە مەبەست گرتووە لە بەیتەکە کەچی نالی لەبن پەردەوە پێمان دەڵێ: شیعرەکانم بە دنیادا بڵاو بوونەتەوە. بە شۆخییەوە خۆی «دڵ ڕەق» داناوە. چونکە فرزەندێک کە شیعر بێ هەتا دەربەدەر بێ بە برەوترە. گۆیا ئەگەر هەر لە دەفتەرێکی لای خۆیەوە ماباوە چ نرخێکیان دەبوو!

بەیتی لاپەڕە 597:

حەریقی ضیقی زیندانم نەسیمی صوبحدەم با بێ
ئەگەر ڕۆحی منت باقی دەوێ، ساقی! مەیی نابێ

شەرحەکە وای داناوە نالی سووتاوە لە تەنگەژەی زیندان: چەژی بەیتەکە و داخوازیی شەرابی ناب لەگەڵ زیندان ڕێک ناکەوێ. نالی حاڵی ناسازی خۆی داناوە بە زیندان و ئاگر، هەر ئەم وەزعەیشە وادەکا داوای بای صوبحدەم بکات کە بە زاهیر بایەکە لە ئاگرەکە زیاد دەکات لە حەقیقەتیشدا دەرووی تەسکینی پێ دەکرێتەوە. لە ساقیش، مەبەسی مەیگێڕە نەک یار، چونکە یار بۆخۆی دە جاران لە شەراب مەبەستترە. «مەیی ناب»یش شەرابی ئەوتۆیە نە ئاو نە هیچ شتێکی دیکەی تێکەڵ بووبێ تاکوو باشتر پێی مەست بێ. چ ڕێکەوت و چ ئانقەست بێ. بەیتی دواتر کە دەڵێ: «لە وەصلی تۆ زیاتر خەوفناکم، نەک لە هیجرانت» بە بەڵگەی ئەو واتایە دێت کە من بۆی دەچم.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 589:

نییە دەخلم لە شانامە و مەصافی، غەیری ئەم نوکتە:
کە کوشتەی بەندی تۆیە هەر کەسێ ئازاد و ئازا بێ

من بەلای مەعنایەکەوە دەچم لە شەرحەکەدا نییە:

نالی ناودارانی مەیدانی عیشقی کردووە بە سێ دەستە: یەکیان ئەو ئازادیە کە گرفتاری بەندی یارە. دووهەمیان ئەو ئازایەیە کە کوژراوی یارە. سێهەمیان ئەوەیە کە ئەسیری بەند و کوژراوی یارە، واتە هەم ئازادە و هەم ئازایە.

بەیتی لاپەڕە 599:

فیدای تەشریفی ڕێگەت بێ خەراجات و خەزێنەی دڵ
نیثاری تۆزی پێت بێ گەر لە چاودا قەطرەیێ مابێ

شەرحەکە «خەراجات» و «خەزێنەی دڵ»ی داناوە «بە هەرچی خۆشەویستییەک لە دڵدا بێ هەمووی بەقوربانی ئەوە بێ کە ڕێگە پیرۆز دەکەی و دێی بۆ لام... هەر دڵۆپە فرمێسکیش لە چاوما مابێ، ببێ بە شاباشی تۆزی بەری پێت و ڕێگەتی پێ ئاوڕشێن بکرێ».

لە پێشەوە دەڵێم: دەقی نیوەی دووهەمی بەیتەکە، بە ڕێنموونی هەندێ لە تێکستەکان و بەو ڕیوایەتی دەماودەم کە لە کۆنەوە گوێ بیستی بووم بەم جۆرەیە: «نیثاری تۆزی بەرپێت بێ لە چاوا قەطرەیێ مابێ».

لەبارەی شەرحی نیوەی یەکەمی بەیتەکەوە: ناشێ عاشق عیشقی خۆی بکاتە قوربانی لە پێناو هاتنی یار بۆ لای، کە عیشق نەما هاتن و نەهاتن هەر باس ناکرێت.

نالی «خراجات و خزینی دڵ»ی نووسیوە «خراج» کە «خورڕاج» دەخوێندرێتەوە بەڵام لەبەر کێشی شیعر «خوراج» دەخوێندرێتەوە بریتییە لە هاڵامسان و هەوا دەرکردنەی لە برینی تەشەنە کردوو پەیدا دەبێ. «خزین»یش هەر خزنەکردنی برینە بەڵام بە «استخدام» لەگەڵ «خەراجات و خەزێنە» یەک دەگرنەوە. فیداکردنەکە، جگە لە تەئویلە «خراج و خزین» بە گەنج و نەقدینە، برین و ئێش و ئازاری دڵەکە دەگرێتەوە. لە هەمان کاتدا دەشێ خەراج و خەزێنە، بە تایبەتی «خزین» شیعرەکانی شاعیر بێ ویڕای بیرکردنەوە و خولیا و حاڵەتی عاشقانەی پڕ سەودا.

بە عادەت «نثار» بۆ شتی وەک پارە و بەردی بەقیمەت دەچێتەوە و بەڵام نالی ئاوپڕژێنی چاوەکانی لێ گرتووە بە مەبەست بۆ مراندنی تۆزی بەر پێی یار. لە گۆرانی بەغدایی هاتووە «خزّن جرح قلبی من عذابک».

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 600:

لە عەکسی ذاتی بێڕەنگت هەتا کەی دیدە ڕەنگین بێ
جونوونی لەیل و مەیلی نەقشبەندی عەکسی ئەسما بێ؟!

ئەم بەیتە تا بڵێی ئاوخوازە، گاڵتەی هەڵناگرێ: «ذاتی بێڕەنگ» جارێکیان «بی مانەند» و جارێکیشیان «بێ ڕەنگ، بێ لەون» ڕادەگەیەنێ. «ذات»یش کە «بێ لەون» بوو دەچێتەوە بۆ دەروون، نەفس، کەسایەتی. کە «بێ مانەند» بوو مەبەس لە لەش و جوانی بەرچاو دەبێت کە پەیکەرەکەیەتی.

عەکسبوونەوەی «ذاتی بێ مانەند» واتە جوانی یار، لە چاوی عاشقدا وەها دەکا چاوەکە ڕەنگین بێ بە فرمێسک، دیارە فرمێسک بێڕەنگە بەڵام کە چاوی ڕەنگین کرد بۆتە خوێن، خوێن دەگریێ، نەک ئاو. هەڵبەت سۆزی عیشق و دووری لە یار ئەم گریانە سوورڕەنگە دەزێتەوە.

عەکسبوونەوەی «ذاتی بێ ڕەنگ» لە ڕێی دەلالەتی وشەی «عەکس»ـەوە کە پێچەوانە و دژ بە دەستەوە دەدات، «بێ ڕەنگ»ـەکە دەبێتە «بەڕەنگ، ڕەنگدار» لە چاوی عاشقدا و هەمیسان فرمێسکی خوێنن ڕادەگەیەنێ.

جنوونی لەیل [کە دەکاتەوە جنوونی قەیس، مەجنوون] و مەیلی نەقشبەندیش هەردوویان عەکسی دەلالەتی وشە بەدەستەوە دەدەن:

جنوونەکە بە هۆشیاری و مەیلەکەش بە ڕاسترۆیی لێک دەدرێتەوە.

وشەی «میل، مەیل» لێرەدا بۆ نەقشبەندی، مەدح هەڵدەگرێ و دژی مەدحیش هەڵدەگرێ: کە بڵێین نەقشبەندی لە ڕاستەڕێی شەرعی ظاهیریان لاداوە [مەیل: لادان، لاربوونەوەیە] بۆیان دەبێتە عەیب. کە بشڵێین مەیلەکەیان لە ظاهیرەوە بۆ باطین دۆزینەوەی «حەقیقەتی موطڵەق»ـە بۆیان دەبێ بە مەدح.

نالی لە بەیتی دواتردا بازیکی دیکە دەهاوێت بۆ پتر چەسپاندنی عیشقی یار لە دەروونیدا کە دەڵێ: هەر یاری نەقشینم، زێدە جوان و ڕەنگینم، دەشێ ببێتە نەقشێک کە چەسپە لە دڵدا، هەرچی نەقشێکی غەیری ئەو هەیە هەمووی بە ئاوی چاو شۆراوەتەوە. دارِشتنی ڕستەکان بە بەریانەوە هەیە نەقشی یار وەها چەسپ بکەن لە دڵ، کە دڵەکە خۆی ببێتە «نەقشبەندی» بۆ یارەکەی.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 601:

ثوبووتت باعیثی نەفیی منە، وەک لامی زولفەینت
لە هەردوولا قەدت بگرێتە ناو، وەک «لامەلفلا» بێ

شەرحەکە وەهای دادەنێ کە دوو زولفەکەی یار یەک «لا»ی نەفیان پێک هێناوە و دەوری باڵاتیان داوە و شاردوویانەتەوە... گۆیا، بەپێی شەرحەکە بوونی یار بۆتە هۆی «لا»یەتیی نالی وەک کە جووتە زوڵفەکەی بەهەردووکیان «لا»یەکیان پێکهێناوە بوون بە «لا»یەتیی باڵای یار. ئەم بۆچوونە لە هەموو ڕوویەکەوە دژی واتای بەیتەکەیە.

نالی دەڵێ: بەرقەراری و ثابیتبوونی تۆ، ئەی یار، سەبەبە بۆ نەفی و ئینکاری وجودم [بەو نەفیە نالی دەشبێتە فنا فی المعشوق]. لێرەدا باسێکی نەحوی عەرەبیش هەڵدەستێ بەوەدا کە حەرفی ئالف لە حروفی «علة»ـە و لە زۆر باردا تێدەچێت کەچی ئەلفی قەدی یاری نالی ثابتە، ثبووتەکەشی بەو دوو «لا»یەیە کە دوو زولفەکەی بە دەوری قەدیەوە پێکیان هێناوە. قەدەکە بۆتە ئەلف لە نێوان هەردوو زوڵفدا کە هەر یەکە شکڵی «ل»ی هەیە بەو شێوەیە کە لە سەرەوە بە باڵایدا ڕژاونەتە بەرپێی، ئەلفەکەش بۆ هەردوویان بەکارە، کردوونی بە «لا» وەک ئەم دوو شکڵە«ل ا ما»: کە لە پێشەوە سەیری بکەیت «ل»ی دەستە چەپی یار لەگەڵ قەدەکەی دەبنە «لا». لامی زوڵفی دەستی ڕاست دەبێتە «لا»یەکی مەعکوس وەک لە ئاوێنە عەکس کرابێتەوە. کە لە پشت سەیری یار بکەیت، ئەوسا «ل»ی زولفی دەستە ڕاست دەبێتە «لا» و هی دەستی چەپ دەبێتە عەکسە ئەو. بەم جۆرە ئەلفی قەدی یار نەک هەر تێ نەچووە، دوو هێندەی زولفەکان مەوجوودە و دوو هێندەی تاکە «لا» یەکی نەهی وجودی نالی نەفی دەکا. سەیریش لەوە دایە ئەلف بە ئەداتی نەهی دەسرِێتەوە وەک کە فیعلی «ینال» نەهی بێتە سەر کە دەبێتە «لاینل».

ئەم بەیتە یەکێکە لە هەرە هەرە هەرە دەگمەنەکانی هەڵبەستی عالەمی ئیسلام، ماڵم حەقە، بەیتێکە چەندین غەزەل و قەصیدە دەهێنێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 602:

گەهی ئاهو ڕەوش شاهی، گەهێ گەوهەر مەنیش ماهی
بڵا با سینە صەحرا بێ، بڵا با دیدە دەریا بێ!

شەرحەکە هەر واتای وشەکانی لێک داوەتەوە، دەبوو بڵێ، نالی سینەی خۆی دانا بە صەحرا تاکوو ئاهوو، مامز [کە یارە] بێتە ناوی. چاوی خۆشی داینا بە دەریا تاکوو یار وەک ماسی مەلەی تێدا بکات... لەمە زیاتر، من بۆ

تارمایی مەبەستێکی زێدە شرایەوەی نالی دەچم، لە دەلالەتی «شاهـ» و «سینە»وە: دەزانین «سینە صەحرا بێ» بەظاهیر شتێکی ئەوتۆی تێدا نییە زێدە خەیاڵدۆزیی پێوە بکرێت. بەڵام صەحرایەک هەیە پێی دەڵێن صەحرای «سینا» پاشایەک «شاهـ»یش هەبوو فیرعەونی میصر بوو لە بەحردا غەرق بوو کە بەرەو سەحرای سینا بەدوای مووسا پێغەمبەر و قەومەکەی کەوتبوو. دەستەواژەی «مەنش ماهی»ـش دەشێ بە پێی ڕێنووسی کۆن «منش...» نووسراوە بخوێندرێتەوە «منیش ماهی» تا ئەو گەوهەرە، کە یارە، لە بەحردا بچێتە دەروونی نالییەوە. نالی ئەمەی ڕێک خستووە، تا ئەگەر بۆی بچێت زێدە تەڕەدەماغییەکت پێ دەگات، خۆ ئەگەر ڕەفزیشی بکەیت هیچت نەدۆڕاندووە. من ڕەفزی ناکەم و لە نالی بەزیاد نازانم.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە 602:

لە ئالیی ئەشکی «نالی» بیکەسە، غەڵتانی نێو خاکە
مەگەر سەمعی قەبووڵت موشتەری لوولوویی لالا بێ

«لوولوویی لالا» ئەو لوولوویەیە کە لە صەدەفیکدا تەنهایە و درشت و قیمەتدارە. کە دوو یا سێ لوولوو لە صەدەفێکدا بوون ورد و کەمقیمەت دەبن، پێیان دەگوترێ «لیلی».

نالی کە دەڵێ «سەمع»ـت و نەیگوت «چاو»ت قبوڵی بکات، لەوەوەیە کە دانە لوولووەکە ببێتە گەوهەری گوارەی گوێی یار.

لە بەیتی لاپەڕە 605 لە جیاتی «هاتووم» «هات و» ڕاستە. «هیی تۆم» لە نیوەبەیتی دووهەمدا بە زەقی دژی دموڕاوێژی بەیتەکانی کە زۆر بە زەحمەت کەلێنی دەسبازی دەدەن چ جایی خۆ دۆڕاندن. «هەرتۆ» جێی خۆیەتی.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 606: «ڕەنگ نوما» دەکرێتە «ڕەنگ نەما – ڕەنگ نوێن» وەک «قیبلە نەما».

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 607: وشەی «نوکتە» جگە لەوەی شەرحەکە بە «قسە یان بابەتی خۆش»ـی لێک داوەتەوە، لایەنی بچووکی و تەسکی شتە باسلێکراوەکەش ڕادەگەیەنێ.

وشەی «سوها» لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 607 لە ڕێنووسی کۆندا «سها» نووسراوە. شاعیری عەرەب گوتوەتی: «ومن بات طول اللیل یرعی السها سها»، «سها، سەها»ش فیعلی ڕابردووە بە واتای «سەهووی کرد». ئەمە دەڵێم لە گۆشە نیگای ڕاپەڕموونم بە نالیدا کەوا بێگومان بیری لەو سوها و سەهایە کردۆتەوە چونکە دەشێ لە ڕووی سەهووەوە «سوها» بکرێتە «سوا» و کارەکەی دەئاڵۆزکێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 641:

هەرچەند کە دەکەن قەطعی سەرت دێیەوە ئەی خەط
وەک «هیندووی سەحاری مەجووسی» چ لەجووجی!

مووی خەطی مەدح کراوی چواندووە بە سێ بابەت:

1- هیندوو، کە ڕەشە وەک مووەکە.

2- سەححار: کە سەری دەبڕن و هەر دێتەوە.
3- مەجووسی: ئاگرپەرست کە شین بووە لە سەر ڕوویەکی وەک ئاگر گەش.

بەیتی دووهەمی 642:

گەر بازی نەظەر بازی، لەم دەست و نیگارەت چی!
بۆ یاری یو دەسبازی، لەم ڕاو و دیارەت چی!

وەک بۆی دەچم، نالی دەڵێ لەگەڵ خۆیدا: تۆ ئەگەر بازی چاو کراوە و [چاوبڕکێیت] ئەم دەست و نەقشەت لە چییە؟ مەبەستی شیعردانانە کە زینەتی دەست و قەڵەمە. خۆ ئەگەر مەیلی گەپ و دەسبازی [هەرزەکارانە]ت هەیە، چیت لەم ڕاو و «دیارە»ت دایە. وشەی «دیارە» لێرەدا سووک کراوەی «دیاردە»یە کە نەریتێکی ڕاوکەرانە، وەختێک کە کەروێشک دەدۆزنەوە «دیاردی» لی دەکێشن و پێوەی هەڵدەڵێن و «... خولامی سەری سوارانم پێ دەڵێن...» چشتی ئەوتۆیی دەچڕن، هەڵبەت لێرەدا نالی ئیشارەتیش دەکا بۆ «بازی نەظەرباز» کە تەیری ڕاو پێکردنە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 643:

ئەو چاوە کە هەڵدێنی، صەد عەربەدە دەنوێنی
هەر ڕۆحە کە بستێنی، لەم غەمزە دوبارەت چی!

تێکستەکانی ناو شەرحەکە تێیاندایە لە جیاتی «هەڵدێنی» «دەنوینی»یان نووسیوە، لەجیاتی «غەمزە»ش «عومری»یان نووسیوە. شەرحەکە بە سادەیی دەڵێ: ئەی یار بە چاوهەڵهێنانت ڕوحمت سەندووە، ئیتر غەمزەی دووبارەت بۆ چییە؟

وەک من بۆی دەچم، کلیلی یەکالاکردنی بەیتەکە لە وشەی «دەنوێنی»ی کۆتایی نیوەبەیتی یەکەمە: ئەم وشەیە دوو واتای هەیە، یەکیان خەواندن، ئەوی دیکەیان دیارخستن. ئەگەر «هەڵدێنی» قبوڵ بکەین واتای بەیتەکە ئەمە دەردەچێت: ئەو چاوەی دەیکەیتەوە سەد هەرا و بەدمەستی بەرپا دەکەیت یاخود هەرا و مەستی کپ دەکەیت و لە هەردوو حاڵدا ڕوحم دەستێنی. کەواتە چ لزووم هەیە بە غەمزەی دووبارە یا عومری دووبارە کە دێیت لە حاڵی خەواندنی عەربەدەدا، هەر لە وشەی نواندنەوە کە دیار خستنە، عەربەدەکە بەرپا دەکەیتەوە دەبێتە بەخەبەرهێنانی ڕۆحەکە یاخود ژیاندنەوەی ڕۆحەکە.

ئەگەر لە جیاتی «هەڵدێنی» «دەنوێنی» قبووڵ بکەین، بەیتەکە وەها ڕادەگەیەنێ: ئەو چاوەی دەیخەوێنی صەد عەربەدە بەرپا دەکات و وەیا دەیخەوێنێ، و لەمەشدا ڕۆحمت ستاندووە چ بە کپکردنی عەربەدە و چ بە بەرپاکردنی. ئیتر ئەگەر کپت کردووە بۆ بەرپای دەکەیتەوە، ئەگەر بەرپات کردووە بۆ دەیخەوێنییەوە کە لە هەر دوو حاڵدا ڕۆحی دووبارەم پێ دەدەیتەوە... ئەگەر لە «دەنوێنی» یەکەم دیار خستن مەبەست بێ دیسانەوە نواندن و دەرخستنی عەربەدە بە هەمان ڕێی باس کراودا دێتە ناوەوە و عومری دووبارە دەسگیر دەبێ.

بێگومان ناشێ نالی هەر دوو تێکستی موبوس بێ چونکە «هەڵدێنێ» و «دەنوینێ» و «عومر» و «غەمزە» لە ڕێنووسی کۆن و نوێدا یەکتر ناگرنەوە هەرچەند غەمزە تا ڕادەیەک لەگەڵ عومر بۆرە خزمە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە 644:

گەنجینەیی نێو سینە، ڕەنگینە بە صەد کینە
ئەی لەککەیی ئایینە، یاڕەببی بە غارەت چی!

شەرحەکە وەهای داناوە دڵی یار بە صەد کین ڕەنگ دراوە، نالیش لە خوا دەپاڕێتەوە ئەو ڕەنگە کە وەک لەککەی ئاوێنەیە بەتاڵان بڕوات...

ئەم بەیتە سێ لایەن هەڵدەگرێ، یەکیان ئەوەیە کە قسە لەگەڵ یار بێ وەک شەرحەکە گوتی، دووهەم ئەوەیە نالی دڵی خۆی مەبەست بێ. سێهەم ئەوەیە هەر دڵێکی بووبێت ئیتر هەر کەسێک بێت. من پتر مەیلم بۆ دڵی نالی دەچێت، بەڵام قسەکە لەوەندەدا ناوەستێ. «یاڕەببی» بە ڕێنووسی سەردەمی نالی «یا ربی» نووسراوە. دەکرێ «یاربی بەغارەت چی» ببێتە «یار بێ بەغارەتچی» واتە یار ببێتە تاڵانکەری لەککەی ئاوێنەی دڵ، دڵەکە بشواتەوە لە لەککەی کین هەڵگرتن لە ڕەقیب و بەدکار. لێرەدا چاوەدێریی کێشی شیعر ناکرێ چونکە مەعنای پشت پەردەی ڕاستە مەعنای وشکانە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 644:

موژدە قەدەمی سەر بوو، دڵ هات و لە ڕێدا چوو
جان ماوە لەبۆ وەصلی، بدری بە بەشارەت چی؟!

شەرحەکە واتای «دڵ هات و لە ڕێدا چوو»ی بە ڕاستە ڕاگەیاندنی دەقەکە لێک داوەتەوە، حەقیشیەتی و جێی خۆیەتی، بەڵام نالییە و یەک دوو دەنکە چەرەسی شاردۆتەوە لێمان. دەتوانین بڵێین: دڵ لە ڕێدا هات و چوو، واتە میانجی بووە دڵەکە [هەرچەند بێگومان تێشدا چووە]. لەو بوارەوە دەکرێ «موژدەی قەدەمی سەر بوو» کە وەک شەرحەکە دەڵێ لە پێناوی هاتنە لای بوو بە قوربانی، بەم جۆرە بنووسرێ: «موژدەی قەدەم هی سەر بوو، کە خۆی لە مزگێنی کرد بە قوربانی». بەدوا سەردا دڵ کەوتە ڕێ ... هتد.

لە بابەت بەیتی سەرەتای لاپەڕە 645 ئەوەندە دەڵێم وشەی «کەنارە» بە واتای بەری درەختی «سدر، سیدر» دێت.

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

بۆچ مایلی تەنهایی؟ سەودایێکە خۆڕایی
ئەی مەردومی بینایی، لەم کولبەیی تارەت چی!

نالی کە لە نیوەبەیتی یەکەمدا باسی «سەودا»ی خۆڕایی دەکات، بە عادەتی پڕمەهارەتی خۆی، وەها ڕادەنوێنێ کە لە سەرەتاوە قسەی لەگەڵ «مەردومی بینایی»ـیە کەوا لە کولبەی تاریکیدا خۆی مەڵاس داوە. لەمەوە «سەودا» کە بە عیشق و بە ڕەنگی ڕەشیش دەگوترێ ڕێک دێت لەگەڵ کولبەی تار، تاریک، داڕشتنی بەیتەکە ڕێت دەدا نیوەی دووهەمی بکەیتە یەکەم بە کەمێک دەسکارییەوە:

ئەی مەردومی بینایی بۆچ مائیلە تەنهایی
سەودایەکە خۆڕایی، لەم کولبەیی تارەت چی؟

شەرحەکە لەسەر جوملەی بەیتەکان بۆ خاڵێک چووە، لە هەر بەیتە حاڵەتێکی دەسنیشان کردووە لە ئەحوالی نالی بەرانبەر عیشقێکی ناکام لەگەڵ کچێکی «عەیار»دا... بە لای منەوە ئاسانتر ئەوەیە بە هەڵبەستێکی عادەتی دابنرێت کە دەشێ «وحدە»ی نەبێ و ڕەنگیشە هەندێ بەیتی خزم بن لەگەڵ یەکتر. «نەومیدی»ـیەکی لە کۆتایی غەزەلەکە دەدیترێت چ پێوەندیی نییە لەگەڵ سەرەتاکەی «بازی نەظەرباز» و لەگەڵ بەیتی شەشەم بە «نوقڵی دەم و ماچ»ـیەوە...

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 648:

وای فەرمووە کە ماچت نەدەمێ ڕوورەشی تۆ بم
ئەم ساڵە بەچێ دێ ئەثەری وەعدەیی پاری

وشەی «تۆ» لە نیوەبەیتی یەکەمدا دەبێ «توو» بنووسرێت کە هەم بە واتای تۆ و هەم بە واتای «تووک، موو» دێت. دیارە لە ماوەی ساڵێکدا تووکی لێ هاتووە و ڕووڕەشیەکە گەیوەتە جێ. ئاشکرایە مەبەس لە بەجێ هاتنی ئەثەری وەعدەی یار دەرکەوتنی تووکەکەیە هەرچەند لە مەیدانی مەعنا ئاراییدا دەشێ بگوترێ دوای ساڵێک وەعدی ماچەکە بەجێ هاتووە، بەڵام ئەو ساڵەی وا بێ بەڵگە ئەگەر تووکەکە بەڵگە نەبێ قسەیەکی خاو و خلیسک دەردەچێ. ئەگەر بیگوتبایە: «ئەم مانگە بەجێ دێ» چ تامی تێدا نەدەبوو چونکە لە مانگێکدا تووک ئەوەندە دەرناکەوێت ڕوو ڕەش بکات. کەم شاعیریش هەیە ناوناوە دەوری کوڕی لووس هەڵنەهاتبێ لە شیعریدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 649:

مەغشووشی زەڕە، عاجزی زیو، دەرهەمی دیرهەم
بۆچ تێکچووە صۆفی، کەرەبۆز بۆ غەمی باری؟!

شەرحەکە لە کۆتایی لێک دانەوەی بەیتەکە دەڵێ: «... بەڵام بۆ خەمی ئەم بارە بێ سوودەی دەخوا؟ بۆ ڕێگەی دڵدارانی ڕاستی ناگرێتە بەر...» ئەم بۆچوونە لە دەقی بەیتەکەدا ئەسەرێکی نییە، باریش صۆفی هەڵی نەگرتووە، غەمی کەرەبۆزە.

وشەی «زەڕە» جگە لەزێڕ، بۆ زەڕەی کەریش مناسبە. وەک بۆی دەچم صۆفی لەبەر دەست نەکەوتنی زێڕ و زیو و دیرهەم تێکچووە نەک بە عەکسەوە.

له بەیتی دووهەمی لاپەڕە 649، لە جیاتی «ماڵانگەڕ و بێگانە» کە دەست نادا لەگەڵ مەفهوومی تێکڕای بەیتەکە، دەبێ «ماڵانگەڕی بێگانە» بێ، مەگەر وشەی «بێگانە» هەڵوەشێت و ببێتە «بێ گانە»: ئەوسا ماڵانگەڕی شار و دێ بێ و «بێ گان»ـەی دۆست بێ کە ئەمەش بە سێبەری، یاخود شێوە سێبەری کۆمەڵەی وشەکان حیساب دەکرێ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 651:

زوڵفی دووتایی ترازوو مەثەلی دڵکێشت،
ڕۆح دەکێشن بە دوو سەر، ئەم بە سەرێ، ئەو بە سەرێ!

لێرەدا بە چاک دەزانم، چی لە شەرحی ئەم بەیتەدا هاتووە لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* بۆ ئێرەی ڕاگوێزم چونکە مافی تەواوی خۆی پێ داوە، ئەمە دەقی شەرحەکەیە:

«زولفەکان دووتان، واتە هەر یەکەیان بەقەدەر تایێکن لە زۆریدا».

وشەی «تا» بە واتای «تای موو» دێت کە زوڵف خۆی مووە، زوڵفەکان دووتان، وەک یەکترن. کە دووتان، وەک تەرازوون. چونکە زوڵف و تەرازوو هەردوویان دووتان و هەر تایەیان بەقەدەری ئەوەی ترە و هاوکێشی یەکترن. هەردوو زوڵفەکەش تەرازووی یەکترن. زوڵفەکان کە تەرازوو مەسەلن، وشەی «کێش» خزمی تەرازووە و جێی خۆیەتی دڵ بکێشن چونکە تەرازوو ئالەتی کێشانە.

بابزانین بەولای کێشانەوە ئەم تەرازووە زوڵفانە چ دەکێشن؟ ڕوح دەکێشن! تەرازووی عادەتی لەوە تێناپەڕێنێ زێڕ و ئەڵماس و گەوهەری پێ بکێشرێت، کەچی تەرازووی زوڵفی یار ڕوح دەکێشن. ڕوحکێشان هەر لە ڕووی وشەوە خزمە لەگەڵ تەرازوو، ڕاستە حیسابەکەی لە شوێنێکی ترە:

تەرازوو کە بابەتی کڕین و فرۆشتنی پێ هەڵکێشرێ تەنها یەک دەستەی تەرازووەکە ماڵە نرخدارەکەی تێ دەکرێ، دەستەکەی تری پارسەنگێکی تێ داوێژرێ، هەرکاتێک ماڵە نرخدارەکە گەیشتە سەنگی ئەو پارسەنگە و لەگەڵی جووت بوو مامڵەتەکە کۆتایی دێ.

بەڵام تەرازووی دووتای زوڵفی ئەو نازدارە بە هەردوو سەران ڕوح دەکێشن، واتە هەتا لە سەرێکیان وەزنی ڕوح زیاد کەی دەبێ وەزنی سەرەکەی تریش زیاد کرێ، ئیتر ئەم کارەی ڕوحکێشان لە دوو سەرەوە کۆتایی نایێ... تەرازووی زوڵفی دووتای یار هەتاهەتایێ بە دوو سەران ڕوح دەکێشن... دەستی خۆش بێ...

جگە لەم کێشانە دوو لانە تەرازووکارانە، ڕستەی «ڕوح دەکێشن بە دوو سەر» واتایەکی تریشی هەیە بۆ کوشتنی پاتەوپات کە لە ڕوحکێشان دەفامرێتەوە بێ «توریە» بەڵام زوڵفەکان لەم ڕوحکێشانەدا دوو هێندەی فریشتەی مەرگ «عەزرائیل» چالاک و خێران چونکە کاری عەزرائیل لە سەرێکەوەیە، کەچی زوڵفەکان لە دوو سەرەوە ڕوح دەکێشن، هەتا یەکێک بە مردنی خۆی دەمرێ دوو عاشق بەدەست زوڵفەکانەوە گیان دەسپێرن».

بەیتی لاپەڕە 654:

ڕاستی جەوهەرییە تیغی زوبانی «نالی»
نەرم و توند، ئاوی گەلووگیرە، قصەی پێ دەبڕێ

دەشێ قافیەی بەیتەکە «پێ دەپەڕێ»ـش بخوێندرێتەوە بە پێی ڕێنووسی کۆن، لەلایەن واتاوەش «پەڕاندن» بەهێزترە لە «بڕین» چونکە ئەوەی «دەپەڕێ» جودا دەبێتەوە لە بنکەی پێیەوە نووسابوو، چاکبوونەوەی نییە.

«ئاوی گەلووگیر» لە بەیتەکەیدا جگە لە واتای ئاوی حەقیقی، ئاوی جەوهەری تیغیش بەدەستەوە دەدات کە زێدە مەدحە بۆی.

«نەرم و توند» هەر وەک شەرحەکە دەڵێ، لەوانەیە مەبەست لێی نەرمیی تیغی زوبان بێ کە گۆشتە و، ڕەقی قسەکان بێ کە توێکڵدار و کاریگەرن. لەوانەیشە مەبەستی زێدە بڕندەیی تیغە جەوهەرداره ئاودارەکە بێ. بە نەرمی و بە توندی قسە دەبڕێتەوە. خۆ کە ئاوەکەی «گەلووگیر» بوو. واتە تیغەکە گەیشتە گەلوو نەک قصە بگرە کەللەشی پێ دەپەڕێ.

خوێنەر بمبەخشێ لە هەڵدانەوەی لاپەڕە 651 ی دیوانەکە یەکسەر گەیشتمە لاپەڕە 654 تومەز لاپەڕەی دوواوەی کە 652 و 653 ی تێدا ڕووبەڕوون، بە لاپەڕەی 651 ەوە نووسابوو. تێبینییەکی کورتیلەم هەیە لەگەڵ بەیتی سەرووی لاپەڕە 653:

وەکوو پەروانە بەشەو هێندە بەموشتاقی دێم
بە چرای کوڵمتەوە، ڕەنگە عەسس لێم بگەڕێ

تێکستی «پەروانەیی شەو» لەبارترە چونکە حەرفی «بە» لە سەرەوودا سێ جاران دووپات بۆتەوە، لەمیاندا بۆتە دووجار، عەینی واتای تێکستی سەرووش دەبەخشێ. شەرحەکە لە شیکردنەوەی بەیتەکە دەڵێ: لەوانەیە پاسەوانی شەویش لە سۆزی دڵم حاڵی بێ و لێم بگەڕێ بێم بۆ لات... دەبوو شەرحەکە سەبەبی ڕازیبوونی پاسەوان لەوەدا ببینێ کە «بە چرای کولم»ـەوە شوبهە هەڵدەسێ و دز چرا لەگەڵ خۆی ناگێڕێ. لە هەمان کاتدا وا ڕادەگەیەنێ، پاسەوان لەبەر شەوقی چرای کوڵمت بە دوامدا بگەڕێ بۆ گرتنم... شەرحەکە لە شیکردنەوەی بەیتی دوواتردا هەشت دێڕی زێدە کاریگەری فرمێسکاوی و عوزرخوازی بۆ نالی و ئەو شاعیرانەی کورد کە لەبەر ناسازیی ڕێنووسی کۆن واتای هەڵەیان لە شیعرەکانیان دراوەتەوە، نووسیوە. من هەردوو دەستی منەتباری و ڕێز بۆ خاوەنانی شەرحەکە هەڵدەبڕم.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 655:

یەک ڕەنگم و بێ ڕەنگم و ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ
بەم ڕەنگە دەبێ ڕەنگ ڕژیی عیشقی حەقیقی

شەرحەکە بە شێوەیەکی مەیلەو درێژدار شەرحی «ڕەنگ»ـەکانی داوە. بەلای منەوە و بە کورتی ئەمە مەبەستی نالییە و «فی الجملة» لە جغزی شەرحی دیوانەکە نزیکە: یەک ڕەنگم کە ناگۆڕێم و بێ درۆم. بێ ڕەنگم، دەشێ

بێ وێنەیی بێت و دەشێ سادەیی بێت و دەشێ ئەسەری پارێز و نەفسکوژی بێت کە وەک نەخۆش دەنوێنێ، لە کوردیشدا «بێ ڕەنگ» بە کەسێکی بیمار دەگوترێ. ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ، ئەو مەعنایە دەگەیەنێ کە جێگەی دەرکەوتنی هەموو جۆرە ئیبداعێکی خالیقی جیهان بێت وەک، لە میسالدا، پەلکەڕەنگینە (قوس القزح) هەموو ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژی تێدایە، نیوەبەیتی دووهەم، بەلای منەوە، هەڵدەگرێ کە جیاتی «ڕەنگ رژیی» کە من نەمبیستووە لە فیعلی ڕشتن وشەی «ڕژ» پەیدا بووبێ مەگەر کورتکراوەی «ڕەنگرێژی» بێت «دەڵێم ڕەنگی ڕەزی عیشقی حەقیقی» بێ کە دەزانین «ڕەز» سەرچاوەی شەرابە و لە هەموو جۆرە درەختێکی مێو و ئەو دارانەی تێدایە کە بشێ بەریان ببێتە شەراب.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە 656:

مرواریی ئەشکم وەکوو یاقووتی، ڕەوانە
ساقی! بدە لەو لەعلە شەرابێکی عەقیقی

دەبوو شەرحەکە ئیشارەت بدات بۆ ئەوەی «عقیق، عەقیق» جگە لە بەردی بەقیمەت بە شوێنێکی پیرۆزی حیجاز دەگوترێ ئیتر لە مەککە یان لە مەدینە بێ. شاعیری عەرەب دەڵێ:

ان من عق والديه لملعو
ن و من عق منزلا بالعقيق

بەو پێیە شەرابەکە دەبێتە بەشێکی ئایین.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 656:

دائیم لە حەضەردا سەفەری بە، لە وەطەندا
غوربەت کەش و عاجز بە، ئەگەر ئەهلی طەریقی

وشەی «حضر، حەضەر» شارنشینییە بەرانبەر «بداوة، بەداوەت» کە بادیەنشینییە. واتە چەندێکی شارنشین بیت خۆت بە سەفەری بدە قەڵەم، چەندێکیش لە نیشتیمانت بێت وەک غوربەتکێش [ئەوەی لە غەریبی دەژیت] و ئازوردەدڵ بە، مادەم خۆت بە ئەهلی «طريق - طەریق» دادەنێیت. طەریقیش هەر وەک «تصوف» ڕادەگەیەنێ، واتای دەقاودەقی «ڕێگە» بە دەستەوە دەدات. ئنجا کەسێکی ڕێبوار بێت هەر دەبێ غوربەتکێش و سەفەری و ئازوردە بێ...

بەیتی سەرەپای لاپەڕە 657:

خەڵقی کە هەموو کۆ دەکن و بەستەزوبانن
با بێن و لە «نالی» ببیەن شیعری سەلیقی

نالی لە خەلقی دانا بە کوودەک و منداڵ لە خۆوە دەبنە «بەستەزمان» چونکە منداڵی ساوا قسە نازانێ، لە هەمان کاتدا دەشێ مرۆی عازەبیش بە کوودەک دابنرێ کە فامی شیعر و ئەدەبی نەبێ. نوکتەیەک هەیە لە «کۆدەکەن» کە بە ڕێنووسی کۆن «کودکن» بێ و بخوێندرێتەوە «کودەکن» واتە پارە و سامان کۆ دەکەنەوە ئەمما نەزان و بێ زمانن لە ئاست شیعر و ئەدەب و شوعوورەوە، بەلامەوە تێکستی «کەطوفەیلین و هەموو» لەبارترە تا «کە هەموو کۆدەکن و».

بەیتی لاپەڕە 657:

«بَرِقَ البَصَر» لەبەر بەرق و تەلەئلوئی لەئالی
«خَسِفَ القَمَر» لە ئیشراق قیامەتی جەمالی

لە شەرحەکەدا «خسف» نووسراوە بە سەهوو. ئەم دوو ڕستەیەی عەرەبی لە سوورەتی «القیامە» هاتووە: «یسئل أیان یوم القیامة- فاذا برق البصر- وخسف القمر- یقول الانسان یومئذ أین المفر» نالی جوانیی یاری کردووە بە ئافەتێکی وەک قیامەت کە تێیدا مانگ دەگیرێ. لە حەقیقەتیشدا «قیامة» بە واتای هەڵستانە. بریق و باقی لوولووەکانی زینەت یان هی ددانەکانیشی کرد بە هۆی «برق البصر» کە عەلامەتێکی دیکەی قیامەتە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 658:

نییە دیدەیی چ مەردوم، نییە مەردومی چ دیدە
لە فرووغی خەددی فاریغ، لە خەیاڵی خاڵی خاڵی

لە ئاست «فارغ نەبوون و خاڵی نەبوون»ی چاوی مەردم و مەردم [بیبیلە]ی چاو لە فرووغی ڕوومەت و خەیاڵی خاڵی یار، هەر ئەوەندە دەڵێم کە مەبەست لە «فارغ و خاڵی» پتر بە لای ئەوەدا دەچێتەوە کە چ کەس و چ چاوێک نییە بێ غەم و ئاسوودە بێ لەو فرووغ و خەیاڵە. نەک تەنها بەتاڵ نین لێیان وەک شەرحەکە بۆی چووە.

لە ئاست بەیتی دووهەمی لاپەڕە 658:

سەری هەردوو کوڵمی داخۆ گوڵی نەوبەهارە، یاخۆ
تەرەفی نەهارە، زولفی «زلف من اللیالی»؟!

دەڵێم ڕستەی «طەرەفی نەهارە» خۆی تەنها بەسە بۆ ئەوەی تێبگەین زولفەکانی وەکوو دوو شەون. لە ڕۆخی ڕۆژ چونکە «نەهار» لە دوو لاوە بە شەو دەورە دراوە طەرەفیشی سبەینە و ئێوارە دەگرێتەوە. دەبینی ئەم

وشەیەی «طەرەف» هێندەی بەیتێک ڕاگەیێنە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 659:

یەمی دیدە پڕ لە مەرجان، وەک یەشمی ئابدارە
شەبەیە شەبیهی زوڵفی سیاهی وەک زوخاڵی

ئەم دەقەی بەیتەکە پازدە بڕگەییە، سەرلەبەری بەیتەکان شازدە بڕگەیین ناشێ ئەم تاکە تێیاندا تار بێ.

لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»* بۆ دەرخستنی مۆسیقا و هەڵپەڕکێی ناو بەیتەکان چوار بەیتم بە پێی ئەو ئاهەنگە بڕبڕ کرد، وەک:

برق البصر لەبەر بەر
ق و تەلەئلوئی لە ئالی

خسف القمر لە اشرا
قی قیامەتی جەمالی

نییە مەردومی چ دیدە
نییە دیدەیی چ مەردوم

لە فروغی خەددی فارغ
لە خەیاڵی خاڵی خاڵی

ڕوخی گوڵێکە صەد بەر
گ و هەزاری عاشق ئەمما

لەهەموو چەمەن دیارە
بە ئوصوولی ناڵە نالی

کە بەیتێک بوو بە پازدە بڕگە، جگە لە تاربوونی، ئاهەنگەکەش دەدۆڕێنێ. بە ناچاری و بە حوکمی زەروورەت دەبێ دەقێکی شازدە بڕگەیی بەو بەیتە بدرێت، وەک:

یەمی دیدە پڕ لە مەرجان و لە یەشمی ئابدارە
شەبەیە شەبیهی زوڵفەینی سیاهی وەک زوخاڵی

بێ تەقیە دەڵێم، هەرکەسێک تەقیە لەم دەقە بکات، وە یا دەقێکی شازدە بڕگەیی وەک ئەم، پێوەندی بە مەشرەب و میزاجی نالییەوە نامێنێ.

نیوەبەیتی کۆتایی غەزەلەکە لە لاپەڕە 661:

ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد وەک هوزاری عاشق، ئەمما

دوو خلیسکی تێدایە یەکیان عەیبە باس کراوەکە پازدە برگەیی، ئەوی دیکەیان وشەی «هوزاو» کە ئەویش دەمێکە دەڵێم هەڵەیە و «هەزار» ڕاستە. نیوەبەیتەکە ئەمەیە: «ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد وەک هەزاری عاشق ئەمما» گوڵی «صەد بەرگ» لە سلێمانی «شەستپەڕ»ی پێ دەڵێن کە بریتییە لەو تەرزە گوڵەی چەندین چینی یەک لەسەر یەکی پەلک دەبن بە شکۆفەی نەک یەک ڕیزە پەلک.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 661:

نەظەرم پڕە لە نووری شەو و ڕۆژی طەلعەتی تۆ
کە بە ڕوو شووعاعی شەمسی، بە برۆ خەمی هیلالی

مەنتیقی بەیتەکە داخوازی دەکا لە جیاتی «نووری شەو و ڕۆژ» بنووسرێ «زیبی شەو...» چونکە هیلالێکی بەخەمی برۆ تەشبیهـ بکرێ مومکین نییە نووری هەبێ. هەرچی زیبە زینەت ڕادەگەیەنێ و دەست دەدا بۆ مەدحی برۆی وەکوو هیلال لە کەوانەییدا. چوار تێکستیش «زیب»یان نووسیوە لە شەرحەکەدا.

بەیتی لاپەڕە 662:

بنوارە نەوبەهار و فوتووحاتی گوڵشەنی
گوڵ زاری کردەوە، لە دەمی، غونچە پێکەنی

دەبوو شەرحەکە ئیشارەت بۆ ئەوە بکا کە «فتووحاتی گوڵشەن» لە وشەی «فتوحات»- کە جەمعی فتوح، ئەمیش جەمعی «فتح»ـە – بە واتای «کردنەوە»ش دێت نەک هەر بەرەکەت، ئیتر کرانەوەی زاری گوڵ و پێکەنینی غونچە لەو فتووحاتەن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 663:

لەم پارچەلۆکە هەورە بەقەد ڕووی هەموو زەمین
بەم ڕایەڵە قەدیفەیی سەوزی عەجەب تەنی

خوێنەر بمبەخشێ لەوەدا کە خۆم پێ نەگیرا شەرحی ئەم بەیتە لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»*ـەوە بۆ ئێرە ڕاگوێزم هەرچەند درێژەشی هەبێ:

لە نموونەی دووهەمدا [مەبەست ئەم بەیتەیە] نالی شارەزایی بە سروشت و بە کۆمەڵایەتی ویکڕا کۆ دەکاتەوە و دەستڕەنگینانە تابلۆیەکی هونەری ئەفسووناوی ئەوتۆ لە کۆکردنەوەی هەردووان پێک دێنێ و بە چەشنێک لە تابلۆکەدا تێکیان هەڵدەکێشێ و دەیان هۆنێتەوە مرۆڤ نازانێ کامیان کامن.

«پارچەلۆکە»ی هەورەکە دەشێ بە واتای پارچە پەمۆ بێ یاخود بە واتای پارچەی بچووک بێ... ئا ئەم پارچە لۆکەیەی هەور لە بەرزایی ئاسمانەوە بە ڕایەڵەی داوی باران دەبێتە قەدیفەی سەوز و ڕووی زەمین دەتەنێ بە سەوزایی بەهار. چەند سنعەتکارێکی شارەزایە کە دەتوانێ ئەم کارگەی تەنینی قەدیفە لە هەور و باران پێک بێنێ و لە لۆکەی هەور (یاخود لە هەوری کەم) قوماشی سەوزی بەرین بچنێ بەقەد ڕووی هەموو زەمین. سنعەتکاری و وەستایی بەهار لەم چنین و تەنینەدا دوو جاران موعجیزە پێک دێنن: یەکەمیان لەوەدا کە هەوری کەم دەکاتە قەدیفەی زۆر، دووهەمیان کە ڕەنگی هەورەکە لە سپییەوە دەگۆڕێ بە سەوز چ دەرمانێک و ئەجزایێکی کیمیاویشی بەکار نەهێناوە. گەلێک جار لە وەسفی ئەم بەیتەدا گوتوومە، کاری تەنینی قەدیفە لە کارگەی ڕاستەقینەدا هەر بەقەد بەیتەکەی نالی ڕێک و پێکە و هەر هێندەی ویش زەحمەتیی تێدایە چونکە بەڕاستی هونەرەکەی نالی لەم بەیتەدا هەموو سنورێکی بەرچاوی هونەر و شیرنکاری و شۆخی و دەسڕەنگینی تێپەڕاندووە. خواجە «کلیم همدانی» لە وەسفێکی بەهاردا ئەم بەیتەی گوتووەکە ئەویش شاکارێکە بۆ خۆی:

از بهر سبقت بیرون شدن شکوف و برگ
در تنگنائی شاخ درخت می کنند جدال

واتە «بۆ پێشبڕکێی زووکردن، لە هاتنە دەرەوە، گوڵ و گەڵا لە تەنگژەی لکەداردا زۆرەملێیانە». بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو جوانی و هونەرەشدا بەیتەکەی خواجە کلیم لەتەک هینەکەی نالی ئەوەندە مەحدوود دێتە بەر چاو دەشێ ببێتە نەقشێکی ئەو قەدیفەیەی ناو بەیتەکانی نالی.

من بەو هێندەی ڕامگوێست لە *«چەپکێک لە گوڵزاری نالی»*ـەوە واز دەهێنم.

لە شەرحی بەیتی دووهەمی لاپەڕە 663 کە «بورجی درەختی سەوز»ی شوبهاندووە بە ئاسمان لەبەر بەرزیی درەخت و شکڵی وەک گومەزی، وێڕای شکۆفەکانی وەک ئەستێرە، دەبوو ڕەنگی سەوزی درەختەکەش بهاوێتە پاڵ ئەو لایەنانەوە کە ئاسمانیش شینە و بە عادەت درەختیش سەوزییەکەی بە «شین» ئەدا دەکرێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 664:

بەزمی هوزارە، قەل فڕی ئەغیارە، دەوری گوڵ
صۆفی! بڕۆ، مەبە بە دڕک، تۆ لە ئێمە نیی

«دەوری گوڵ» لە ڕێنووسی کۆندا «دوری گل» نووسراوە، وشەی «دور» دوو جار خوێندنەوەی هەیە:

1- 1-دەور
2- دوور.

ئەگەر «دەوری گوڵ»بێ بۆ «هەزار - بولبول» دەچێتەوە کە بە دەوری گوڵەوەیە. ئەگەر «دووری گوڵ» بێ مەبەست لێی قەل فڕی ئەغیارە کە دوور کەوتنەوە ڕادەگەیەنێ.

نیوبەیتی دووهەم دەشێ بە پێی هەندێ تێکست و بە بۆچوونی خۆم و ڕێنووسی کۆن وەها بخوێندرێتەوە: صۆفی! برەو مەبە بە دەرەک! توولە ئێمەنی [توولە یەمەنی]. هەڵبەت ئەمەیان وێڕای دەق و شەرحەکەی بەیتەکە... [توولە! ئێمەنی! ش دێت].

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 664:

هەر دارە بەرگ و هەر گوڵە ڕەنگی خەڵاتیە
هەر جوودی نەوبەهارە کە عالەم دەکا غەنی

شەرحەکە وای داناوە کە گەڵای دار و ڕەنگی گوڵ خەڵاتی بەهارە بۆیان لەمەشدا حەقی بەیتەکەی داوە. واتایەکی دیکەش هەڵدەگرێ، کە دار گەڵاکەی و گوڵیش ڕەنگەکەی دەکا بە خەڵات بۆ عالەم لە ڕێی جوودی نەو بەهارەوە... لەمیاندا خەڵاتەکە باشتر دەگات بە عالەم تا ئەوەی خەڵاتی بەهار هەر بۆ درەخت و گوڵ بێ.

تێبینی ئەوە دەکرێ کە قافیەی بەیتی شەشەم «ڕاچنی» و هی بەیتی سێهەم «ڕۆشنی» تارن لە قافیەی شەش بەیتەکەی دیکەی غەزەلەکە کە هەمووی یەکنەوا: شەنی، کەنی، تەنی، مەنی، غەنی، مەنی و مەنی هاتوون. بێگومان «ڕۆشنی» لە قەڵەمی نالی «ڕەوشەنی» «ڕاچنی»ش «ڕاچەنی» هاتووە هەر ئەمیش ڕاوێژی زۆربەی هەرە زۆری کوردە جگە لەوەی کە شاعیرەکان، بەتایبەتی نالی، مەیلی ئاشکرای هەیە بۆ بەکارهێنانی وشە بە دەقی شوعەرای فارس مادام وشەکە کوردیش بەکاری بێنێ. سەیرە «باغەبان» بکە لە بەیتی شەشەمدا، نەیگوت «باغەوان». بەڵێ نووسیوەتی «روشنی، راچنی» بەڵام نەهاتووە نیشانە لەسەر «و» و «ر» دابنێ کە ئێمە بۆی دادەنیین وە یا نیشانەی فەتحە (ـە) بە پێی زاراوەی ناوچەیی وە یا کوردیی بەربڵاو بخەینە کۆتایی حەرفێکی فەتحەدار. لەم تەرزە شوێنەدا حوکمی ڕەفتاری گشتی، بەتایبەت هی ئەدیبەکان، دەکرێتە پێوانە.

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 664:

دیسان لە بگرە بەردەیی گوڵچن و باغەبان
بولبول کناری گرت و دڵی غونچە ڕاچنی

شەرحەکە ڕواڵەتی بەیتەکەی لێکداوەتەوە کە هەڵاتنی بولبول و ترسانی غونچەیە بەدەست باغەوانی گوڵچنەوە. واتە هەر نازدار و گەوهەرینەکەی ئەم بەیتە بە تەواوی و لە هەموو ڕوویێکەوە پێچەوانەی ئەم بۆچوونەیە: سەرنجێک بگرە لە «بگرەوبەردە»ی سەرەتای بەیتەکە و بیخەرە بەرانبەر «کەناری گرت و دڵ ڕاچەنی». لە

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 649 دیتمان وشەی «کەنار» لێک دراوەتەوە بە «لەباوەشگرتن» کەواتە بولبول لە ئاست فیعلی ئەمری «بگرە»دا گوڵی لەباوەش گرتووە. غونچەش لە ئاست «بەردە»دا دڵی ڕاچەنیوە کە دەگاتە پشکووتن. لەم دیدەوە نیوەبەیتی یەکەم دەبێتە عەلامەتێکی عادەتی بۆ هاتنی بەهار نەک تۆقاندن. وشەی «کەنار» لە فارسیدا «دربرگرفتن» دێت کە لەباوەشگرتنە.

بەیتی لاپەڕە 665:

خارایی سەوز و شینی لەبەر کردووە جەبەل
دامێنی وەردی سوورە کە دەستم بە دامەنی!

بەیتەکە لە شەرحدا وا هاتووە کە جەبەل بە ئافرەتی باڵابەرز لێک دراوەتەوە و لەمەوە «وەردی سوور» و «دەست بەدامەن بوون» چوونە پاڵ ئافرەت دەگەیەنێ. من لەگەڵ ئەو بۆچوونەم بەڵام نەک لە ڕێی بەرزایی شاخ، بەڵکوو لە ڕێی لەبەرکردنی خارای سەوز و شینەوە کە دەست دەدا بۆ بووکێکی بگوێزرێتەوە... ئیتر دامەنی وەردی سوور هەڵگەڕاو بێ باشتر دەسەپێ.

لە بەیتی کۆتایی غەزەلەکە، لاپەڕە 666 شەرحەکە باشی بۆچووە تەنها یەک نوکتەی پشتگوێ خستووە کە دەبوو ئیشارەت بدا بۆ ئەو تەناسوبە وشەییە جوانەی نێوان «نعلین، نەعلەین» و «ایمنی، ئەیمەنی»ـدا هەیە کە ئەمیش جۆرە پێڵاوێکە، بە زۆری کوردەکە لە پێی دەکرد. بێگومان نالی «ایمنی» نووسیوە نەک «ئەیمەنی».

بەیتی سەرەتای 667:

قەدری من چەندە لەلای دەوڵەتی دنیایی دەنی،
قەدری ئەو کەمتر و، هەردوو لە غەمی یەکدی غەنی

شەرحەکە وای داناوە کە نالی مەبەستی لە «دەوڵەتی دنیایی دەنی» خاوەن دەوڵەتەکەیە کە میرزا صەفای شیرازییە، وەک من دەیبینم ئەم تەئویلە لزوومی نییە چونکە ڕاناوی «ئەو» لە نیوەبەیتی دووهەمدا هەم بۆ دنیایی دەنی و هەم بۆ میرزا دەچێتەوە. بەڵکوو بە پێی لەکارهێنانی ڕاناوی نەلکاوی کەسی سێهەم مەگەر چۆنها دەنا بۆ غەیری بەشەر بەکار نایەت، بەتایبەتی لە حاڵەتی کاراییدا وەیا «إضافە...»کە بوو بە بەرکار لە بەرایی ڕستەوە دێت. لەم بەیتەدا «ئەو» بۆ دەوڵەتی دنیا دەست دەدات چونکە وەک مرۆ حیساب کراوە... خوێنەر لێم ببورێ کە خێرا بەسەر «ڕاناو...»دا تێپەڕیم، ڕەنگە ڕەخنەم لێ بگیرێ لە هەندێ حاڵەتی ئەوتۆ بەر حوکمی بیروڕاکەم نەکەوێت... ببەخشن.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 670:

تەنی ڕاضیی بە نەخشین پۆشی یی وەک شێر و شوتور
بێ نیازە لە برێشم تەنی یو پیلەتەنی

وشەی «پیلەتەنی» جگە لە «پاڵەوانی» - کە لە لێکدانی «پیل» بە واتای فیل و «تەن» بە واتای لەش، پێک

هاتووە – قۆزاغەی کرمی ئاوریشمیش ڕادەگەیەنێ کە لەم شوێنەدا مناسبی «بریشم، ئاوریشم»ـە وشەی «تەن»ـی سەرەتای بەیتەکە «تەنی ڕاضی» لەگەڵ «تەن»ـی پیلەتەنی جیناسی لەفظیان هەیە، بەڵام ئەمیان کەرتی تەنین بۆ پێکهێنانی «اسم فاعل»ـی لێکدراو هاتووە وەک لە خواردن، نانخۆر پەیدا دەبێ.

لە بەیتی لاپەڕە 671، سەرەتاکەی وشەی «لبس» دەشێ بە «لەبس»ـیش بخوێندرێتەوە، بە واتای گومانیاوییبوونی بیروباوەڕ، کە دەزانین میرزا صەفا بە لای نالیەوە لە شیعەگەریدا بەرەو ئەو لایەنە ڕۆییوە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 671: وشەی «گوتی» فیعلێکە پێش فاعیلی کەوتۆتەوە، مەبەس لێی: تاجی عەرەب گوتی [کە پێغەمبەرە]، ئالی عەبا فەرموویان [ئەوان کەسانی پێغەمبەر لە یەک عەبای پێچانەوە]. بەیتی پاشتریش «ئێمە مەردین و...» درێژەی قسەی پێغەمبەر و ئەهلی عەبایە.

لە سەرەتای بەیتی لاپەڕە 672 وشەی «قەز» کە نالی «قز»ی نووسیوە هەم «قەز» و هەم ناوی ئالەتی ژنیش دەگەیەنێ بەوەدا دوو شت حەرامن نەک هەر قەزی بە واتای ئاوریشم.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 672 وشەی «مزخرف» لە زاراوەی فارسیدا بە قسەی پڕوپوچ دەگوترێ «قەڵبە زەن»ـیش تەقلە لێدانە کە دەکاتەوە ساختەچییەتی.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 674:

چونکە «نالی» لەسەر ئەم ئەرضە غەریبی وەطەنی
هەستە باری مەدەنی بە، مەدەنی بە، مە دەنی

لەم بەیتەدا وشەی «هەستە»: بە عادەت دەگوترێ «هەستە و پیتاک» مەبەست لێی ئازووقە و بژێوە کە مناسبی «بار»ە. «مەدەنی»ـش بە واتەی «حضری، شارنشین» دێت. «مەدەنی» دووهەم واتە «مەدینەیی». «هەستە باری» لەوانەیە «هەستە بارێ» بێ بەدوا «لەسەر ئەرز غەریببوونی وەطەن» کە دەلالەتی بێئۆقرەیی هەیە جێی خۆیەتی بڵێ: «نالی! هەستە بارێ مەدەنی، شارنشین بە» ئنجا «نیشتەجێی مەدینە بە».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 674

موساویی وەک یەک و لوولن لە هەردوو لاوە زولفەینی
نموونەی عەکسی حەرفی «میم» و «نوون» و «واو»ە زولفەینی

شەرحەکە بۆ وێنەیەکی زێدە گرینگی ناو بەیتەکە نەچووە، نالی دەڵێ: دوو زولفی لە دوو لاوە چون یەکن و لوولن... لە هەمان کاتدا دوو زولفی موساوین لەگەڵ «وک یک و» و «لول» چ بە عادەتی بخوێندرێتەوە چ بە عەکسەوە، کە دەزانین نالی نەینووسیوە «وەک یەک و لوولن» بەڵکوو بەو شێوەیەی نووسیوە کە من خستمە کەوانەوە، ئیتر هەردوویان لە هەردوو سەرەوە یەک خوێندنەوەیان هەیە... هەروەها زوڵفەکان نموونەی حەرفی میم و نوون و واون کە ئەم حەرفانەش لە هەر سەرێکەوە بخوێندرێنەوە فەرق ناکەن وەک کە زوڵفەکان لە دوو لاوە بەرتەقای یەکترن.. دەمێنێتەوە بڵێین وشەی «نموونە»ش کە «نمون» بنووسرێ ئەویش لە حەرفی نوون و میم و واو پیک هاتووە. دەبوو شەرحەکە دەقی «نون و میم و واو» هەڵبژێرێ لە جیاتی دەقی سەرەوە،

«نمون»ـە خۆی ئەو تەرتیبەی هەیە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 675:

بەداوە، گرژ و خاوە، یەعنی ئاڵۆزاوە زولفەینی
دووتاوە، دوو سیان و شێوەکەی شێواوە زولفەینی

دەبوو شەرحەکە «دو»ی بەرایی وشەی «تاو» بە واوی کورت بنووسێ لەبەر خاتری کێشی شیعر. لە «دوو سیان»ـدا دەبێ واوەکە درێژ بێت، هەر لەبەر خاتری کێش.

گرفتێکی ڕێزمانیی زەق هەیە لە نیوەبەیتی دووهەمدا لە جارێکیان «دوتاوە» ڕستەکە بۆ تاکی کەسی سێهەمی و«دوو سیان»ـدا ڕستەکە بۆ کەسی سێیەمی کۆیە. لەمەوە بێگومان «دوتان و دووسیان» ڕاستە. دەمێنێتەوە «زولفەین»: لە نیوەبەیتی سەروودا مامەڵەتی تاکی لەگەڵدا کراوە، لە نیوەی دووهەمدا هەم بە کۆ و هەم بە تاک حیساب کراوە. نالی بە عادەتی پڕ مەهارەتی خۆی لە ڕێژەی «تثنیە»وە کە پترە لە یەک بە کۆی داناوە. چونکە کوردیش کە دەڵێ «زولف» مامەڵەی تاکی لەگەڵدا دەکات هەرچەند تاکیش نین وەهای داناوە «زولفەین»ـی عەرەبیش هەمان مامەڵەی تاکی لەگەڵدا بکرێت سەرەڕای، مامەڵەی کۆ.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 675:

پەرێشان و شکەستە و سەرنیگوون داماوە زولفەینی
تومەز بادی صەبای چین و خەطای لێداوە زولفەینی

نالی لە خۆڕایی بای «چین و خەطا» ناکاتە سەبەبی پەرێشانی و شکەستەیی و سەرنیگوون داماوی زولفەکان: نالی لە وشەی «چین» واتاکەی وەرگرتووە بۆ شکەستەیی کە چین پەیدا دەکات. سەرنگوونیش کە بەرەواژبوونە واتا «خەتا» دەبەخشێ، پەرێشانیش لە بایەکەوە پەیدایە، ئەمە لەوی بمێنێ: شتێکی سەیرتری کردووە لەوەدا کە دەڵێ: «لێ داوە زولفەینی»: ڕاستە واتای ئاشکرایە بەڵام ئەوەی ئاشکرا نییە شتێکی تا بڵێی سیحرکارە. نالی دەڵێ: بای صەبای چین و خەطا لە زولفەکان بۆتە داو بە واتای گیرۆدەیی و تێوەگلان. چەند سەیرە با لە زولف ببێتە داو، کە زولف هەمووی هەر داوە و لە عاشقان دەبێتە داو، کەچی قسەکەی نالیش ڕاستە چونکە بایەکە بۆتە سەبەبی ئاڵۆزبڵۆزی زولفەکان.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 676، کە دەستەواژەی «دو جادوو ماری...» خوێندنەوەیەک هەڵدەستێ بەم شکڵە: «دو جا دوو ماری» واتە لە دوو جێگە دوو ماری... جۆرێک پێداویستیش هەیە لە درکاندنی ژمارەی دوو کە دەبینن لە بەیتەکەدا «لە سەر شانی» هاتووە بە تاک، هەرچەند «دوو جادوو مار» بە ژمارە دووانەتی شانەکان ڕادەگەیەنێ بەڵام خۆ بێ ژمارەش دەزانین مرۆ دوو شانی هەیە. نەک ئەمە و بەس بەڵکوو بە بێ ناوهێنانی ژمارەش دەزانین زولف دوون و شان دوون، لێرەدا مەنتیقی پڕی و چڕی و خەستوخۆڵیی وشە و واتە ئەو خوێندنەوەیە ڕەپێش دەکات، ج زێدە ئەرکیشی لەکەس نەویستووە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 678:

شکەنجی تاری پڕ میشکی تەتار و تارە ئەمما ئەو
دوتا و، هەرتایە باریکی لە عەنبەر ناوە زولفەینی

شەرحەکە ڕاستەواتای بەیتەکەی بەدەستەوە داوە، منیش و تویش هەر بۆ ئەوە دەچین بەڵام دوو نوکتەی وردیلە هەن ئیشارەتی بۆ نەکراوە. «دوتا» جگە لە «دووباد»ی شەرحەکە کە بەرانبەر «هەر تایە باریکی...» ڕاگرین دەزانین «تا» یەک لای باریکە واتە نیوەیەتی، کەچی هەر تایە لەو دوو تایانە یەک باری سەر لەبەری عەنبەر تیدایە. نوکتەی دووهەم، وشەی «عەنبەر» لە عەرەبیدا – ئەنبار بە کوردی عەمبار دەگریتەوە- کە جیی داکردنی چشتی ئەوتۆییە کە ورد بیتەوە. دەبینی نالی دەڵێ: «... باریکی لە عەمبار ناوە» بە واتای داکردن و تێ ئاخنین دێت.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 679:

نەفەس بگرە لە هاتوچوویی خۆڕایی هەتا ماوی
کە ئەم بایە هەتا ئێستاکە هەر عومری بە با داوی

ڕستەی «نەفەس بگرە» کە ڕاستە واتای ڕاگرتنی نەفەسە [و سەر بە مردنەوە دەنێ] مەبەست لێی پشوودانی هاتووچۆی خۆڕاییە چ هاتووچۆی خودی شاعیر بێ ج هی نەفەسەکەی کە هەمووی بە فیڕۆ چووە. لە ڕواڵەتدا «نەفەس بگرە» -ی مردنی پێوەیە- ناگونجی لەگەڵ «هەتا ماوی». جاری دووهەمیش هاتووچۆی بای نەفەسی کردووە بە هۆی بەبادانی عومر کە ئەویش جۆرە مردنێکە. کەچی لەهەمان کاتدا ئەو جووتە مەرگەیە ژیانەکەی دەپارێزن لە بەفیڕۆ چوون.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 680، دیار نییە لە کوێوە «ئەم ئاگرە»ی بۆ پەیدایە وە یا لە چییەوە بە فەندی وشەسازی هەڵدەبەسترێ. شەرحەکە دەڵێ: لەسەر ئەم دنیای بێ بەقام داناوی... ئەم تەئویلە هی ناچارییە، مەسەلەن لە نێوان جەرگ و دڵە کە دەڵێ: «عەجەب ماوم لە جەرگت، ئەی دڵەی غافڵ،... لەسەر ئەم ئاگرەم داناوی...» بڵێی ئاگری جەرگ مەبەست بێ؟

بەیتی سێیەمی ئەم لاپەڕەیە و هی سەرەتای لاپەڕە 681 سەرشێوێنن کە لە یەکێکیاندا چەرخی ئاسمان خەڕەکە لەوی دووهەمدا زەمانە چەرخە، خەڕەکە، ئاسمانیش چەرخە...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە 682 وشەی «کەئسی» دەبێ «کاسی» بیت کە هەر بە واتای «کەئسە» بەڵام لەگەڵ «کاسی» یەکەمدا هاوئاهەنگ و جیناسی تەواوە.

لە بەیتی دووهەمی لاپەڕە 683 شەرحەکە ئیحتیمال دادەنێ، نالی ئەم بەیتەی لە ڕێی حەج و بە ڕێگەی بەحردا گوتبێت، بەلای منەوە ئیحتیمالی ڕێی حەج زێدە بێهێزە. سەفەری بەحری نالیش بە موناجاتەکانی ڕێی حیجازیدا دیارە سەحرای بڕیوە نەک بەحر.

لە بەیتی لاپەڕە 685 وشەی «نەواڵە» دەبێ «نواله - نوواله» بێ.

لە بەیتی لاپەڕە 687 وشەی «عیجز» دەبێ «عەجز» بێ.

بەیتی لاپەڕە 690:

مەکە دەعوایی پاکی یی نەسەب بۆ جیفەیی دونیا
کە سەیید بی، چ «بەرزەنجیی»، چ «پیریایی»، چ «باراوی»

لە نوسخەی گیو یەکێک ئەم بەیتەی بە قەڵەم نووسیوە کە لە نوسخەکەدا نییە:

مەکە دەعوای نەسەب پاکی کە بۆ جیفە و دەنی دونیا
چ سەیید بی لە بەرزەنجی چ پیریادی چ پاراوی

ئەم تێکستەش بێقورترە بە تایبەتی لە وشەی «پاکی یی» کە زۆر ناقۆڵایە. ڕەنگە «جیفەی دەنی» بێ نەک «جیفە و دەنی».

لە بەیتی لاپەڕە 691: «واهێنای» جێی خۆی نەگرتۆتەوە، «دای هێنا» ڕاستە.

لە بەیتی لاپەڕە 692: «ئەرجوو دەکەن» ئەویش «ئەرجوو دەکا» پەسەندترە لەو.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 694:

مەهـ بە شەو هەڵدێ، پەنا دەگرێت و دەنوێتن بە ڕۆژ
دا بگاتە سیرڕی پەچچەی پەرچەم و وەصفی برۆی

وادەزانم لە هەموو حاڵێکدا لە جیاتی «دەنوێتن» «دەنوێنێ» پەسەندترە. نیوەی دووهەمی بەیتەکەش بەلامەوە وەهایە: «دا بگاتە سیرڕی پێچە و پەرچەمی کەتف و برۆی»

مانگ لە شەوی شازدەی مانگەوە «پەنا دەگرێ». نالی بە «خۆدانووساندن»ی داناوە. سبەینەی ئەو شەوانەی مانگ تێیدا پەنا دەگرێ، کە چەند شەوێک نەک سەر لە بەری نیوەی دووهەمی مانگ، بەینێک لە دوای ڕۆژهەڵات، لەلای مەغریبەوە خۆ دەنوێنێ. «پێچە» کە لە سەر ڕوو لادەدرێ دەکەوێتە سەر شان. پەرچەمیش بەسەر برۆوەیە. پێچە کە لادەدرێ هێندێکی ڕووی ئافرەتەکە دەشارێتەوە کە بە تەواوی وەک پەناگرتنی مانگە.

بەیتی لاپەڕە 695:

گەر بڵێم: شەمسی، دەڵێ: ئەو خۆش ڕووە بێ پەردەیە
وەر بڵێم: سەروی، دەڵێ: ئەو ئەحمەقە کوا گفتو گۆی!

وادەزانم لە جیاتی «خۆش ڕووە» باشترە بڵێین «خۆش ڕەوی بێ پەردەیە» لە نووسخەی گیو نووسراوە «خوشروویی» کە بە نووسینی کۆن «خوشروی» دەنووسرا بەڵام «خۆش روی» لێک دەپسانەوە و دەخوێندرایەوە «خۆش ڕەوی» و غەیری ئەمیش، بێ پەردەیی دەکاتەوە بێ شەرمیی، خێرا ڕۆیشتنیش جۆریکە لە تەبیاتسووکی. وەهاش دێتە دڵمەوە لە جیاتی «ئەو ئەحمەقە» نالی «ئەی ئەحمەقە» نووسیبێ کە لە زاری یارەوە، نالی خۆی پێ دەشکێنێتەوە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 696:

دیدە وو دڵ هەردوو وا جۆبار و جۆیای قەددی تۆن
سەروی دڵجۆی عەرعەر و، دڵجۆی نەمامی دیدە جۆی

شەرحەکە مەعنای لێدەداتەوە بێ ئەوەی بزانین لە لەفزەکان چۆناوچۆنی کەوتۆتەوە...

نیوەی یەکەمی بەیتەکە وەک بۆی دەچم و نیزیکیشە لە مەعنای ناو شەرحەکە بەم جۆرەیە: چاوم جۆباری قەدتە. دلم جۆیای قەدتە، واتە داخوازیکاری قەدتە [لەمەشدا لەف و نەشری مورەتتەب هەیە هەرچەند قەدەکە یەک جار هاتووە، ئەمما واتا داخوازی دوو لەفز دەکات]. نیوەبەیتی دووهەم: تۆ، یان قەدت، سەروێکە عەرعەر دڵخوازیەتی، تۆ یان قەدت، دڵخوازی نەمامێکیت کە چاو دڵخوازیەتی یاخود دەشێ بڵێین: تۆ دڵخوازی نەمامێکیت کە چاوی بۆی... بۆی بوەتە جۆگە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 696:

چونکە باوکی ڕۆمی یو دایکی حەبەش بوو، ما بە بەین
ڕۆژ و شەو، کافور و میسکی، ڕووگەنم، خاڵ دەنکە جۆی

شەرحەکە دەڵێ یەک تێکست «باوکی ڕۆمی» نووسیوە، ئەوانی دیکە هەموویان «باوکی میصری»یان نووسیوە. دەشڵێ ئەمەیش دەست دەدات. ئیتر بۆ لە میصرەوە کە جیرانی حەبەشە، بڕۆین بۆ ڕۆم. بەلای منەوە دەبوو بگوترێ «چونکە دایکی میصری...» کە ئیشارەتی تێدایە بۆ جوانیی ئافرەتی میصر بە پێی حیکایەتی عیشقی زولەیخا بۆ یووسف کە لە قورئاندا هاتووە. کەچی یەک تێکست بۆ ئەمە نەچووە. سەرم سوڕ دەمێنێ لەوەدا کە بۆچی نالی خۆی بۆ ئەم لایەنە ئاوڕێکی نەداوەتەوە. بە هەمەحاڵ لە نێوان کافوور و میسک و ڕۆژ و شەو و ڕووگەنم و خاڵ دەنکەجۆ، لەف و نەشری مورەتتەب هەیە. لەباری دەنکە جۆ کە بە زاهیر بە ڕەنگی ڕەش ناکەوێ. لە ڕاستی دا جۆرەشکە هەیە کە لە گەرمێن دەچێندرێ، تەنانەت جۆسپی کە لە خوارووی عیراق چاندرا، وادەزانم، بە چەند ساڵێک ڕەش دادەگەڕێ.

تێبینییەکی سەر بە ڕێزمانەوە لەوەدا هەڵدەستێ کە نیوەبەیتی یەکەم ڕووی لە کەسی سێهەمە، لە نیوەبەیتی دووهەمدا ڕووی وتووێژ دەکەوێتە لای کەسی دووهەم. چ سەرەدەریم لێ نەکرد مەگەر ئەوەی کە لە عەرەبیدا پێی دەڵێن «تحول من الغیاب الی الخطاب» یان لە بارێکی دیکەدا دەڵێن «تحول من الخطاب الی الغیاب» وەک لە ئایەتی «... إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ ...» لە خیطابەوە بۆ غیاب ڕۆیی.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 697:

من گوتم: سەروی قەدت مەوزوونە، ئەو طەبعەم هەیە
ئەو گوتی: «نالی» بە میزابی کینایەتمان دەشۆی

شەرحەکەی دیوانی نالی لێرەدا دەنووسمەوە:
واتە: بەیارم وت: باڵای وەک سەروت بەرز و ڕێکە، بۆ کاریشی کردووەتە من و وا سروشتم ڕێک و پێکە و شیعری جوانم بۆ دێ (یاخود بە کینایە مەبەستی لەوەیە بڵێ بۆیە منیش ئارەزووم لێتە). یاریش لە وەڵامدا، وتی بە ئاوی پلووسکی وەک میزاوت دامان مەشۆ. (مەبەستی یار لەوەیە بڵێ کینایەکانت ئەوەندە بێ بایەخن شایانی شانی من نین و لەوە ئەچن بنیادەم بە ئاوی پلووسکی باراناو داشۆردێ، یاخود، بەم کینایە بێ تامانە مەمکە بە بنێشتەخۆشەی ژێر زمانی خەڵک و ناوم مەخەرە ناو ناوان).

ئەم شەرحە زۆر دوورە لە حەقیقەتی مەبەستی نالی و واتای بەیتەکە. وەک من بۆی دەچم ئەمەیە واتاکەی:
لە ڕستەی «سەروی قەدت مەوزوونە (جاران دەنووسرا: سروی قدت موزونە) وشەی «سرو» کە مەوزوون بێ هەم ڕادەگەیەنێ کە ڕێکوپێک و قەشەنگە و هەم ڕادەگەیەنێ کە وشە هەیە «موزون»ی «سرو»ە بەواتای هاوکێش و وەزنی «سرو»ە لە گۆکردندا.
دوو وشە هەن هاوکێشی «سرو»: یەکیان «گرو - گەروو» ئەوی دیکەیان «دەرو - درووە». هەرچی «گرو»وە دوورە لە قەد. «درو» لە ڕێی وشەی «میزاب»ـەوە ئەو کون و کەلێنە دەگرێتەوە کە «میز – اب»ی پێدا دێت. دیاریشە کوێی ئافرەت و قەدەکەی کون بێت و [دەرو بێت] جێی ئەو میزابە بێت.
فەننی کینایەکەشی لەو وشەی «موزون» دایە کە هاوکێش بۆ «سرو» پەیدا دەکات و هاوکێشەکەش بە قەدەکەوەیە و کونیشە...
لە نوسخەی دیکەدا دیتوومە لەجیاتی «ئەو طەبعەم هەیە»، نووسراوە: «وا طەبعم هەیە». وشەی «وا» بە واتای «کرایەوە - مفتوح» دێت. ئنجا ئەگەر «مەوزوونە وا» بگوترێ، ڕادەگەیەنێ کە (درو)ە کە کرایەوەیە نەک کونی کوێرە کە دووبەدەر نییە. لەلایەن واتاوە چ «ئەو طەبعەم» و چ «وا طەبعەم» بێت هەمان شت دەبەخشن چونکە بە ڕێنووسی کۆن هەر دەنووسرا «طبعم» لەبری «طەبعەم».

بەیتی سێهەمی لاپەڕە 697:

لەم وەعدە خۆشەدا گوڵ و گوڵ چیهرە تێکەڵن
یەک ڕەنگ و موتتەحید، بە دڵ، ئەمما بە تەن جوێ

شەرحەکە گەلێک دوورە لە واتای بەیتەکە کە بولبولی هێناوە بە عاشقی گوڵەکان و دڵدارانیش با عاشقی گوڵچیهرەکان و بەوەدا دڵی بولبول و عاشق «موتتەحیدن» لەشیان جوێیە.

بەیتەکە دەڵێ گوڵ و گوڵچیهرە تێکەڵن و بە دڵ یەکن و بە لەش جویَ... بولبول لە کوێوە دێت!! کلیلی واتای بەیتەکە لە «گوڵ و گوڵچیهرە» دەست دەکەویَ کە وشەی «گوڵ» لەگەڵ وشەی «گوڵچیهرە» تێکەڵە کە بەشێکیەتی بەوەدا موتتەحیدن و لە جوانیشدا یەک ڕەنگن. لەم بەیتەدا نەک بولبول بەڵکوو عاشقیش لە بەیندا نییە. تێکەڵیی وشەی «گوڵ» لەگەڵ وشەی «گوڵچیهرە». هانی دام بۆ ئەوەی «گوڵچیهرە» بەسەر یەکەوە بنووسم نەک «گوڵ چیهرە».

نالی «لەم وەعدە خۆشە» دوو مەبەستی هەیە یەکیان «وەعدە» بە واتای «کژی ساڵ» کە بەهارە ئەوی دیکەیان پەیمان و ژوانە لە نێوان گوڵ و گوڵچیهرەدا کەوا لە ژواندا تێکەڵ بوون.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 698:

عەرعەر عەدیلی قەددییە، یەعنی بەرابەرن
سونبول شەبیهی زولفییە، فەرقی نییە مویَ

شەرحەکە لەگەڵ خۆیدا سەهووی کردووە کە دەڵێ تەشبیهی قەد بە عەرعەر و هی زولف بە سونبول تەشبیهی مەقلووبە گۆیا دەبوو عەرعەرەکە قەد بێت و سونبولەکە زولف بیَ کەچی بەیتەکەش هەر وەهای کردووە خۆ نەیگوتووە: عەرعەر عەدیلی زولفیە و سونبول شەبیهی قەدییە. ئەم سەهوە هیچ ئەسەرێکی سەلبی نییە لە توانای شەرحدەرەکان، سەهوێکی سادەیە وەک لە هەموو کەس ڕوو دەدات.

لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا لەجیاتی «سەوز بووە» دەبوو «ڕوایەوە» بێت کە یەکجار مناسبی «نارویَ»ـی کۆتایی بەیتەکەیە. دوو تێکستی «عم و گم» «ڕوایەوە»یان نووسیوە.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 699:

دنیا کە گوڵ گوڵی بووە، قوربان، ئەتۆش وەرە
طالیب بە گوڵ بە، قەیدی چییە گوڵ گوڵی بویَ!

لەم بەرەو کۆتایی پێداچوونەکەدا ئەم بەیتە و بەیتی «دیدە و دڵ...»ی لاپەڕە 696 لە لایەن قەشەنگی و ئاوداری و مۆسیقاوە — بەلای مجێزی منەوە- لووتکە لووتکانن، تا دەگەینە کۆتایی غەزەلەکە. لەوێدا خەیاڵ بە تەواوی لە سیحر و شەیدایی و جوانیدا دەخنکیَ:

«نالی»! زوبانەکەی تەڕ و پاراوی سەوسەنت
حەیرانی چاوی نێرگسە، وەک لاڵە، نادویَ

چ لاڵە و چ لالە دەک ماڵی نازانم کوێت بشێویَ...! چەندێکی بەیتی ئەوتۆیی دەخوێنمەوە بە دەست خۆم نییە سۆزێکی دڵتەزێن سواری هەستم دەبیَ کە ڕادەمێنم لە حاڵی «مرۆ» چۆن بە بەریەوە هەیە ڕووپێوێکی هێندە بەرین کە کردار و ڕەفتار و گوفتار بگریتەوە لایەکی سەر بەو جۆرە ڕاوێژی فرشتەکارەوە بگەیەنیَ کە شایەنی کرداری جانفیدابیە، لایەکی دیکەشی لە دۆزەخی ئەهریمەن ڕۆچێت... لە تەجرەبەی خۆمدا چەندین کاری چەپەڵم دیتووە دژ بە خۆم کراوە لە لایەن کەسانێکەوە خۆ بە نیمچە پێغەمبەر دادەنێن، هەر ئەوەندەم لە دەست

هاتووە بەیتێکی نالی بڵێمەوە کە دەفەرموێ:

نالی چییە وا میثلی جوعەل غەرقی شیاکەی
خۆ تۆ بە میثالێ وەکوو پەروانە شەمت بوو

بڵێین چی! ئەمەیە چارەنووس...!

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 702:

ئاو لە چاوانم بەخوڕ دێ، ئاگری دڵ ناکوژێتەوە
وەک جەهەننەم ئەم تەنوورە ئاوی طۆفانی دەوێ

من «طووفان»م نووسی نەک «طۆفان» چونکە بێگومان نالی وەهای گوتووە.

شەرحەکە نوکتەیەکی گرنگی لەبیر چووە، یان بۆی نەچووە، کە دەبوو هێمایەک بکات بۆ ئەوەی کە وشەی «تەنوور - تەننور» و وشەی «طووفان» ئایەتێکی قورئان دەهێننەوە یاد لە بارەی تۆفانەکەی نووح کە دەڵێ: «فار التنور» گۆیا هەموو ئاوەکە لە تەندوورێکەوە هاتۆتە دەر.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 703:

دوور لە تۆ دڵ هێندە بێ ئارام و بێ حاڵ کەوتووە
ئەی مەسیحای عەصر! لەو لێوانە دەرمانی دەوێ

«دوور لە تۆ» جگە لە دووربوون لە یار دوعای چاکەیشە بۆ یار کە لە بێ ئارامی و بێ حاڵی بەدووربێ.
شەرحەکە «دەرمانی دەردەی عاشقی لەو لێوانە بە ماچ لێک داوەتەوە: وا مەعلومە بە پێی ئایەتی قورئان کە مەسیح، عیسا پێغەمبەر بە وشەی لێوان نەک ماچی لێوان، دەردی خاڵکی چارە کردووە و مردووی زیندوو کردۆتەوە «ابری الاکمە والأبرص»، «أحيي الموتى بأذن الله». مەسەلەی ماچ دەبێتە سێبەری ئەصلە مەعناکە. [بە درەنگەوە دیتم شەرحەکەش دوو واتای هێناوە بۆ «دوور لە تۆ» ببەخشن]».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 703:

ڕووم ئەوا زەرد بوو وەکوو پایز لە هیجران «نالیا»
عەشق ئیستاکەش لە من سەیلی بەهارانی دەوێ!

وشەی «عەشق»ی شەرحەکەم کردە «عیشق» کە ڕاستە. ئەم بەیتەم لە زویەکەوە، بابڵێم لەوەتەی بیر دەکەمەوە، بیستوومە دەگوترا «سەیری بەهاران»، هەرچەند ئاسان نییە ئەو هەموو تێکستانە بە هەڵە دابندرێن،

بەڵام لە لایەن واتاوە «سەیر، سەیران» مناسبترە لەگەڵ دەقی بەیتەکە چونکە زەردبوونی ڕوو، لە واتای پێچەوانەدا، داوای لێزمەی باران ناکات بەڵکوو داوای سەیر و شادی دەکات.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 704:

خاڵی نییە ڕەشماری دو زوڵفت لە بەڵایێ
حەڵقەی شەڕییان بەستووە هەرییێکە لە لایێ

واتای بەیتەکە ئاشکرایە، بەڵام لە نیوەبەیتی یەکەمدا ئیشکالێکی دروست کردووە لە نیوەی دووهەمدا ڕەواندووەتییەوە. دەڵێ: ڕەشماری دوو زوڵفت خاڵی نین لە یەک بەڵا «بەڵایی». دواتر هەر خۆی نوقسانییەکە چار دەکا کە دەڵێ: هەر زوڵفە لە لایەکەوە حەڵقەی شەڕی بەستووە، بەوەشدا بەڵاکە دەبێتە دوو بەڵا.

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

عاشق دڵی نایێ لە دلارامی جودا بێ
ئەڵبەت کە دڵارامی لەوێ بێ، دڵی نایێ

ئەگەر «دلارامی» دووهەم «دڵ ئارامی» بێ و «لەوێ» بە «لەوی – بە واتای لە ئەو» بخوێندرێتەوە واتای نیوەبەیتی دووهەم وەهای لێدێت: هەڵبەت کە ئارامیی دڵ لە ئەوەوە بێ عاشق دڵی نایێ لێی جودا بێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 705:

بنوارە خۆشی ڕەقصی لەگەڵ خەرقەیی ئەزرەق
مومکین نییە بەم پاکییە، لەم ئەرضە، سەمایێ

بەیتەکە بەم دەقەی، نیوەی سەرەتای زۆر ناقۆڵایە، بێگومان نالی «خۆشیی ڕەقصی» نەگوتووە و بە دڵیشیدا نەهاتووە، «چ خۆش ڕەقصی» نووسیوە بە پێی ڕێنووسی کۆن.

شەرحەکە وای داناوە زەوی، شین ڕەنگی کژی بەهارە... ڕاستییەکەی ڕەنگی شین هی خەرقەی سەماکەرە، کە یارە، لە تێک هەڵکێشانی واتا و لەفزی وشەکان نامومکین بۆتە مومکین کە دەبینین ڕەقص بە واتای سەما [لە هەمان کات سەما- سما، ئاسمانە] لەگەڵ خەرقەی شین ئاسمانی هێناوەتە سەر ئەرز، کەچی لە هەمان کاتدا سەما «ئاسمان»ی وەها پاک ناشێ و نابێ لەسەر ئەرز پەیدا بێ بەڵام پەیدایە چونکە سەما بریتییەلە ڕەقصی خاوەن خەرقەی شین... سەرت نەیەشێنم، نالی هەموو دەرگەت بۆ دەکاتەوە و هەمووشی دادەخا بە ڕووتدا، چاریشت ناچارە شەیدای ئەفسوونی بەیتەکەی بیت.

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 705:

مومکین نییە جەلبی دڵی خووبان بە من و تۆ
نەمبیستووە تەسخیری مەلائیک بە مەلایێ

لە نێوان «جەلبی دڵی خوبان» و «تەسخیری مەلائیک» لەف و نەشری مورەتتەب هەیە.

نالی ئاگادارە کە «من و تۆ»ی کۆتایی نیوەبەیتی سەروو کۆیە نەک تاک، «مەلایێ»ـی کۆتایی نیوەبەیتی دووهەمیش «مەلایێک» تاکە و لەمەدا ناجۆری هەیە. ناجۆریەکەی بەوەدا چار کردووە کە وشەی «ملا، مەلا» کورتکراوەی «ملأ - مەلەئ»ـە بە واتای کۆمەڵەی خەڵق، هەمزەشی پەڕیوە وەک کە «سماء» کورت دەکرێتەوە و دەبێتە «سما». لە سوورەتی یووسف ئایەت هەیە: «يا أيها الملأ أفتوني في رؤياي». دەشبێ «مەلائیک» کە کۆیە بەرانبەر «خووبان» کەوتووە کە ئەویش کۆیە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 706:

نەقڵی دڵ و جان بۆ قەدەمت نیمە بەهایە
غەیری ئەمە، قوربان، بەخودا نیمە بەهایێ

نالی بۆ زێدە نرخی قەدەم ڕەنجەکردنی یار نەقدینەی «دڵ و جان» کە دوو شتی هەرە عەزیزی ئادەمییە، دایناوە بە نیوەبەهای «قەدەم»ـی کە هەرە پایینی ئادەمییە، قەدەمیش تاکە. لەمەوە بەهای قەدەم دەبێتە دوو دڵ و دوو جان سەرەڕای فەرقی نێوان عەزیزی نرخەکە و قەدەمەکە لە حیسابی بەیع و بازاردا. نالی جگە لەم نرخە زۆرەی بە قەدەمی داوە، خۆیشی بێبەها کردووە لە ئاست گەیشتن بە پێی یار. بەڕاستی ئەمەیە سوودی تێک هەڵکێشی کە نالی. یەک بە هەزاری داوەتە یارەکەی. لە بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕەدا:

ئەی شەمع! بترسە لە هەناسەم کە بگاتە
ئەو دووکەڵی زوڵفە کە پەرێشانی بەبایێ

نالی صەنعەتێکی ئەدەبی سەیری بەکار هێناوە، کە ڕووی قسەی لە شتێکە دووکەڵی هەیە ڕەش وەکوو زوڵف. دەیترسێنێ بەوەدا کە ئاهەکەی، هەناسەکەی، دوکەڵی زوڵف بشێوێنێ و بەبەریەوە هەیە مۆمەکە بکوژێنێتەوە نەک هەر دووکەڵەکەی پەرێشان بکات. یار و مۆم لە وشە و واتاداراییدا پێک گەیشتوون، ئەمیان ئەوە... ترسی یار لە پەرێشانیی زوڵفە، ترسی مۆم لە کوژانەوەیە، هۆی ترسیشیان هەناسەیێکە.

بەیتی سەرەتای غەزەلی ژمارە 19 لە لاپەڕە 707 ناجۆرە لەگەڵ شەش بەیتەکەی دیکە، کە هەمووی قافیەیان «کەی»ـیە و ئەلفیشیان لە پێشەوەیە. لەو بەینەدا کەلێنێک هەیە دیار نییە پڕبێتەوە، طەبعی نالیش ئەو کەلێنە قبوول ناکات.

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە 708:

دەزانی خۆ دەچینە جێی غەریبان
بە مەرگی خۆت ئەگەر چاوان سیا کەی!

شەرحەکە بە پێچەبەدەورە واتایەکی ساز کردووە لەگەڵ دەقی بەیتەکە یەکتر ناگرنەوە. «بەمەرگی خۆت» کە ڕەقترین قسەیە نەشێ ڕووی لە یار بێ، زەق ماوەتەوە وەک کێلە قەبر. لە دیوانی گیو، نیوەی یەکەمی بەیتەکە نووسراوە: دەزانم خەو دەچێتە جێی غەریبان. یەکێکی بەڕواڵەت مەیلەو شارەزا دەسکاری کردووە و بە قەڵەمی خۆنووس کردوویەتە «دزانی خو».

هەتا بنگەیەکی متمانە بەخش بۆ «بە مەرگی خۆت» پەیدا نەبێ، بەلای بینینی منەوە. بەیتەکە بە داخراوی دەمێنێتەوە. پێشتر لە بەیتی «بە مەرگی خۆت قەسەم زاهید...» گوتم نالی سوێند بە مەرگی زاهید دەخوا لە هەمان کاتدا مەرگەکە دەکاتە بەڵگەی ڕاستبوونی قسەی دواتری کر دەڵێ: هەموو عومرت عوبورێکە... چونکە بە مردنەکە عومر دەبێتە تێپەڕیوو... لەم بەیتەی ئێرەکانەدا دەقەکە پێوەی دیار نییە بنەمای ناوهێنانی مەرگی یاری تێدابێ.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە 709:

گلەی ناکەم ئەوەندەی دەنکە جۆیێ
ئەگەر کەللەی سەریشم پڕ لە کا کەی

من «گلە»م بە «گلەی» نووسی بۆ ئارامی نەفسی شیعرەکە، لە کۆنیشەوە هەر وەهام بیستووە. ڕاستییەکەی، بەیتەکەم نووسی تەنها بۆ یادکردنەوەی ئەو لایەنەی کە باوکم لە ڕووی لەتیفەوە دەیخوێندنەوە:

«...ئەگەر سەللەی کەریشم پڕ لە کا کەی» کە دەکاتە «سەبەتەی کەر...».

بەیتی دووهەمی هەمان لاپەڕە:

هەموو وەقتم دوعایە: داخۆ کەی بێ
بە تیرێکم شەهیدی کەربەلای کەی؟!

شەرحەکە خۆی لە مەسەلەی «شەهیدی کەربەلا» نەگەیاندووە کە ئەگەر بەڕاستی «شەهیدی کەربەلا» مەبەست بێ «حسین»ـی نەوەی پێغەمبەر دەگرێتەوە. نالی وا بەربەیار بێبنەما و بێ مەهارەتێکی زمانی، وشەیی، واتایی، دەست بۆ شەهیدی کەربەلا درێژ ناکات. وەک من بۆی دەچم نالی خۆ دەشکێنێتەوە بەوەدا کە دەڵێ: ((بە تیرێکم شەهیدی کەر بەلا کەی...)) واتە ببمە شەهید لەبری بەڵای کەرێک. نالی زۆر جاران خۆی بەرەژێر دەهێنێ وەک کە دەڵێ: دوور لە تۆ نالی صەگێکە... چ خۆشە من وەکوو تازی ببۆڕم،... هتد. «شەهیدی

کەربەلا»ش بە دەقی تەئریخی خۆیەوە وەکوو پاشخانی وێنەی هونەراوی دێتە ناو خولیای شیعرەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە 715:

بڕی پارچەی غەزەل یارم، کەوای کرد
بڕی بەندی دڵم یارم، کە وای کرد

شەرحەکە نوکتەی بنەڕەتی بەیتەکەی نەگوتووە. کە ئەوە دەڵێ کە ڕواڵەتی بەیتەکە بێ شەرح ڕادەگەیەنێ.

نالی لە خۆڕایی «پارچەی غەزەل»ی نەهێناوە. «غەزەل» هەر وەک قوماشە لە هەمان کاتدا شیعریشە. ئنجا کە غەزەل ببڕدرێت وەک ئەوەیە غەزەلە شیعری ناو دڵی شاعیر بڕدراوە وە یا بەندی دڵی شاعیر بڕاوە. ئەگەر گوتبای «پارچەی حەریر» بەیتەکە دەبوو قسەیەکی عادەتی بێ پۆرگ.

چوارینەی لاپەڕە 715، 716:

یک نیم رخت «ألست منکم ببعید»
وان نیم دیگر: «ان عذابي لشدید»

برگرد رخت نوشته «یحي ویمیت»
«من مات من العشق، فقد مات شهید»

من وای بۆ دەچم: نیوەی دیاری ڕووت بەدەم ئومێدبەخشینەوە دەڵێ: ئەرێ دوور نیم؟ نیوەی نادیاریشی ڕادەنوێنێ، کە ئازاری پەنهان بوونم کاریگەرە. لەمەوە بە دەوری ڕووتەوە کە نیوەی دیار و نیوەی پەنهانە، نووسراوە: دەژیێنێ و دەمرێنێ، لای دیاری ژێنەرە و لای پەنهانی مرێنەرە. دێڕی چوارەم لەوانەیە بە واتای ئاشکرایەوە وەرگیرێ. لەوانەیشە مەدحی مراندنەکە بێت کە بۆ مردووەکە بە شەهیدی غەزا حیساب دەکرێ.

لەفزی «شهید، شەهید» دەقاودەق «بینەر» دەگەیەنێ کە دەکێشێتەوە بۆ بۆرە ئومێدی دیتنی دوای «عذابی لشدید».

بەیتی دووهەمی لاپەڕە 717:

بدور دایری فنجان چینی
شکاندی دایری فنجان چینی

شەرحەکە دەڵێ: مەعنای بەیتەکەمان بۆ ڕاست نەکرایەوە. خۆ منیش بە تەواوی. بگرە نیوەچڵیش، بۆی ناچم مەگەر بڵاچەیەکی «بدور»ی سەرەتای بەیتەکە بەرەو لایەکمەوە ببات بشێ ڕوو لە ئامانجێک بکات. ئەگەر «بدور» بە واتای «جەمعی بدر - بەدر» بێ ڕادەگەیەنێ کە چەندین فنجانی لە وڵاتی چین دروستکراو، بە

بازنە و دایرەی کۆمەڵە بەدرەکە ڕیز بوون، کەچی فنجان چینی ئەو بازنەیە کە دەکاتەوە فنجانڕێکخەر، دایرەی فنجانە بەدرەکانی شکاند وەک بڵێی لە دەستی بەربووبێتەوە بەسەر کەشەفەوە، والله اعلم.

«...»